

MIRAS
میراث

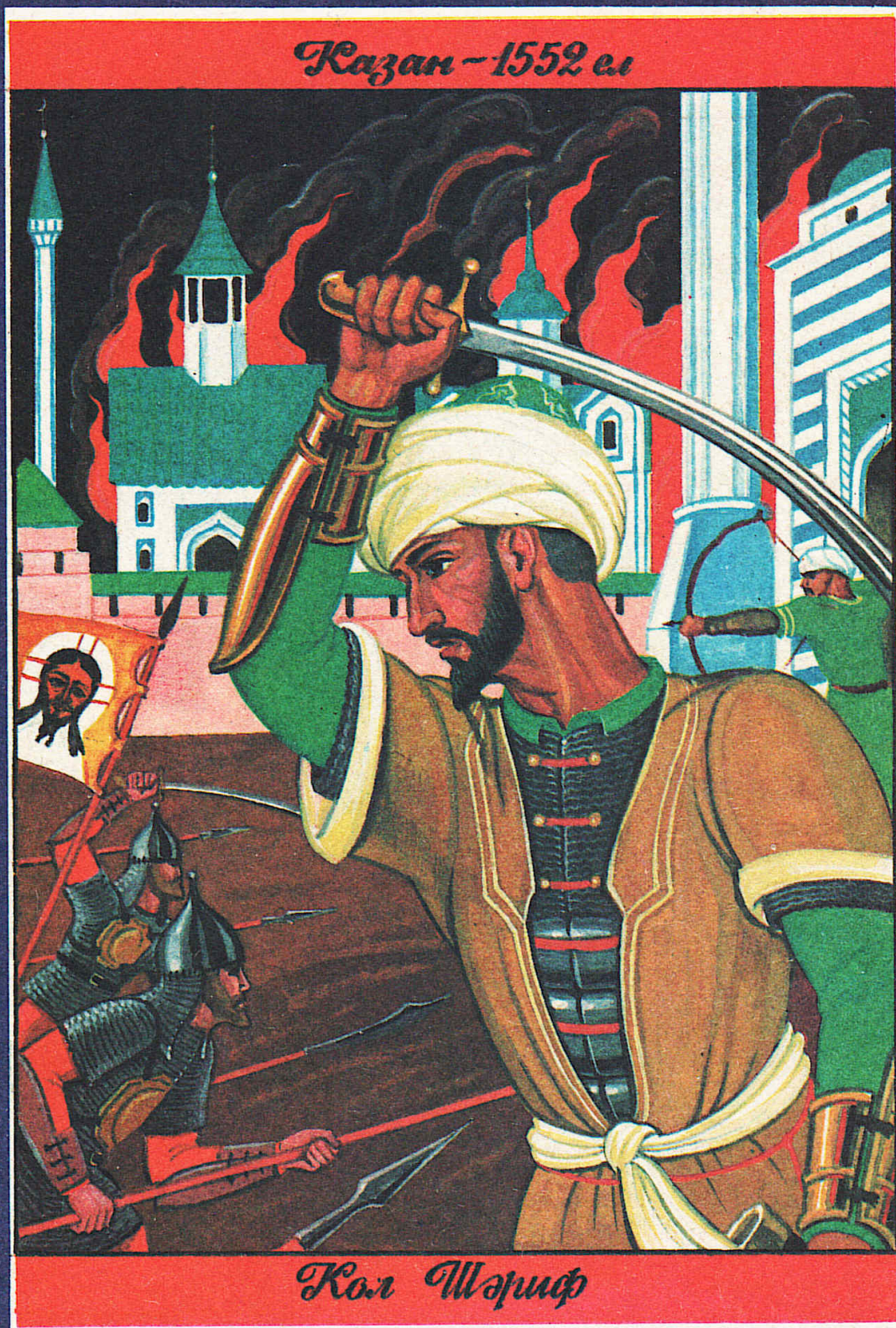

МУРАДО
10/25

ISSN 0869-3536

ХӘТЕР САНЫ

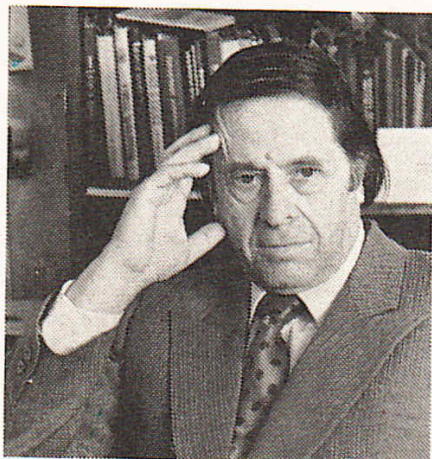
Моннан
443 ел элек
милли
дәүләтебез
бәйсезлеген
яклап шәһид
киткән батыр
бабаларыбыз-
ның һәм
Икенче
Бөтендөнья
сугышында
һәлак булган
каһарман
милләттәшләр-
ребезнең якты
истәлегенә
багышлана.

ТАТАР ХАЛКЫНЫҢ КОЛ ГАЛИ ИСЕМЕНДӘГЕ ХАЛЫКАРА ПРЕМИЯ КОМИТЕТЫ

КАРАРЫ

Татар халкының Кол Гали исемендәге
Халыкара премиясен бирү турында

Әбрар Кәримүллин

Нүрмөхәммәт Хисамов

Рәфигүлла Хәмидулла

Татар халкының күпгасырлык тарихи-мәдәни мирасын кайтару өлкәсендәге казанышлары өчен:

Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм тарих институтының Баш белгече, академик **Әбрар Гыйбадулла улы Кәримүллинга** (Татар китабын өйрәнү өлкәсендәге хезмәтләре һәм бөтен дөньяга таралган тарихи-мәдәни мирасыбызның җыелма каталогын төзегән өчен), Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм тарих институтының өлкән гыйльми хезмәткәре, филология фәннәре кандидаты **Нүрмөхәммәт Шөһвәли улы Хисамовка** (Татар язма шигъриятенә нигез салучы Кол Галинең «Кыйссаи Йосыф» поэмасын тикшерүгә багышланган хезмәтләре өчен) һәм Татарстан Җөмһүрияте Аксакаллар Шура-сы Рәисе, ил агасы **Рәфигүлла Насыйбулла улы Хәмидуллага** (Халкыбызның милли гореф-гадәтләрен тергезү һәм кайтару өлкәсендәге хезмәтләре өчен) **1995 ел өчен «Татар халкының Кол Гали исемендәге халыкара премия»**ләрен бирергә.

Кол Гали исемендәге Халыкара
премия Комитеты Рәисе вазифасын
башкаручы

(Ф. М. Мусин)

Казан шәһәре, 19 май, 1995 ел.

Бөтендөнья татарларының халыкара ижтимагый-сәяси, фәнни-популяр һәм әдәби-нәфис айлык журналы

Баш мөхәррир
Әхмәт Сәхапов

Халыкара редакция советы

Гали Акыш (Алмания)
Разил Вәлиев (Казан)
Рәмзи Вәлиев (Казан)
Равил Гайнетдин (Мәскәү)
Васил Гайфуллин (Казан)
Ринат Галиев (Әлмәт)
Габдулла Галиулла (Казан)
Фердинанд Галәмиев (Казан)
Миркасыйм Госманов (Казан)
Зариф Дулат (Кытай)
Надир Дәүләт (Төркия)
Фирдәвәс Зариф (Казан)
Камозава Ивао (Япония)
Рево Идиятуллин (Казан)
Камил Исхаков (Казан)
Нәфис Кашапов (Чаллы)
Әбрар Кәримуллин (Казан)
Василий Лихачев (Казан)
Хатыйп Миңнегулов (Казан)
Туфан Миңнуллин (Казан)
Темимдар Мохит (Япония)
Флүн Мусин (Казан)
Һәнүз Мәхмүтов (Казан)
Әзһәр Мөхәммәдиев (Казан)
Хәләф Низамов (Казан)
Рөстәм Садри (Австралия)
Гөлзада Сафиуллина (Казан)
Фәндәс Сафиуллин (Казан)
Гаяз Сәхапов (Түбән Кама)
Марсель Таишев (Казан)
Рифат Таби (АКШ)
Индус Таһиров (Казан)
Окан Таһир (Финляндия)
Фаил Фәтхетдинов (Уфа)
Нурмөхәммәт Хисамов (Казан)
Мөсәгыйт Хәбибуллин (Казан)
Рәфигулла Хәмидулла (Казан)
Мансур Хәсәнов (Казан)
Әнәс Хәсәнов (Казан)
Равил Әмирхан (Казан)
Дауд Әминов (Санкт-Петербург)
Ислам Әхмәтжанов (Казан)

МИРАС 10 (47) 95

«МИРАС» ЖУРНАЛЫН
ГАМӨЛГӘ КУЮЧЫЛАР:

Халыкара «Мирас» журналы редакциясе
хезмәт коллективы, Татарстан Респуб-
ликасы Мәдәният министрлыгы, Татар
«Мирас» Фонды Советы, Бөтендөнья
татар конгрессы Башкарма комитеты,
Казан шөһәр хакимияте

БУ САНДА

БАШ МӨХӘРРИР СҮЗЕ 3

Бөек Жинүгә 50 ел

МИНТИМЕР ШӘЙМИЕВ. Халы-
ктар батырлыгы мәңгә яшәр! 4

Көнүзәк әңгәмә

Киләчәгең булсын дисәң, үткәнне
онытма! Күренекле әдип һәм жә-
мәгат эшлеклесе Мөсәгыйт Хәби-
буллин белән әңгәмә. 13

Әдәби мирас һәм сәнгать

ӘБЕЛКАСЫЙМ ФИРДӘУСИ.
Шаһнамә (Поэма) 25
ГАЯЗ ИСХАКЫЙ. Мулла бабай
(Роман) 31
ЖӘМИЛ ЯКУПОВ. Намус хөке-
ме 38

Милли шигърият

ӘХМӘТ РӘШИТ. Кол Шәриф
(Поэма) 40

Чәчмә әсәр

ИБРАҺИМ НУРУЛЛИН. Кеше
һәм драматург! 53
ТУФАН МИҢНУЛЛИН. «Кызыл
тышлы дәфтәр»дән 56

Татар энциклопедиясе

НУРУЛЛА ГАРИФ. Жуелмас хә-
тер... 65

Борынгы бабаларыбыз тарихы

МИРФАТЫЙХ ЗӘКИЕВ. Идел
буй татарларының бешуы 73

Бөек Болгар дәүләте тарихы

**РИЗАЭДДИН БИНЕ ФӘХРЕД-
ДИН.** Болгарларның нәсел һәм
телләре, тарихи истәлекләре һәм
шөһәрләре 81

Алтын Урда тарихы

ГАБДРАХМАН ХАФИЗОВ. Бәркә
ханның тышкы сәясәте 84

<u>Казан ханлыгы тарихы</u>	
ФАТИХ УРМАНЧЕ. Чура батыр (Эссе)	92
МӨСӘГЫЙТ ХӘБИБУЛЛИН.	
Жиңелү сәбәпләре	97
СӘЛАМ АЛИШЕВ. Русиянең Казан ханлыгын басып алуы	103
<u>Татар халкының милли азатлык хәрәкәте</u>	
ИЛДУС ЗАҢИДУЛЛИН. Жылыш авылы мәкәруһлары	109
<u>Татарстан мәмләкәте</u>	
САДРИ МАКСУДИ. Миллият тойгысының социологик әсаслары	115
ЯКУП ИСХАКЫЙ Булган кеше!	117
<u>Татар диаспорасы</u>	
ИБРАҢИМ САЛАХОВ. Күкчәтау татарлары	126
ФИРДӘВЕС ЗАРИФ. Ватанга һәм халыкка тугрылык	128
<u>Төрки халыклар дөньясы</u>	
НИКОЛАЙ АНДРЕЕВ. Дудасв	

язмышының өч варианты	131
НӘФИС КАШАПОВ. Изге сәфәр! (Фоторепортаж)	133
<u>Дин вә әхлак</u>	
ЗЫЯЭДДИН ӘЛ-КАМАЛИ. Фәлсәфәи игътикадия	137
<u>Бөек Жинүгә 50 ел</u>	
МИХАИЛ ДЕВЯТАЕВ. Төмугтан качу (Әдәби-документаль повесть)	141
ШӘЙХЕЛИСЛАМ НИГАМАЕВ, НАИЛ ГЫЙЗӘТУЛЛИН. Каһарманлык (Очерк)	150
<u>«Мирас» китапханәсе</u>	
МӨСӘГЫЙТ ХӘБИБУЛЛИН. Аллаһы бүләге (Тарихи роман)	157
<u>«Мирас» почтасы</u>	
Укучы хатлары	172
<u>Милләт дөньясында</u>	
Хроника, вакыйгалар, фактлар	173
<u>Резюме</u>	
Журналның инглиз һәм урыс телләрендәге кыскача эчтәлегә...	174

Редакция хезмәткәрләре:

Төнзилә Бөйрөмова, Фердинанд Галәмиев, Әлфия Галимжанова, Илфир Гыймранов, Флера Гыйниятуллина, Василиса Ефимова, Фирдәвес Зариф, Гәнүз Мәхмүтов, Алия Сальникова, Әлфия Сафина, Лилия Сәхапова, Дания Фәтхуллина, Мөсәгыйт Хәбибуллин, Зөфәр Хәкимов, Рәшидә Яфизова.

Редакциянең фикере журналда басылган язмаларда чагылган фикерләр белән һәрвакытта да туры килмәскә мөмкин. Журнал авторлары язмалардагы фактларның объективлыгы, аргументларның һәм фәнни дәлилләрнең төгәллеген, рәсми мәгълүматларның, саннарның, цитаталарның дөреслеген, бәхәсләү фикерләренәң корректлыгы өчен шөхсән җавап биреләр. Журнал татар телендә чыга. Аның кыскача эчтәлеген урыс һәм инглиз телләрендә басыла. Кулъязмалар кире кайтарылмый һәм рецензияләnmи. Борынгы текстлар хәзергә әдәби телгә күчәрелеп бирелә.

«Мирас» журналының индексы — 73955. Аңа Бәйсез Дәүләтләр Бергәлегенә кергән илләрнең барлык элемент бүлекләрендә һәм башка дәүләтләрдә урнашкан БДБ илчеләкләренә матбугат атташатларында чикләnmәгән күләмдә язылырга мөмкин. Безнең адрес: 420066, Казан, Чистай ур., 5 (2 кат); «Мирас» журналы редакциясе. Телефоннар: (8432) 49-35-54 (Баш мөхәррир), Хатлар өчен: 420066, Казань, а/я № 426, редакция журналы «Мирас» («Наследие»). «Мирас» журналы 1991 елның августыннан башлап чыга. «Мирас» үз вакытында килмәгән очракта әбүнәчәләр моның сәбәбен 35-13-64 номерлы телефон ярдәмендә ачыкый алалар. Басмаханә гасбә белән журналның сыйфаты түбән булганда дөгъваны 49-36-62 номерлы телефон белән шалтыратып белдерергә була.

Халыкара «Мирас» журналының кодлары: ОКПО — 13012772, СООГУ — 7794, СО-АТО — 1192401365, ОКОНХ — 87100, 72200.

Үзгәчәлекле милли энциклопедия булган «Мирас»ка ярдәм итәргә теләүчеләр акчаларын журналның түбәндәге исәпләренә күчәрә алалар:

1. Рублевый счет: № 100609413, МФО 265016 в акционерном Татсоцбанке по адресу: 420007, г. Казань, ул. Чернышевского. 18/23.

2. Валютный счет: а) UNION BANK OF SWITZERLAND, ZURICH for corr. acc. № 69.023.79 W of TATSOTBANK in favour of acc. 100070521 (в долларах США);

б) COMMERZBANK AG, FRANKFURT/MAIN for corr. acc. 400/8866790/00 of TATSOTBANK in favour of acc. 100070521 (в немецких марках или в долларах США).

Халыкара «Мирас» журналы 1994 елның 3 августында Татарстан Республикасы Министрлары Кабинетында (теркәү номеры 2) кабат теркәлдә.

Пронзводства бирелде 8.06.95 ел. Басарга кул куелды 28.09.95 ел. Кәгазь форматы 70 × 108 1/16. 2 номерлы офсет кәгазе. Офсет ысулы белән басыла. Күләме 11,0 тасма табак. 20,68 нәшер-хисап табак. Заказ Д-324. Тиражы 4779 дана. Ваклап сатуда иреккә бәя. Татарстан газета һәм журналлар нәшрияты басмаханәсе. 420066, Казан, Декабристлар урамы, йорт номеры 2.

БАШ МӨХӘРРИР СҮЗЕ

Моннан 443 ел элек, 1552 елның 19 августында Мөдһиш Иванның 150 меңлек гаскәре Казанны камап алгач, батыр бабаларыбыз: «Сугышсыз бер карыш жир бирмөчәкбез, йө үлем, йө носрәт, ягъни жиңу!» — дип үзләреннән биш тапкыр куәтле булган зур хәрби көч белән тигезсез көрөшкә ташланалар һәм аларның ыргысыннан артыграгын юк ителәр. Әмма нибары 32 700 яугирдән торган Казан гаскәре дә тулысынча диярлек кырылып бетә һәм Мөдһиш Иван илбасарлары 1552 елның 2 октябрендә, төштән соң сәгать икеләрдә, 42 көн буе барган канлы сугышлардан соң, Казанны басып алалар. Шулай итеп, Казан ханлыгы вәхшиләрчә җимертелә, Урта Идел буендагы татар милли дәүләтчелеге шулай юк ителә.

Татар халкының бердәнбер милли дәүләте булган Казан ханлыгы җимерелүгә биш гасырга якын вакыт узуга карамастан, татар милләте үз дәүләтчелеген кабат тергезү һәм аны башка илләр алдында алдынгы мәмләкәт итеп таныту ниятеннән беркайчан да баш тартмады. Мөдһиш Иван илбасарлары татар халкының матди мәдәниятен тулысынча җимерә алсалар да, аның рухи мәдәниятен юк итәргә көчләре җитмәде. Мең еллык бай рухи-мәдәни мирас иясе булган һәм җир шарындагы берничә мең халык арасында ундүрт дөнья теленең берсендә сөйләшкән борынгы милләт 1552 елда югалткан абруен кире кайтарып алу өчен катлаулы сәяси, дипломатик һәм икътисади көрәш юлына басты. Аллаһы Тәгалә биргән һәр уңайлы форсаттан файдаланырга тырышып, корал көче белән укмаштырылган империянең нигезләрен какшатып һәм дөнья халыкларын да сокландырып, 1990 елның 30 августында дәүләт суверенитеты турында игълан итте һәм үз йортын төзәргә ниятләнгән турында белдерде.

Бу белдерү коры декларация генә булып калмады, бәлки җитди сәяси гамәлләр белән дә шактый ныгытылды. Аерым алганда, Русия Федерациясен кабат төзегәндә Татарстан федератив шартнамәгә кул куймады һәм үзенең мөстәкыйль дәүләт булып яшәргә сөләтле милләт икәнен тагын бер тапкыр шулай сиздереп куйды. Үз Конституциясен, үз кануннарын һәм тулы бер дәүләт институтын булдырып, Русия белән гади булмаган мөнәсәбәтләрен үзара килешүләр төзү һәм сөйләшүләр алып бару аша ачыкый башлады. Татарстанның зирәк, сабыр, ипле, акыллы сәяси гамәле дөнья җәмәгатьчелегендә дә соклану һәм хуплау тудырды. Әгәр 1552 елда сәяси инициатива Мөдһиш Иван кулында булса һәм безнең батыр бабаларыбыз Мәскәү куйган шартларны кабул итү, яки кабул итмәү кебек чөтәрекле хәлдә булсалар, хәзер инде урыннар алышынды, 1990 елдан соң Мәскәү үзе шундый кыен хәлдә калды. Ул хәзер үзе Казанның җиде тапкыр үлчәнгән сәяси инициативасын кабул итәргә һәм аның белән килешергә мәҗбүр булды. Катлаулы һәм чөтәрекле сәяси каршылыкларны, кылдан нечкә, кылычтан үткән булган милләтара мөһәммәдләргә чышунның иң уңайлы формуласын тудырган Татарстан халыкара сәяси мәйданга актив позиция белән чыкты. Хәтта Берләшкән Милләтләр Оешмасы да дәүләтләр арасындагы каршылыклы мөнәсәбәтләргә җайга салуда «Татарстан модели»нең иң бәрәкәтле һәм нәтиҗәле сәяси формула булуын таныды.

Татарстанда үзара дус-тату яшәүче йөзгә якын милләтне мөстәкыйль дәүләт төзү фикере тирәсенә туплау эшен Беренче Президентыбыз Минтимер Шәймиев һәм аның төпле хөкүмәте үз кулына алды. Президентыбыз да милләтпәрвәрләр, милли-азатлык хәрәкәте юлбашчылары, зыялылар кебек үк халкыбызның бәхетле, мөһрифәтле, дәүләтле, бәйсез булуын тели һәм аның кайчан да булса бер мөстәкыйль илләр арасында үзенең лаеклы урынын алуына чын күңеленнән ышана. Әмма ул, зирәк сәясәтче буларак, шахмат тактасындагы фигураларның йөрешен берничә адымга алга күчәреп куярга тиеш булган төҗрибәле шахматчы кебек, ерак бабаларыбызның җитди ялгышларыннан гыйбрәт һәм авыр фәжигасеннән тиешле сабак алып, ашыкмый-кабалаңмый гына дәүләтчеләгебезнең яшәү сәһәләрен утыртуын дәвам итә. Тавык күккә кадәр эшләрен фил зурлыгына кадәр күтәрәп, мактанып йөргән кайбер кайнар сәяси башлар кебек, чытлыкланмый, бәлки шауламыйча гына үзенең көндәлек авыр хезмәтен алып бара. Шулай ук кайбер сабырсыз милләттәшләребез кебек, өле яңа гына утырткан үсентеләрнең булмаган җимешләрен ашарга өмет итеп, тубал да тотып чыкмый. Җимешләре күренмәгәч, үсентеләргә бәрәп, сугып та бетерми, бәлки сабыр гына, маңгай тирләрен түгә-түгә, аларны тәрбияләүне, карауны дәвам итә. Бәлки тиз көндә генә бу авыр хезмәтенең уңай нәтиҗәләре дә күренмәс. Әмма үз эшенә чын күңелдән бирелгән ихлас җанлы зирәк бакчачы кебек, үзе утырткан үсентеләрнең беркөнне шау чөчәк атып, төмле җимешләр биреп, килчәк буыннарны сәендерәсенә ышана, шуңа бөтен көчен бирә...

Журналыбызның инде матур традициягә өйләнгән бу Хәтер саны, моннан 443 ел элек милли дәүләтчеләгебез бәйсезлеген яклап шәһид киткән каһарман бабаларыбызның һәм Икенче Бөтендөнья сугышында һәлак булган татар солдатларының якты истәлегенә һәм аларның ул вакытта озелгән гомерләрен игеләкләгән гамәлләргә белән бүгенгә көнгә ялғаучы батыр милләттәшләребезгә, Татарстанны гөлбакчага өйләндерү өчен җаннарын да аямаган милләтпәрвәрләргә багышлана.

ӘХМӘТ СӘХАПОВ.

БӨЕК ЖИҢҮГӘ 50 ЕЛ

Халыклар батырлыгы **МӨҢГЕ ЯШӘР!**

*Татарстан Республикасы Президенты
Минтимер Шәймиевнең 1995 елның 6 маенда
Бөек Ватан сугышында Жиңүнәң
50 еллыгы уңаеннан ясаган чыгышы*

Хөрмәтле сугыш ветераннары! Хөрмәтле ватандашлар, дуслар!

Шәхсән үземнән, республикабыз Дәүләт Советы һәм хөкүмәте исемнән шушы залга жыелган сугыш ветераннарын, республика хезмәт ияләрен бөтен кешелек дөньясы өчен мөкатдәс вакыйга — Бөек Жинүнең 50 еллыгы белән тәбрик итәргә һәм бу котлауларны сезнең исемнән барлык күпмилләтле Татарстан халкына житкерергә рөхсәт итегез!

Бу залда утыручылар арасында моннан 50 ел элек кояшлы май көнендә башкалабыз Казанда, республиканың барлык төбәкләрендә стихияле рәвештә барлыкка килгән жыеннарда, урамнарда сыймаган тантаналарда 1945 елның 9 маендагы Жинү көне белән бер-берсен котлаган кешеләр аз түгелдер. Чәчәк дингезенә күмелгән, тынлы оркестр авазларынан гөр килеп торган мәйданнар. Арыган, ләкин чиксез бәхеттән йөзләре балкыган кешеләр Жинү көнен шулай бәйрәм итте. Ул чактагы ихлас шатлык, соклану, куаныч, өметләрне сөйләп һәм аңлатып бетерү дә мөмкин түгел иде. Чыннан да, кешеләр үзләренең күнел түрендә йөрткән иң якты хыялларын, күркәм тормышка ышанычларын Жинү көне белән бәйләделәр. Бөек Жинү олы корбаннар да таләп итте. Хәзерге кайбер намуһсыз тарихчылар кебек аларны мәгънәсез югалтулар дип карарга ярамый, шулай ук дөньяны фашизмнан азат итүчеләрнең ролен кечерәйтергә маташу да зур оятсызлык. Фронтта булсын, тылда булсын — ул корбаннар бүген яшәүче һәм киләчәк буыннар хакына бирелде.

Фронтта һәм тылда жинү сәгатен якынайткан, бүген безнең арада булмаган каһарманның үлемсез батырлыгын бер минут тын калып баскан килеш яд итүне сорыйм.

Бөек Ватан сугышы элекке Советлар Союзында яшәгән барлык халыклар язмышы аша узды. Фашизмга каршы көрәшнең утлы 1418 көне һәм төне авыр михнәт йөге булып Татарстан халкы жылкәсенә дә төште. Сугышның беренче көннәрендә үк аның меңләгән фидакарь уллары һәм кызлары ирекле рәвештә үзләрен Ватан сакчылары сафларына алуны сорап гариза бирделәр. Татарстаннан көрәш кырларына 560 меңнән күбрәк солдат һәм офицер китте, шуларның 300 меңнән артыгы әйләнеп кайтмады. Ул чорда республикабыз территориясендә 7 дивизия һәм аерым бригада, йөзләгән марш роталары оештырылды. Сугыш елларында Татарстанда сугыш күнекмәләренә өйрәтү системасында 186 меңнән артык кеше хәрби әзерлек узды. Фронт һәм госпитальләр өчен медицина кадрлары әзерләүгә зур игътибар бирелде.

Безнең ватандашлар республиканы, аның халкын бөтен илгә данладылар. Алар арасында 200 дән артык Советлар Союзы Герое һәм Дан орденының 50 тулы кавалеры бар. Беренчеләрдән булып Советлар Союзы Герое исеменә Чаллы районының Прости авылында туып үскән өлкән лейтенант Никита Кайманов лаек булды. Ул сугышның беренче сәгәтләрендә үк дошманга каршы ташланды һәм үзенең иптәшләре белән бергә айдан артык дошманны чик буенда тоткарлап торды. Брест крепостен саклаучылар арасында дошманга каршылык күрсәтүне оештыручыларның берсе — Питрәч районында туып үскән Петр Гаврилов үлмәс дан казанды. Алар белән бергә без коралдаш иптәшләренең гомерен саклап калу өчен гәүдәләре белән дот амбразурасын каплаган Газинур Гафиятуллин, полководец, Сталинград герое, Идел буенда беренче немец генералын әсир иткән генерал Гани Сафиуллин, беренчеләрдән булып Берлин өстендә Жинү байрагын жилфердәткән Гази Заһитов исемнәрен дә йөрәкләребездә саклыйбыз. Михаил Девятаевның легендар батырлыгы да яшъ буыннарны рухландырып торучы каһарманлык үрнәге булды. Һәм мин аның Сабир Әхмәтов, Рифкәт Гайнуллин, Габдулла Гарифуллин, Павел Карпов һәм Борис Кузнецов белән бергә быел Мәскәүдә узачак Жинү парадында катнаша чагы хакында горурланып белдерәм.

Ирләр белән беррәттән фронтта хатын-кызларыбыз да сугышты. Фәкать безнең республикадан гына да фронтка 10 меңнән артык хатын-кыз

китте. Аларның батырлыгы, кыюлыгы, ныклыгы Мәгүбә Сыртланованың каһарманлыгында гәүдәләнеш тапты.

Какшамас батырлык, кыюлык һәм ватандарлык үрнәге буларак, легендар шагыйрь Муса Жәлил исеме бөтен дөньяга мәгълүм. Аның шигъри һәм гражданлык каһарманлыгы халкыбыз өчен генә түгел, ә Европа халыклары өчен дә фашизмга каршы көрәш символына әверелде. Шагыйрьнең «Мобит дәфтәрләре» дөнъяның барлык телләрендә чаң булып яңгырады. Шунисы куанычлы, Муса Жәлил шигърьләре немец теленә дә тәржемә ителгән һәм аны Германиядә дә хөрмәт белән искә алалар. Муса Жәлилнең:

«Гомерем минем моңлы бер жыр иде,
Үлемем дә яңгырар жыр булып»,—

дигән юлларын һич тә икеләнмичә һәр фронтовикка юлларга мөмкин.

Якташларыбызның сугыш елларында күрсәткән батырлыгы партизаннар, фашизмга Каршылык хәрәкәтендә һәм Европаның күп илләрендә оешкан яшерен көрәш алып баручы төркемнәр эшчәнлегендә дә жуелмас тирән эз калдырды.

Ул дөһшәтле сәгать суккач, Ватанны саклаучылар сафына баскан һәр кешегә аерым-аерым олы рәхмәт әйтергә һәм ихтирам белдерергә теләсәм дә, моны чагыштырмача кыска бер чыгышта гына эшләү һич тә мөмкин түгел. Шуңа күрә данлы якташларыбыздан берничә кешенең исемең атаганда мин дошман белән сугышкан бөтен каһарманнарны да күздә тотам.

Татарлар һәм руслар, чувашлар һәм марилар, украиннар һәм башкортлар, яһүдләр һәм удмуртлар, мордвалар һәм белоруслар, дистәләгән башка халык вәкилләре — алар барысы да үзләренең якиннарын, үз шәһәрләрен һәм авылларын гына яклап калмыйча, бөтен планетаны фашизм афәтеннән коткардылар, аңардан тоташ Освенцим ясарга ирек бирмәделәр һәм үзләренең изге бурычларын намус белән үтәделәр. Мәскәү янындагы кырлардан алып Идел буйларына, Дунай һәм Шпрее ярларына кадәр жәлеп яткан гаять зур киңлекләрдә, авылларыбызда, шәһәрләребездә күпмилләтле Татарстан улларына һәм кызларына һәйкәлләр куелган. Алар, жирдә тынычлыкны ничек ныгыту кирәклеген искә төшереп, тере хәтер будып басып торалар.

Жиңү фронтта да, тылда да яуланды. Безнең республика заманча сугыш техникасы житештерә торган иң мөһим төбәккә әверелде. Әле кичә генә тыныч тормыш өчен кирәкле әйберләр чыгарган заводлар һәм фабрикалар дөһшәтле корал эшләүгә көйләнде. Моңа кадәр күрелмәгән кыска вакыт эчендә оборона продукциясе чыгара торган заманча предприятиеләр калкып чыкты. Татарстан жиренә Украинадан, Белоруссия һәм Балтыйк буеннан, Ленинградтан, Мәскәү һәм илнең башка төбәкләреннән 70 кә якын эре предприятиенең күчерелүе республиканың сугыш еллары елъязмасында аерым сәхифә булып тора. Кыска гына вакыт эчендә авиация, суднолар, приборлар төзү производстволары жайга салынды, конструкторлык бюrolары һәм тәжрибә-конструкторлык бүлекчәләре оештырылды. Алар арасында Горбунов исемендәге, авиаприбор, мотор төзү заводлары кебек һәм башка күп кенә гаять мөһим предприятиеләрне санарга мөмкин.

Сугыш елларында 22 нче завод 10 меңнән артык атаклы ПЕ-2 бомбардировщиклары эшләп чыгарды һәм алар 1943 елга кадәр хәрби һава көчләренең төп удар көче булдылар. 387 нче заводта шул кадәр үк ПО-2 очкычлары житештерелде. Бу исә Бөек Ватан сугышы елларында төзелгән һәр алтынчы самолет Казан күгеннән күтәрелеп китте, дигән сүз иде. ПЕ-8 стратегик бомбардировщиклары да безнең шәһәрдә ясалды. Ул шушы төрдәге самолетларның иң яхшы үрнәкләреннән өстен тора иде. Алар 1941 елның жәендә Берлинга беренче һөжүмнәр ясадылар. ПЕ-2 һәм ПЕ-8 бомбардировщикларын ижат иткән Владимир Петляков, 1942 ел башында фажигале төстә һәлак булганчы, 22 нче заводның баш конструкторы иде. Казанда конструкторлык бюросы эшләде. Анда «махсус контингент» хәлендә даһи конструкторлардан Сергей Королев, Андрей Туполев, Валентин

Глушко; башка күп кенә күренекле галимнәр һәм инженерлар хезмәт итте. Алар Казанда аэрокосмик өлкәгә караган төп тенденцияләргә күпкә узып киткән яңа техника үрнәкләре иҗат ителәр.

1943—1944 елларда, реактив жайланмалар төркеменең баш конструкторы буларак, Сергей Королев, Валентин Глушко белән берлектә, ПЕ-2 өчен тизләткечләр өстендә эшләде. Атаклы «Катюша»лар өчен төрле жиһазлар ясауда Казанның унлап предприятиесе катнашты. Фәкать дары заводы гына да аларга дип фронтка миллион заряд жиберде. Фронт ихтыяжларын тәмин итү максатында, Татарстан ул легендар елларда снарядлар һәм шартлаткычлар, патроннар һәм бомбалар, авиация приборлары һәм парашютлар, десант суднолары һәм элементлар чаралары, өс һәм аяк киёмнәре, башка күп төрле продукция житештерде.

Сугыш елларында производство планнарын уңышлы үтәгән өчен күп кенә эре предприятиеләр орденнар белән бүләкләнде. Алар арасында Казан мехкомбинаты, Горбунов исемендәге завод, Куйбышев исемендәге завод, вертолет заводы, мотор төзү заводы бар. Казанның хезмәт коллективлары 144 тапкыр Дәүләт Оборона Комитетының күчмә Кызыл Байрагына лаек булды. Тылда күрсәткән фидакар хезмәтләре өчен промшленностьта эшләүче 1200 дән артык кешегә хөкүмәтнең югары бүләкләре тапшырылды.

Сугыш вакытының гаять кыен шартларына карамастан, республика тиер юлчылары һәм елгачылары да сәгать кебек төгәл эшләделәр, фронт һәм тыл өчен йөкләр ташуны уңышлы тәмин ителәр. Сугыш елларында алны-ялны белми тырышкан шөһрәтле эшчеләребез, сезгә олы рәхмәт әйтергә һәм чын йөрәктән чыккан хисләребезне житкерергә рөхсәт итегез!

Авыл хужалыгында хәлләр үтә кыен иде. Яше житкән ир-атларның барысы да диярлек армиягә алынды. Сугыш ихтыяжлары өчен дип, бигрәк, тә аның беренче елында, болай да бик аз булган тракторларны, автомашиналарны да алып киттеләр. Республика колхозларында, машина-трактор станцияләрендә һәм совхозларда 1941 ел ахырына ун автомашинаның фәкать берсе генә калды, авылда төп эшләргә башкаручы атлар саны да кискен кимеде. Авыл хужалыгы продуктлары тапшыру планнарын үтәү һәм азык-төлекне кырып-себереп алу хезмәт көнен таякка, ә акчалата түләүне юк дәрәжәсенә калдырды. Күтәрә алмаслык дистәләгән салымнардан сыгылып төшкән крестьян хужалыгы исә бердәнбер туклану чыганагына әверелде.

Ләкин ачлы-туклы тормыш, көч житмәслек авыр хезмәт, якыннарының фронтка китүе һәм күбесенең һәлак булуы нәтижәсендә кешеләр өстенә ишелеп төшкән олы кайгы-хәсрәт авыл халкын сындыра алмады. Татарстан авылы, үз авызыннан өзеп, фронтка ипи, сөт, ит, бәрәңге һәм башка продуктлар жибереп торды. Республика авыл хужалыгы бөртеклеләрдән генә дә 131 миллион пот ашлык бирде. Моның нәрсә икәнен ул чакта авылда яшәгәннәр генә белә. Жәйге чәлләдә һәм кышкы бураннарда, юл өзекләрендә һәм көзгә яңгыр астында сез жир сөрдөгез, чәчтегез һәм уңыш жыйдыгыз, фермаларда йокысыз төннәр уздырдыгыз, урман кистегез, ачлы-туклы эшләдегез, ләкин солдатларны ач калдырмадыгыз. Өйләрегездә ут булмаса да, һәр төененә жан жылыгызны һәм мәхәббәтегезне салып, төннәр буге солдатлар өчен йон оекбашлар һәм бияләйләр бәйләдегез. Барысы өчен дә олы рәхмәт сезгә, күп миһнәтләр кичергән авыл хезмәтчәләре!

Югары уку йортлары һәм тикшеренү институтларының фәнни эшчәнлегенә Татарстанның сугыш еллары тарихында асырым сәхифә булып тора. Бик күптәннән килгән фәнни традицияләргә бай Казан сугыш елларында үзенң фәнни куәтен бермә-бер арттырды. Монда күченеп килгән СССР Фәннәр Академиясе Президиумы һәм Белоруссия Фәннәр Академиясе Президиумы, 20 ләп фәнни-тикшеренү институты урнашты. Аларда башлыча хәрби тематика буенча Фәннәр Академиясенң 100 дән артык академигы һәм әгъза-корреспонденты тикшеренүләр алып барды. Казанда эшләүчеләр

арасында Отто Шмидт, Сергей Вавилов, Александр Несмеянов, Евгений Тарле, Игорь Курчатов, Петр Капица кебек һәм башка дөньякүләм танылган шәхесләр бар иде. Бу шәхесләрнең байтагы соңыннан югары фәнни бүләкләргә лаек булды. Алар янәшәсендә ачышлары белән илнең оборона куәтен ныгыткан Казан галимнәре дә эшләде. Монда, беренче чиратта, Александр Арбузов һәм Гыйлем Камайның фәннең иң мөһим юнәлешләренә караган тикшеренүләрен әйтеп китәргә кирәк.

Фундаменталь проблемалар өстендә эшләү дә тукталып тормады. Е. Завойский нәкъ менә Казанда физикада яңа юнәлешне башлап жибәргән парамагнит резонансын ача. Дары рецептларын эшләү, очкычлар аэродинамикасын һәм туплар баллистикасын исәпләүнең нәтижәле ысулларын табу, танклар һәм авиация өчен яңа оптик приборлар төзү, дошманның сугышчан агулы матдәләр куллану мөмкинлеген киметү максатында химик кушылмаларны синтезлау, корабларны миналардан һәм торпедалардан саклау методикасын эшләү—болар барысы да тикшеренүчеләр шөгыльләнгән оборонага кагылышлы фәнни проблемаларның фәкать кечкенә бер өлеше генә. Кагыйдә буларак, фәнни тикшеренүләрнең нәтижәләре яңа техника һәм технологияләр рәвешендә файдалану өчен предприятиеләргә тапшырылды һәм шуннан фронтка жибәрелде.

Галимнәрнең фәнни фаразлары һәм нефтьчеләрнең хезмәте республиканың нефть запасларын промышленность нигезендә үзләштерү мөмкинлеген бирде. Күп еллар дәвамында ил икътисадының умыртка сөяге булып калган зур Татарстан нефте 1943 елның августында Шөгөрдәге беренче промышленность скважинасыннан башланды.

Казанның медик-галимнәре, хастаханәләрдә эшләүче табиблар белән бергә, сугышның беренче айларында ук Татарстанда яралыларны дөвалау, аякка бастыру һәм яңадан сафка кайтаруның нәтижәле системасын төзеделәр. 4 меңнән артык медик операция өстәлләре янына һәм дөвалау палаталарына хезмәт вахтасына басты. 50 дән артык госпиталь ачылды. Аларның 42 се Казанда эшли башлады. Шулай ук Арча, Зеленодол, Кукмара, Бөгелмә, Әгерҗедә, башка шәһәрләрдә һәм поселокларда да шундый ук госпитальләр бар иде. Аларда бер үк вакытта 30 меңнән артык кеше сәламәтлеген ныгыту, фронтта алган яраларын дөвалау мөмкинлеген алды. Сугыш елларында госпитальләрдә һәм республиканың дөвалау учреждениеләрендә барлыгы 340 мең сугышчы һәм офицерга медицина ярдәме күрсәтелде, шуларның 200 меңе яңадан сафка басты. Бу—республика медиклары гына да 20 дивизияне тулыландырды, дигән сүз. Югары квалификацияле медик-галимнәр арасында беренче чиратта Алексеев, Домрачев, Соколов, Русецкий, Ратнер, Шулутко, Терегулов кебек профессорларның һәм башкаларның исемнәрен атыйсы килә.

Сугыш елларының гаять кыен шартларында да дәүләт халык мәгарифе системасының жимерелүенә юл куймады. Югары уку йортлары саклап калынды, кадрлар әзерләү белән беррәттән, алар оборона тематикасы буенча фәнни-тикшеренү эшләре жәелдереп жибәрделәр. Сугышның беренче айларында ук житәр-житмәс ресурслардан укучыларны өстәмә туендыру өчен азык-төлек бүлеп бирелде, матди ярдәм күрсәтү максатларында фронтовик балалары исәпкә алынды. Вакытлыча дошман тарафыннан яулап алынган территорияләрдән, шулай ук һава һөжүмнәре янаган шәһәрләрдән килүчеләр өчен балалар йортлары, балалар бакчалары һәм интернатлар челтәре төзү Татарстанның халык мәгарифе тарихында данлы сәхифә булып тора. 1942 ел башына фәкать Мәскәүдән генә дә шундый 50 дән артык учрежденидә эшләүче хезмәткәрләр һәм аларда тәрбияләнүче балалар килде. Татарстан территориясендә күчеп килгән барлыгы 100 гә якын балалар бакчалары һәм йортлары урнашты. Латвия һәм Литва гражданы 10—12 яшьлек чакларында үзләрен сыендырган һәм жан жылысын биргән Арча районының Олы Мәңгәр авылындагы балалар бакчасын әлегә кадәр рәхмәт хисе белән искә алалар. Авыр сугыш елларында Татарстанда

яшәгән Белоруссия һәм Карелия балалары кебек үк, «апа», «абзый» дигән сүzlәр бүген дә аларның күңелләрен жылытып тора. Хәзер безне дәүләт чикләре аерса да, бу чикләр республика адресына килгән рәхмәт сүзләре өчен киртә була алмыйлар.

Ижат интеллигенциясенен уртак жинүгә керткән өлеше Татарстанның рухи тормышында якты сәхифәгә әверелде. Язучылар берлеге әгъзаларының яртысыннан артыгы, бик күп композиторлар, рәссамнар, артистлар сугышның беренче көннәреннән үк хәрәкәттәге армия сафларында иде. Аларның сугыштагы язмышлары да төрлечә булды. Алар фронт матбугатында хезмәт иттелер, политруклар һәм сафтагы командирлар, фронт ансамбльләре артистлары һәм партизанныр булып киттеләр. Күбесенә сугыш кырларынан әйләнәп кайтырга насыйп булмады. Сугыш Муса Жәлил, Фәрит Яруллин, Фатыйх Кәрим, Гадел Кутуй, Абдулла Алиш, Нур Баянның һәм башкаларның гүзәл ижат гомерләрен өзде.

Сугыш елларында республикага СССР Язучылар берлегенен күчеп килүе һәм бездә бер төркем чит ил язучыларының яшәве прозаикларның, шагыйрьләрнен, драматургларның ижатына уңай йогынты ясады. Алар арасында Константин Федин, Леонид Леонов, Николай Асеев, Михаил Исаковский, Самуил Маршак, Константин Паустовский, Жан-Ришар Блок, Джованни Джерманетто һәм башкалар бар иде. Бу чор Гомәр Бәширов, Кави Нәжми, Сибгат Хәким, Тажи Гыйззәт, Михаил Бубенов, Шәйхи Маннур, Афзал Шамов, Фатих Хөсни, Әхмәт Фәйзи, Нури Арсланов, Әхмәт Исхак, Ибраһим Гази кебек язучылар һәм шагыйрьләр, Мансур Мозаффаров, Нәжиб Жиганов, Жәүдәт Фәйзи кебек композиторлар өчен нәтижәле ижат чоры булды. Салих Сәйдәшевның бүген дә илнең барлык парадларында башкарыла торган мәшһүр маршы шундый гүзәл ижат үрнәгенә әверелде.

Юбилей алдыннан гына күренекле рәссамыбыз, Бөек Ватан сугышы ветераны Харис Якуповның күргәзмәсе ачылды. Аның фронтта ясалган күпсанлы рәсемнәрен чын мәгънәсендә безнең солдатларның каһарманлыгын гәүдәләндерүче гыйбрәтле документлар дип әйтә алабыз. Вакыт ул елларда ижат ителгән әдәби һәм сәнгать әсәрләренен әһәмиятен һич кенә дә киметмәде, алар мәдәниятебезнең алтын фондында калды.

Ярты гасыр гомер узгач, сугыш сабаклары хакында уйлаганда, гыйбрәтле нәтижеләргә киләсең. Сугышның беренче елларында жинелүгә һәм чигенүгә карамастан, икътисад илнең бөтен промышленность һәм фәнни куәтен төп бурычны хәл итүгә — көчле дошманны жинүгә туплый алды. Солдаттан алып генералга кадәр һәр кеше үзенен Ватанын саклавын, туган жирен азат итү өчен басып алуучыларга каршы көрәшүен яхшы белгәнгә, халык һәм армиянең сугышчан һәм әхлакый рухы гаять югары иде. Халык һәм армия чын мәгънәсендә бердәм булды. Дәүләт органнары бик кыска вакыт эчендә икътисадны хәрби режимга жайлаштыра алдылар, гомум-мәгълүмат чаралары кешеләрне туплау өчен эшләде. Хәрби комиссариатлар каршына үз ихтияры белән фронтка китәргә теләүчеләрнен чиратлары тезелде, заводларда кешеләр эшләп кенә калмадылар, ә еш кына цехларда яшәделәр дә. «Барысы да фронт өчен, барысы да Жинү өчен» өндәмәсе коры лозунг кына түгел иде, тылдамы ул, яки фронттамы, һәркем өчен тирән тормышчан мәгънәгә ия булды. Чөнки армия гадел азатлык миссиясен башкарды. Шуңа бәйле рәвештә аның бүгенге көндәге роленә тукталасы килә.

Мәгълүм булганча, гомер бакый армиягә дәүләтнең, аның гражданның бәйсезлеген һәм иминлеген тәмин итү бурычы йөкләнде. Армиянең нәкъ менә шушы роле турында заманында данлыклы полководецыйбыз, Бөек Ватан сугышы Герое Георгий Константинович Жуков әйткән иде. Кызганыч, соңгы елларда армияне башка вазифалар үтәү өчен, Чечнядәге кебек үз иленең тыныч халкына каршы көрәшү өчен һаман саен күбрәк файдаланалар. Мондый шартларда армиянең югары сугышчан һәм әх-

лакый рухы, ватандарлык, тәртип, үз-үзеңне корбан итәргә әзер тору кебек олы сыйфатлар хакында нинди сүз алып барырга мөмкин?! Нәтижәдә пацифистик фикерләү көчәя, солдатлар частьларынан качалар, күп кенә егетләр армиядә хезмәт итүдән баш тарталар, яшьләргә хезмәткә алуда җитди проблемалар бар.

Бүгән безнең алда сугыш елларында яшәгән буыннар тарафыннан тупланган тәҗрибәгә һәм кыйммәтләргә дәрес бәя бирү һәм аларның яхшы дигәннәрен үزلәштерү бурычы тора. Ветераннар сугыш алдыннан бөтен илне тетрәткән репрессияләргә дучар булдылар. Ил житәкчеләренә хаталарын төзәтү һәм сугышта җиңүгә тәмин итү бурычы да алар җилкәсенә төште. Түзеп булмаслык авыр тормыш сынауларына карамастан, кешеләр үзләренә кешелек дәрәҗәләрен, кешелек сыйфатларын югалтмадылар, җәмгыять каршындагы бурычларын онытмадылар. Барлык бу сыйфатлар безгә бүгән дә бик кирәк.

Хөрмәтле ватандашлар!

Һәр тарихи чорның үзенә генә хас сәяси һәм икътисадый системасы була, күрәсәң. Сугыштан соңгы елларда Европа яңа кыйммәтләргә һәм икътисадый мөнәсәбәтләргә йөз тотканда, безнең илдә катып калган иске кануннарга ябышып яттылар. Кеше һәм халыклар хокукларын бастырып, изеп торучы система озак яши алмый иде. Хәрби промышленность өлеше көннән-көн арта барганга, ил икътисады бу авыр йөкне тарта алмаслык дәрәҗәгә килде һәм бу хәл идарә механизмнарын либеральләштерүгә таләп итте. Бик тиз үзгәрәп тора торган дөньяда идеология үз вакытында яңа бурычлар куя алмады. Бүгән без 60—70 елларда алып барылган сукуларча сәясәтнең ачы җимешләрен җыябыз.

Дөньяның барлык эре илләргә дә диярлек реформалар чорын уздылар һәм бүгән уңышлы үсәләр. Без дә җиңел булмаган шушы юлга аяк бастык. Демократияләштерү һәм базар икътисады чынбарлыкка әверелә. Ишегенә шапып торганда һәм көндәлек тормышына кергәндә, дөнья җәмәгәтьчелегеннән һәм тышкы базардан йомылып озак яшәп булмый. Күчеш чорын аз югалтулар белән, җитди сәяси тетрәнүләрсез узу — безнең төп бурычыбыз.

Милләтара иминлекне ныгытуга һәм мәнфәгатьләр балансын саклауга юнәлдерелгән сәясәт алып баруыбыз нәтижәсендә без үзбездә тотрыклылыкка ирештек. Русия белән Татарстан арасында Шартнамә төзү дә киң җәмәгәтьчелектә яклау тапты. Ул катлаулы сәяси проблемаларны цивилизациягә юл белән хәл итүгә үзгәчлек бер үрнәгә дип бәяләнде. Соңгы сайлауларда республика житәкчелегә үткәргән центристлык вазгыятә дә халык тарафыннан яклау тапты. Хәзер республика алдында тагын да җитдирәк бурыч — үзбездә икътисадый үсеш моделен табу бурычы тора. Ул безгә үз товарларыбыз белән дөнья базарына чыгарга һәм житештерүгә үстерү өчен тотрыклы нигез салырга ярдәм итәргә тиеш.

Бәяләргә жайга салу, дотацияләр, мохтаж кешеләргә ярдәм күрсәтү кебек үтәмле чаралар кулланып, без бигрәк тә 1992—1993 елларда Татарстанда базар икътисадына керүгә сизелерлек йомшарттык һәм шунның нәтижәсендә халыкның төмам бөлгенлеккә төшүгә юл куймадык. Хәтта базарга күчүгә иң кыен елларында да безнең кешеләр күп кенә башка төбәкләрдәгә кебек артык зур мохтажлык кичермәделәр. Беренче чиратта, пенсионерларга, инвалидларга, мохтажларга, укучыларга, ишле гаиләләргә ярдәм итүгә күздә тоткан адреслы социаль яклау программасы халыкның тормыш дәрәҗәсә кискен рәвештә төшүгә ныклы киртә куйды.

Татарстанда хосусыйлаштыруның халык мәнфәгатьләрен күбрәк дәрәжәдә исәпкә алган үз программасы гамәлгә ашырыла. Кече һәм урта эшмәкәрлек үсә. Базар инфраструктурасын төзү төмамланып килә.

Структур үзгәртеп корулар шартларында икътисадны тотрыклы итү мәсьәләләренә аерым игътибар бирелә. Товар житештерүчеләргә ярдәм итү максатында республика житәкчелегә тарафыннан күрелгән чаралар нәтижәсендә промышленностьта житештерү күләмнәре азаюны сизелерлек киметү-

гә ирешелде. Апрель ае мәгълүматлары буенча промышленность житештерүе күләме узган елгы апрель белән чагыштырганда 100,1 процент тәшкит итте инде. Монда нефть һәм нефть химиясе промышленностеның, күп кенә машина төзү һәм жиңел промышленность предприятиеләренә өлеше зур булды.

Икътисадый аграр тармагына зур игътибар бирелә. Кагыйдә буларак, бу максатлар өчен ел саен республика бюджетыннан шактый средстволар бүлеп бирелә. Без чит илләрдән алдынгы технологияләр, жиһазлар сатып алу, дөнья тәҗрибәсен авыл хужалыгында куллану өчен киләчәктә дә кирәк кадәр акчаны кызганмаячакбыз. Чөнки алар уңай нәтижә бирәләр. Агро-промышленность комплексы алга таба да республика икътисадында өстенлекле тармакларның берсе булып калачак.

Бүген республикада чит ил капиталы катнашындагы йөздән артык предприятие исәпләнә. Алар АКШ, Германия, Италия, Англия, Төркия, Чехия, Словакия һәм башка илләр фирмаларына карыйлар. Русия белән Татарстан Шартнамәсе нигезендә без чит дәүләтләр белән элементләр урнаштырабыз һәм килешүләр төзибез, халыкара оешмалар эшчәнлегендә катнашабыз, мөстәкыйль рәвештә тышкы икътисадый эшчәнлек алып барабыз. Моннан башка икътисадый реформалар уздыру хакында уйларга да мөмкин түгел.

Халык белән очрашулар, гражданнардан килгән хатлар сайлаган юлыбызның дәрәс булуына инандыралар.

Бүген республикада 65 меңгә якын фронтовик, шул исәптән 19 меңнән артык инвалид яши. Ихлас күңелдән олы рәхмәт сезгә, кадерле ватандашлар! Ветераннар турында: һәлак булганнарның гаиләләре хакында кайгырту — безнең изге бурычыбыз. Ә алар бездә 25 меңнән күбрәк. Соңгы елларда алар өчен нәрсәләр эшләнә соң? Соңгы ике елда Бөек Ватан сугышы инвалидларына һәм анда катнашучыларга, һәлак булган сугышчыларның гаиләләренә 200 мең квадрат метр торак бирелде. Казан шәһәрендә генә дә 1994—1995 елларда аларга 2381 квартира бирелде. Сугыш һәм хезмәт ветераннары өчен Казанда, Түбән Камада, Минзәлә районында махсус торак йортлар төзелә. Ветераннар советының актив катнашында һәр жирдә ветераннарның тормыш шартларын тикшерү һәм яхшырту мәсьәләләре белән шөгыльләнүче комиссияләр эшли. Әфган сугышында катнашучылар өчен дә байтак эш эшләнелә.

Жиңүнең 50 еллыгы уңае белән телефон кертү мөмкинлеген өйрәнү максатларында торак йортларны исәпкә алу уздырылды. Юбилей елы азагына республикада аларга тагын 3 мең телефон кую планлаштырыла. Фронтовикларга медицина ярдәме күрсәтү өчен республиканың хастаханәләр челтәрендә 1500 дән артык урын булдырылды, 4 махсус бүлекчә ачылды, консультация бирә торган шифаханәләр эшли, Республиканың диагностика үзәге профилен үзгәртте, анда сугышта катнашучылар өчен 200 урын бирелде.

Ветераннарга сәүдә хезмәте күрсәтү өчен республикада 90 нан артык «Ветеран» кибете, аның бүлекләре һәм бүлекчәләре ачылды. Яр Чаллы шәһәрендә сугышта катнашучыларга азык-төлек һәм промышленность товарларының бәяләре киметеп сатыла. Республиканың кайбер районнарында ветераннар авыл хужалыгы продукциясенә ташламалы тәмин ителә. Сугышта катнашучыларга өйдә социаль-көнкүреш хезмәте күрсәтелә.

Тормыш-көнкүрешләрен яхшырту программасын гамәлгә ашыру белән беррәттән, Бөек Ватан сугышында һәлак булганнарның якты истәлеген мәңгеләштерү юнәлешендә нәтижәле чаралар күрелә. Хәтер Китабын бастыру эше давам итә. Гомуммәгълүмат чараларында сугыш елларында якташларыбызның каһарманлыгына багышланган язмалар дөнья күрә. Сугыш турында документаль һәм матур әдәбият әсәрләре басылып чыгачак. Һәлак булган солдатларның жәсәдләрен эзләү һәм жирләү максатында Хәтер Китабы редакциясе ижтимагый «Ватан» фонды белән берлектә,

Хәтер маршы оештырды. Уку йортларында дан музейларының, «Кар десант»ларының эше активлашты, сугышта катнашучылар, тыл эшчәннәре белән очрашулар уздырыла. Агымдагы елның мартында «Жиңү» телемарафоны үткөрелде.

Жиңү көненнән соң узган 50 елда яңа буыннар үсеп житте һәм тормышка керде. Алар ул героик еллар хакында йөрәкләрендә якты хатирәләр йөртәләр һәм Сезгә, кулларына корал тотып яшәүгә, азатлыкка һәм тыныч тормышка хокукны яклаган солдатларга, генералларга, тыл хезмәтчәннәренә карата олы ихтирам саклайлар. Бөек бәйрәмне каршы алырга әзерләнгәндә без бөтен республика халкының — өлкән буын һәм яшьләрнең, балаларыбызның һәм оныкларыбызның йортларны, урамнарны, авылларны, һәйкәлләрне һәм каберлекләренә тәртипкә китереп, нинди рухи күтәренкелек белән билгеләп үткән идек. Һәм бүген хәзерге һәм өлкән буыннар арасындагы әхлакий элементларне һәм бердәмлекне саклап калудан, бүгенге яшьләрне, күпмилләтле Татарстан халкының иң яхшы һәм бәяләп бетергесез кыйммәтле традицияләрен сөндүргән яшьләрне, республикабызны киләчәккә, егерме беренче гасырга алып барырга әзер һәм сәләтле яшьләрне тәрбияләүдән дә мөһимрәк бурыч юк.

Хөрмәтле сугыш ветераннары!

Михнәтле сугыш елларында кеше хәленә керә белү, уртак эш хакына шәхси мәнфәгатьләрдән баш тарту, үзеңне тулысынча гомумхалык алдында торган бурычларны үтәүгә бирү кебек иң күркәм кешелек сыйфатлары аеруча калку чагылды.

Без катлаулы һәм каршылыклы заманда яшибез. Әгәр без бүген азат һәм үз проблемаларыбызны үзбез хәл итә алабыз икән, нинди генә кимчелекләр булуга да карамастан, без яңару юлын ачык күрәбез. Бу — ветераннарыбызның, фронтовикларыбызның һәм тыл хезмәтчәннәренәң казанышы.

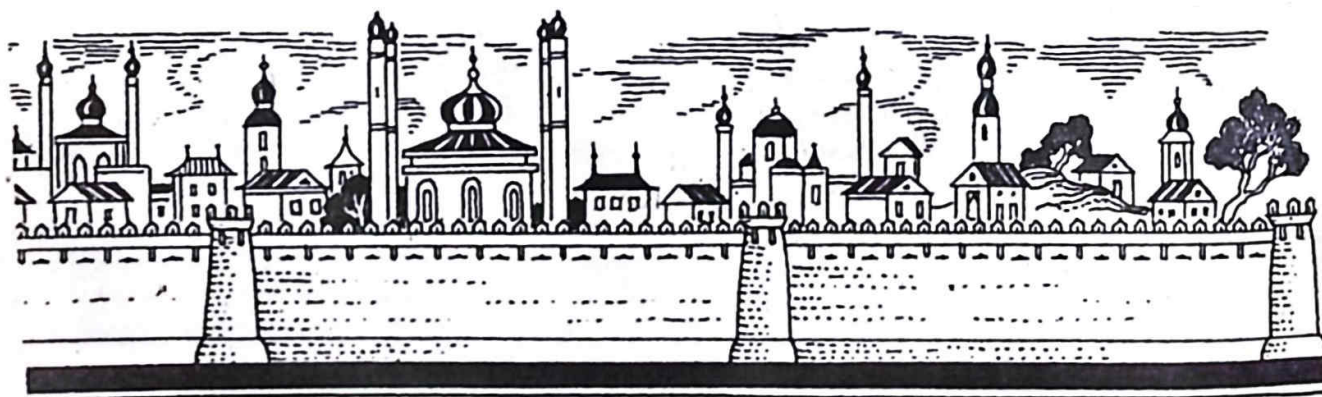
Сез безгә Ватанны өзелеп сөюнең гүзәл үрнәкләрен генә биреп калмыйча, әхлак, намус, кешелеклеке кебек олы төшенчәләрдән дә сабак бирәсез, хезмәт яратырга өйрәтәсез.

Еллар, унъеллыклар уза тора. Һәм менә Жиңүнәң илленче язы — бөтен халыкның горурлыгын һәм бөтен халыкның хәсрәтен гәүдәләндерүче иң якты һәм шатлыклы бәйрәмебез килеп житте. Халкыбызның Бөек Ватан сугышында күрсәткән батырлыгы мәңге яшәр! Илебезне Жиңүгә китергән барлык фидакарь жаннарга олы рәхмәт!

Хөрмәтле ветераннар!

Узар еллар, узар гасырлар, сезнең бөек каһарманлыгыгыз киләчәк буыннарга мәңгелек мая булып калыр. Олы фидакарьлегегез, Ватанга иксез-чиксез мәхәббәтегез, гуманитарлык хисе белән сугарылган үлемсез батырлыгыгыз алдында без бүген сезнең каршыда баш иеп, кайнар рәхмәтебезне әйтәбез. Исәнлек-саулык, озын гомер сезгә, кадерле ватандашлар-жиңүчеләр!

Сезгә, кадерле жиңүчеләр, сәламәтлек һәм иминлек телим!

Киләгәгез булсын дисәң, үткәңнеңне онытма!

*Күренекле әдин, тарихи романнар авторы
Мөсәгыйт Хәбибуллин белән
халыкара «Мирас» журналы баш мөхәррире
Әхмәт Сәхаповның әңгәмәсе*

Әхмәт Сәхапов: Мөхтәрәм Мөсәгыйт ага! Сез Татарстанда гына түгел, бәлки чит илләрдә дә танылган һәм әсәрләрегез дә сөеп укыла торган абруйлы әдипләребезнең берсе. Сез ижәт иткән тарихи романнар һәм эсселәр борынгы дәверезбезне күзаллап, тасвирлап кына калмыйлар, бәлки аерым бер эстетик нәфасәт һәм мәгънә төсмере аша бүгенге чор укучысында данлы үткәнебезгә ихтирамлы, мәрхәмәтле мөнәсәбәт тәрбияләү максатында да актив хезмәт итәләр. Сез тарихыбызның Кубрат хан идарә иткән чорынан башлап, шактый кич катламнарын күтәреп, аны бай фактик материаллар һәм үзенчәлекле әдәби образлар ярдәмендә ышанычлы алымнар белән тасвирладыгыз инде. Әмма иңшләптер якынарак чордагы тарихыбыз, аерым алганда татар халкының милли дәүләтчелеге юк ителгән чор — 1552 елның 2 октябре вакыйгаларына багышланган ике-өч кенә күләмле әсәр бар. Югыйсә, ул чор турында урыс әдәбияты гына меңнән артык исемдә роман, повесть, фәнни китап язды. Хәтта Европа һәм Америка дәүләтләрендә дә татар халкының бу фажигале чорына багышланган берничә йөз исемдәге китапның нәшер ителүе мәгълүм. Шул уңайдан, шактый гажәп бер сорау да туа: нәрсә бу, шундый бай тарихыбызны санга сукмауның, мәнсезлегебезнең бер мисалымы, әллә булмаса авырткан яраларга кагылырга теләмәүнең бер мисалы гынамы? Сезнең фикерегез ничек?

Мөсәгыйт Хәбибуллин: «Хәтер көне». 1552 ел октябрь аеның икенче көне татар халкы өчен чын мәгънәсендә тиңе булмаган фажига китерә. Татар халкы бу көндә ил-дәүләтен генә түгел, биләгән елга-суларын, урман-кырларын, болын-тугайларын — бар булган байлыгын югалта, ул гынамы, хәтта телен вә динен югалтуга дучар ителә. Татар халкы өчен моннан да зур фажигане күз алдына китерүе дә кыен. Моңа, әлбәттә, иң әүвәл Мәскәү руханилары һәм кенәзе гаепле. Һәммәбезгә дә мәгълүмдер: бу чорда Мәскәү кенәзлеге христиан идеологиясенә таяна. Шунның өчен мин тагын вә тагын тәкърарлыйм: «Хәтер көне»ндә бөтенрусия патриархы Алексей Икенче Казанга килергә һәм татар халкы алдында XVI гасырда бабалары кылган явызлыклары өчен гафу үтенергә тиеш. Бу чараның никадәр житди икәнен христиан руханилары аңласыннар иде, ниһаять.

Әлбәттә инде Казан дәүләтенең жимерелүенә мөселман руханиларының да гамьсезлеге сәбәпче була. Мәскәү кенәзенең Зөя тамагына кирмән коруы үзе ни тора. Ә бит бу жирләр Казан дәүләте биләмәсе була. Аннары Сәхиб Гәрәй ханның солтан Сөләйман Канунига ярдәм сорап китүе казанлыларны янә чарасыз итә. Чөнки мөселман дөнъясын гына түгел, ниндидер күләмдә христиан дөнъясын да кул астында тоткан бөөк солтан Казан дәүләтен яклау мәсьәләсендә кыл да кыймылдатмый. Моңың өстенә Казан-

дагы Алат һәм Өзәри фиркаләре хакимият бүләшә. Ул гынамы әле, чыгышы белән татар булган Алексей Адашев Казанда юха телләнә — халыкларны Мәскәү ягына авышырга өнди. Бу чорда төрки дөньясында тулы таркаулык. Һәммә хан һәм морза үз биләмәсендә түрә, үз мәнфәгәте өчен генә кайгырта, үз тәхетенә ябышып ята. Бу хәл бер тәкәбберлек кенә түгел, бәлки сәяси яктан сукуырлык чарасы да дип әйтер идек мин. Ө Мәскәү кенәзләре исә, гомумән, урыс дөньясы бүлгәләшү чорын узганнар. Өченче Иван кенәз тарафыннан берләштерелгән булганнар. Ике башлы каракош туграсы да шул чорда кабул ителә. Ө тугра кабул итү инде ул дәүләтчелеккә йөз тоту чарасы, димәк, Русия шул чорда ук инде Алтын Урда урынын дөгъвалый башлый. Өченче Иван идеология кылычы итеп христиан динен ала. Гәрчә ошбу кенәз «Өченче Рим» идеясен кабул итмәсә дә, аның оныгы Дүртенче Иван бу идеяне өндәмә итеп кабул итә. Ул гынамы, тормышка ашырырга керешә. Ыштыр-чабатадан арынмаган урыс мужигына итек кигерә башлау нәкъ шул чорда борынлана. Һәм бу байлык һәммәсә дә урыс гаскәриләре талаган илләрдән кайтарыла. Дүртенче Иванның рухани атасы дъяк Сильвестр шул чиккә житкереп тәрбияли нәни Ваняшаны, соңыннан митрополит Макарий яшь кенәзне теләгәнчә әйләндерә. Ул аны хәтта Аллаһы дәрәжәсенә күтәрә. «Миңа Казанны алырга Аллаһы үзе кушты», — дип аның әйтүе үзе генә дә ни тора. Ө Исламга йөз тоткан Госманлы төрекләренен солтаны Сөләйман Кануни маржа кызына өйләнә, ул гынамы, христианлыктан мәселманлыкка күчкән вәзире греклы Ибраһимны Мәскәүгә илче итеп жиберә. Ө тегесе исә Истамбулга өйләнеп кайткач, кыйммәтле бүләкләр исәбенә солтаннан Казанны Мәскәүгә түндерергә рөхсәт ала, ә үзе тиз арада янә Мәскәүгә юнәлә һәм биредә янәдән христиан диненә кайтып, бөтенләйгә шунда төплөнөп кала.

Хатын-кыз аркасында сәяси сукуырлыкка дучар булган һәм Ислам дөньясына тиңсез фажига китергән солтан, хан һәм морзалар бер Сөләйман Кануни гына булмаса да, тарихи әсәрләр язучы буларак мин аларны кичерә алмыйм. Мин шуны яхшы аңлыйм: ил башында утырган хакимнен сәяси сукуырлыгы китергән фажига-зиян гасырларга сузылырга мөмкин икән. Ө инде бары тик юрталардан торган ил-дөньясы булган Йосыф морзаның Сөембикә кызы аша Казанны Мәскәү кулыннан йолып калырга тырышуын мин, ким куйганда, якты хыял дип кенә бәяли алам. Моның өстенә хәләл иреннән котылган һәм Сафа Гәрәй хан йөзендә ир тапкан гүзәл Сөембикә Кырымнан килгән хәрбиләр тарафыннан яклау тапмый. Гайрәтле һәм көч-сәләткә ия булган ир-канаты Сафа Гәрәй вафатыннан соң, хактыр, ул Мәскәү тозагыннан ычкыну юлларын эзли. Мәгәр мәскәүлеләргә таянган — Алатлар фиркасе башында торган Булат бәкне жиңгәрдәй фирка оештыра алмый. Кулыннан берни килмәгән ханбикәгә ахыр чиктә казанлыларның да жен ачулары чыга. Күп тә үтми без аның нәтижәсен дә күрәбез, көннәрдән бер көнне казанлылар ханбикәбезне кулындагы баласы белән Мәскәү кенәзәнә сатып жиберәләр. Мин һич тә ялгышмадым, нәкъ менә сатып жиберәләр. Чөнки ханбикәнең кулында казанлылар тарафыннан хан итеп расланган Үтәмеш Гәрәй хан да була. Аңа нибарысы өч яшьтер. Ө бит Дүртенче Иван үзе дә атасы кулыннан өч яшендә кала һәм үзе дә Дума тарафыннан кенәз итеп расланган була. Сөембикә ханбикә кулындагы Үтәмеш Гәрәй ханның нинди яман дошман булуын яшь кенәз бик яхшы аңлый. Бит бу чорда Алтын Урда урынын бары тик әнә шул ике ил генә — Мәскәү кенәзлегә һәм Казан ханлыгы гына дөгъвалыйлар. Шунның өчен Үтәмеш Гәрәй ханны кулга төшерү Мәскәү кенәзенен һәм руханиларының төп максатларына әверелә.

Дүртенче Иван Казанга илчеләр артыннан илчеләр юллый. Ниһаять, казанлыларга шарт куя: тыныч яшәү исәбенә миңа угланы белән ханбикәне юллагыз. Дәүләткүләм ялганга, тоташ алдауга йөз тоткан Мөдһиш Иванга казанлылар ышаналар һәм тыныч тереклек итү исәбенә Үтәмеш Гәрәй хан белән аның анасы Сөембикәне Мәскәү кенәзәнә биреп жиберәләр. Сөембикә ханбикә, тарихчылар язганча, халык тарафыннан күңелләргә ялкын-

сындырырлык яклау тапмый, аны бары тик кызганалар гына. Һәм бу татар халкы өчен табигый хәлдер. Ә бит Сөембикә ханбикә Казан дәүләтен саклап алып кала да алган булыр иде. Юк, ул һәрдаим үзенә-үзе аяк чала. Иң әүвәл ул Сафа Гәрәй ханның өч хатынын аертып жиһәртә һәм шуның аркасында теге хатыннарынның аталары кулындагы гаскәриләрдән мәхрүм ителә. Гүзәл Сөембикә көен көйләгән Сафа Гәрәй хан әнә шулай көчле аркадашларын югалта. Ахыр килеп, ире вафатыннан соң, Сөембикә үзе дә япа-ялгыз кала.

Әхмәт Сәхапов: Менә татар жәмәгәтьчелеге берничә ел инде 1552 елның 2 октябрь фажигасен «Хәтер көне» итеп, сагыш һәм әрнү белән билгеләп үтә. Аерым алганда, татар халкына каршы эшләнгән бу геноцидны безнең журнал да оңытмый һәм октябрь ае санын «Хәтер көне»нә багышлый. Быелгы сан дүртенче мәртәбә дөнья күрә инде. Әйтегез әле, Сезнең уегызча, Казан ханлыгын нинди объектив һәм субъектив сәбәпләр жиһерүгә китергән. Ул чорда бу фажигадан котылу юллары булганмы, әллә югыйсә, иртәме-соңмы, безнең милләтне барыбер шундый авыр һәм каһәрле язмыш көткәнме?

Мөсәгыйт Хәбибуллин: Казан ханлыгын Мәскәү кенәзлегенә кушуны һич кенә дә прогрессив күренеш дип санып алмыйм. Ә менә Русия халкына бу хәл гасырлар аша булса да фажигә булып килүенә иманым камил. Сөзгә мәгълүм булса кирәктер: VIII гасырдан алып XIV гасыргача булган дәверне — «Исламның алтын чоры» дип атыйлар. Бу чынлап та шулай була. Ошбу чорларда Ислам дөньясы кешелек өчен тиң булмаган ачышлар ясай. Бу чор чын мәгънәсендә мөҗизалар чорыдыр. Бер Аллаһы каласы Багдадта гына миллионнан артык кеше яши. Дөньяның прогрессив карашлы кешеләре һәммәсе диярлек биредә белем алалар. Философия, математика, химия, медицина, тарих, география, астрономия һ. б. фәннәр әүвәл Шәрәкь-Ислам дөньясында туып, аякланып китәләр. Бигрәк тә рухи хәят зур үсеш ала. Ә менә күрәзәлек яклау тапмый, барысы да Аллаһы кулында дип, күрәзәлек инкар ителә. Һәм әлбәттә инде Шәрәкьның бер төбәгә буларак һәммә яңалык Казан ханлыгына да килеп ирешә. Казанда бу чорда «Фәннәр йорты» булуы мәгълүм, зур-зур китапханәләр, китапханәләрдә меңнәрчә китап күчерүчеләр — хәтмәтләр хезмәт итә. Мәхәллә саен мәчет, мәчет каршында мәдрәсә һәм иң мөһиме мәдрәсәләрдә дин белән бергә дөньяви фәннәр дә кушып укытыла. Мәскәүдә исә бу чорда бары тик бер духовный училище булуы гына мәгълүм, ул да руханилар кулында була. Сөз әйтмешли, Мөдһиш Иван Казан татарларының бай һәм мул яшәүләренә, оста сөүдә итүләренә кызыга. Казандагы таш йортлар, белем алу йортлары исә аңарда көчле көнчелек хисе уята. Аның Казан дәүләтенә байлыгына кызыгуы шул чиккә житә ки, хәтта ул төмам чиргә дә сабыша, Казан тарафына яу артыннан яу йөри. Һәр чордагы вәхшиләр кебек, Мәскәү руханилары да мөселманнарны язычниклар дип атыйлар. Ә инде Казанны алгач, барча китапханәләргә дә жиһерәләр, китапларны яндыралар. Мәгәр нә дуамал булса да, мөселманнарны мәҗүсиләргә тиңләсә дә, тотнаксыз Иван күп кенә китапларны үзе белән алып китә. Бүгенге көндә кайда ул китаплар? Мәскәүнең чиркәү подвалларында чериләрме, әллә булмаса, әлегә кадәр яшерен архивларда сакланалармы — без белмибез. Миңа калса, Мәскәүдә Дүртенче Иван Казаннан алып киткән китаплар булырга тиеш. Нә диндар булса да, Явыз Иван да ул хәтле, үк надан булмаган, чорына күрә белемле булган.

Дөрес язган тарихчы-галим Зәки Вәлиди. Дүртенче Иван гаскәриләре Казанда вәхшиләрчә кыланалар. Барлык агач биналарны яндыралар, таш мәчетләргә жиһерәләр. Әмма нигезләренә тимиләр — нигезләренә, ә кайберләренә диварларын да калдырып, чиркәү итәләр, манарасына төре утырталар. Бит Казанны алгач, Иван Грозный шундый фәрман чыгара: «Һәр мәчет урынына ике чиркәү утыртырга». Әйтик, бүген күзгә бәрелеп торган Казан дәүләтенә олуг вәзире — Нурғали мәчетенә генә игътибар итегез. Чиркәүгә әйләндерелгән бу мәчетнең архитектурасы төгәен мөселманнарныкы. Һәр сыры-фронтоннары, төрәзә уентыклары, моржа-төрбәлә-

ре, түбәсе, хәтта төсө-йөзө, кыяфәте дә дигәндәй. Димәк, асыл таш бина буларак, бу бинаны жимереп бетермәгәннәр, ниндидер күләмдә реконструкция генә уздырганнар. Аннары күзгә ташланганы янә шулдыр — Шәрәкь бинасы. Димәк, ошбу бинаны һәм башкаларны мөселман төзүчеләре күтәргәннәр.

Әлбәттә, безнең тере тарихыбыз — Сөембикә манарасыдыр! Бу манараны Иван патша салдырган дисеп уйлау дәрәс түгел! Булмаган ул! Иван Грозный аны күзәтү манарасы итеп калдырткан. Бит ул Казан аша бөтен Шәрәкь дөньясын яуларга керешкән кеше.

Әйе, таш биналар йөзендә халкыбызның тарихы ниндидер күләмдә сакланган, ди. Кая соң кадерле кулъязмалар, елъязмалар? Дәүләт кадәр дәүләт монсыз яшәмәгән һәм яши дә алмаган, Казан Шәрәкь дөньясының төбәгә ләбаса! Дөньяви, фәнни, тарихи, дини китаплар иң күп урын биләгән дияргә була. Моңа җавап бер: китапларның һәм елъязмаларның бер өлешен урыс баскынчылары яндырып көлгә очырган булсалар, калган энҗеләрен Татишев кебек (элеккеге татар!) миссионерлар алтынга сатып алып, үзләренә кирәгенчә файдаланып, юк иткәннәр. Һәм әйтергә кирәк, гаять зур бәһаләр түләп жыйган ошбу кеше Идел бус төркиләренә кагылган шактый китапларның гомерен кискән. Әнә шулай христиан дөньясы безне тарихыбыздан мәхрүм итәргә тырышты. Хәер, бу хәл бүген дә дәвам итә әле. Мескен Сөембикәне ахыр чиктә Мөдһиш Иван үзеннән дә явыз, үзеннән дә мәкерле Шаһ Гали ханга бүләк итеп бирә. Ханбикә бичарабызның кабер ташына да үз исемен төшермиләр, ә «Бүләкбикә» дип язалар. Чөнки, бичаракайны Иван Грозный Шаһ Гали ханга «бүләк» итеп биргән була. Ул кабер ташын бүген дә Касим шәһәрәндә күрәргә була. Аннары, казанлыларның Мәскәү архивларына әле дә булса керә алганнары юк. Әмма Госманлы төрекләре саклап калган тарихи мәгълүматларга зур өметләр баглыйм. Без татарлар турында нәрсә булса да бардыр анда. Һәрхәлдә, булырга тиеш, дип уйлыйм.

Аннары, Русия яуламаган хәлдә татар халкының язмышы ничегрәк булыр икән, дигән сорауга болай дип җавап бирәм: хезмәт сөючән, гаять дәрәжәдә тырыш һәм сәүдәгә үжәт халык буларак, татар халкы Шәрәкь дөньясында, һичшиксез, үзәк бер урында булыр иде. Мәдәният, сәнгать, сәнәгәт үзәгенә әверелер иде. Моңа минем иманым камил. Чөнки чорына күрә болгар-татар халкы XIII гасырда ук чуен коя башлый, заманның иң камил коралы булган туплар житештерә. Безгә урта гасырда ук болгарларның үзләренә каршы яу белән килгән урысларны туптан атып куркытып яшәүләре мәгълүм.

Әхмәт Сәхапов: Мөхтәрәм Мөсәгыйт ага! Әле кайчан гына кайбер галимнәребез Казан ханлыгын Мәскәү кенәзлегенә кушуны прогрессив күренеш дип бәяли иделәр. Шөкер, заманалар үзгәргәч, тарихка да гадел күз белән карау мөмкинлеге туа башлады. Хәзер кем өчен дә сер түгел: Мөдһиш Иванның чираттагы төре походы вакытында Казан ханлыгы юк ителгәч һәм татар халкына карата эшлängән канлы геноцидтан соң татарларның матди һәм рухи мәдәниятенә үсеш берничә гасырга тоткарланып, урысларныкы белән тигезләшүен чит ил галимнәре дә кире какмый. Аерым алганда: күренекле тарихчы Әхмәт Зәки Вәлиди ул чор турында түбәндәге юлларны яза: «Иван IV динсез дип фикер йөрткән мөселман ханнарының каберләрен туздырып, сөякләрен алып ташлатты. (Тик дошманнан сакланып торырга уңай булуын уйлап, Сөембикә бина иттергән вә бу көнгә кадәр сәламәт калган манараны калдырды.) Мөселманнарның, казанлыларның үз диненә каршы дип тапкан гыйльми әсәрләрен, китапларын, язуларын — берсен дә сәламәт көйгә алып калмады. Ул заманда белем жәһәттенән бик түбән урында торган рус гаскәре, динсез дип уйланган казанлыларның әсәрләрен бер дә кызганмады. Шулай итеп, Иван Грозныйның дини фанатизмы тәэсирендә безгә тарихыбызны, үткәнбезне күрсәтерлек бернәрсә дә сәламәт калмады». Олуг тарихчыбызның бу фикерләренә мөнәсәбәтегез ничек, Мөсәгыйт ага?

Мөсәгыйт Хәбибуллин: Хыянәт һәр чорда да һәм һәр халыкта да булган. Бер татарларда гына түгел, күрше урысларда да. Хыянәтне дини язмаларда ук күзәтергә була. Әйтик, Адәмнең уллары Кабил белән Һабил язмышы. Үлеп көнләшкән абыйсы энесе Һабилне үтерә. Әмма моннан аңа бәхет килми, киресенчә, бәхетсезлеккә дучар ителә. Якуб атаның Йосыф атлы яраткан улын да агалары коега ташлап китәләр. Кыскасы, тарихтагы хыянәтчеләрне санап бетермәле түгел. Димәк, Шаһ Гали белән Камай морза кылган хыянәткә дә бер дә шаккатасы түгел, гәрчә ошбу ике хыянәтчегә нәфрәтебез чиктән ашса да. Хыянәтчеләр һәр халыкта, һәр илдә, һәр чорда булган, булып тора, булачак. Ә моның башы изгелек белән яманлыкның даими көрәшедер. Һәр көндәш: «Менә ул булмаса, мин жәннәттә яшәр идем»,—дип уйлый. Әмма аңа хыянәт бәхет түгел, һәрчак бәхетсезлек китерә. Казан дәүләтенен жимерелүен мин бер энә шул ике хыянәтчедән генә күрмим, моның янына Казан ханнарының халыктан аерылып яшәүләрен дә өстәргә кирәктер. Ә бу инде Алтын Урда ханнары чире. Ул гынамы, Казан ханнары халыкка таянмыйлар, биредә, хакимият башында торган түрәләрдә гамьсезлек хөкем сөрә. Алар бары тик гаскәриләргә генә ышаналар. Ә халык кая?! Килмешәк гаскәр буларак, кырымлылар да казанлыларның өметен акламыйлар. Ахыр чиктә Сафа Гәрәй хан вафатынан соң китәргә мәжбүр булалар. Әстерханнан килгән Ядигәр хан да халыкка таянмый. Һәм янә бер сәбәпне искә алырга кирәк: халык та төгәен сугыштан туйган була. Моның янына Мөдһиш Иванның Казан тарафында даими рәвештә юха телле шымчылары торуын да өстәргә кирәк. Хәтта татар жанлы ил шагыйре Мөхәммәдъяр да урыслар белән килешү ягына баса. Ә бит, халык шагыйре буларак, Мөхәммәдъяр гади халыкның ни теләвен яхшы белгән булса кирәктер. Юк, хәтта ул да ялгыша, татардан чыккан Алексей Адашевның юха теленә ышана. Әйтик, бүген, бүген!

Ичкериядә Хаджиев белән Абдурханов үз халкына хыянәт итмиләрмени?! Бу ике кеше татар халкы хыянәтчеләре Шаһ Гали белән Камай морзаны хәтерләтмиләрмени?

Әхмәт Сәхапов: Халкыбыз тарихының фажигале чорына—1552 елга кире әйләнеп кайткач, күнелдә шундый бер сорау да туа: Мөдһиш Иванның Казанга тәре походын оештыруда һәм аны җиңәбез дип гел рухландырып торуда шулук ерак бабаларыбызның бер өлеше хәлиткеч роль уйнамаганмы? Әйтик, Казанны алган вакытта Шаһ Гали гаскәрләре белән Камай морза яугирләренен алгы сафта торып, үз милләттәшләре белән бик кыю сугышулары мәгълүм. Кайбер чыганакларның раславынча, әгәр татар гаскәрләре булмаса, Мөдһиш Иван армиясе генә Казан каласын ала алмас иде, диләр. Шулай булгач, үз милли дәүләтчелегебезне без үз кулыбыз белән үк жимергән булып чыгабыз түгелме соң? Бу фикер уңаеннан Сезнең уегызны беләсе иде?

Мөсәгыйт Хәбибуллин: Йолдызнамәгә игътибар итик әле. Язучы буларак, мин йолдызнамәләрен дә читләтеп үтә алмыйм. Йолдызнамә буенча Кытай—Кәжәмөгез, Көнчыгыш Ауropa һәм Төньяк Себер—Сукояр, Австралия—Укчы, Германия—Кучкар, Төньяк Ауropa—Үгезбозау, Төньяк Америка—Игезәкләр, Һиндстан—Кыз, Бөекбритания һәм Япония—Үлчәү, Көнъяк Америка—Арыслан, Палестина—Гарәбстан—Балык, Урта көнчыгыш һәм Көнъяк-көнчыгыш Азия—Чаян, Африка—Кысла.

Күрәзә-астрологлар раславынча, хәзерге көндә Жһаныбыз Балык дәверен үтеп бара. Бу дәвердә Гайсә һәм Мөхәммәд пәйгамбәрләр туганнар. Аннары безгә шунысы да мәгълүм: Йолдызнамә буенча Көнъяк Урал, Урта Идел тирәләре жир шарының акыл ноктасын тәшкил итәләр. Һәрхәлдә, астрологлар шулай дип ышандырырга тырышалар. Белгәнәбезчә, борынгы греклар ошбу төбәктә яшәгән халыкларны көммөрәйләр дип атасалар, ауропалылар—скифлар, бөек күрәзәче Нострадамус исә Тартария халыклары дип атый.

Көнчыгыш Ауropa белән Көнбатыш Себер төбәгендә көн күргән халы-

клар Сукояр йолдызлыгы белән бәйлә дип санала. Бу йолдызлыкның үрнәге исә көнне — төннән, төнне — көннән, явызлыкны — изгелектән, изгелекне — явызлыктан, ялганны — хакыйкәттән, хакыйкәтне — ялганнан аеру символы дип раслый. Жир шарына 2003 елдан алып 2160 елга кадәр Сукояр йолдызлыгы тәсир итәчәк, имеш. Бу чорда акыл өскә калкачак. Сукояр йолдызлыгы дәвере сизгез миллион ел дәвам итәчәк, диләр.

Гажәп хәл, әмма факт. XVI гасырда яшәгән бөек күрәзәче астролог Нострадамус кинәнә-кинәнә болай дип яза. «400 елдан соң (XX гасыр башында, димәк) Тартариядә революция кабыначак. Бу хәл 1917 елга туры килә. Революциядән соң килгән коточкыч хөкүмәт халыкны 73 ел 7 ай буена мәхшәрдә яшәтер. Шуннан соң гына гадәти, әмма шактый тотрыксыз вә ыгы-зыгылы тормыш башланыр. Ә чәчәк ату чоры XXI гасыр башында гына юл ярыр».

Астролог хак булса, без бу чорны уздык бугай инде. Һәрхәлдә, узып барабыз кебек. Бигрәк тә урыстан башка милләتلәргә мәхшәр китергән СССР таркалды. Чиратта Русия империясе. Гажәп хәл, тарих буенча — укмашкан һәр империя хакимияте әүвәл чит илләр белән сугышса, таралыр вә үләр алдыннан үз халкы белән сугыша башлаган. Бу хәлне борынгы Рим һәм Алтын Урда үрнәкләрендә дә күрергә була. Русиянең Ичкериягә барып керүен мин агониягә бирелү, чарасызлык, мәгънәсезлек вә мәнсезлек дип кенә фаразлый алам. Ә кайчак чарасыз калам. Әллә соң тарихта булган вакыйгалар вакыт-вакыт кабатланалармы?! Әгәр дә мәгәр күрәзәче — астролог Нострадамус әйткәнчә хак булса, XXI гасырга кул сузарлык кына калды ич инде, иншалла, һәммәсә дә әйбәт булыр, татар халкы исән-имин «Чәчкә атасы» дигән чорга барып житәр.

Ә инде күрәзәләргә читкә куеп, ары таба татар халкының язмышы ничек булыр дисәк, бернәрсә ачык — Русиядә федерациянең «ф» хәрәфе дә юк әле, булса да бары тик сүздә, кәгазьдә генә. Чынлыкта исә, бүгенге Русия тартыша-тартыша тоталитар дәүләтнең йөзен акларга тырыша. Хактыр, һәр таркалган империя кебек Русиянең дә хакимиятне кулынан ычкындырасы килми, бу хәлне үзен өлкән туган итеп санаган урыс халкы бик тә авыр кичерә. Аңлашыла булса кирәктер, бабалары бу империяне гасырлар буена жыйганнар. Күңелләре белән генә түгел, жаннары вә тәннәре белән дә моны тиз генә кабул итмәсләр. Әмма бер хакыйкәтне аңлау алшарт булыр: дөнья тәгәрмәче беркайчан да кирегә әйләнмәгән һәм әйләнмәчәк. Бөекбритания халкы кебек, урыслар да бу хәлне теләсәләр-теләмәсләр дә кабул итәрләр. Чөнки XXI гасыр ул азатлык гасыры, халыклар азатлыгы чоры булыр. Мәгәр Русиягә яшәү гомерен озайтырга мөмкинлек бар әле — кул астындагы халыкларга үрнәк булу, өлгә булу, ниһаять. Иң мөһиме Русиягә кергән һәр халыкның теләген карусыз, һичнинди бәхәссез, бернинди шарт куймыйча үтәү! Бүгенге Русиянең көчә-куәте вә яшәүгә булган сәләте тоталитар режимда һәм камил коралда түгел, ә бәлки кешелеклелектә, киң күңеллелектә, миһырбанлылыкта, мәрхәмәтлелектә, ниһаять. Мин ышанам. Русия халкы моны аңлар, аңларга тиеш, чөнки халык һәрхәлдә тоташ шовинистлардан гына тормый, урыс халкы арасында чын демократиягә йөз тоткан кешеләр дә байтак. Шуларга өметләнеп, үз житәкчеләребезнең зирәклегенә таянып һәм халкыбызның тапкырлыгына исәп тотып яшимен.

Әхмәт Сәхапов: Тарихтан без шуны беләбез: варварларча буйсындырылган халыклардан оешкан империяләргә гомере озын түгел. Тарихи яктан алар үлемгә хөкем ителгән. Мәнә әле күз алдыбызда гына Мөдһиш Иван һәм аның варислары укмаштырган империянең бер тышчасы таркалды. Бүгенге көндә әлегә империянең соңгы тышчасын — Русия Федерациясен саклап калу өчен канлы көрәш бара. Аерым алганда, Казандагы 1552 елгы геноцид белән Чичәнстандагы 1994—1995 еллардагы геноцид арасында, гәрчә араларында шактый вакыт аермасы ятса да, һиндидер бер уртаклык бар сыман. Әйттик, әлегә ике геноцидның да нигезендә дини фанатизм һәм кечкенә милләтне юк итү теләге ята. Бәйсез чыганаклардан алынган мәгълүматларга караганда,

бүгөнгө көндө Чичәнстанда инде илле меңгә якын кеше үтерелгән, шуның алты меңгә якыны сабийлар вә сабиялар икән. Урыс гаскәрләре анда сугышны халыкара конвенцияләргә тупас рәвештә бозып алып баралар. Нәрсә бу, әллә тарихның янә бер кабатлануымы, яки агония хәленә якынлашкан империянең шул рәвешчә жан саклап калырга тырышуымы?

Темабыздан, 1552 елгы фажигале чордан бер дә ераклашасы килмәгән иде. Әмма әңгәмәнең үз кануннары бар һәм ул бер дә чик-кысаларны өнәми икән. Шулай булса да, мин уртақ темабыздан ерак китмиңа гелә Сөзгә тагың бер соаль бирмәкче булам. Бүгөнгө көндә Берләшкән Милләтләр Оешмасы бар. Берәү өчен дә сер түгел, анда беренче скрипканы дөньяда бердәнбер супер держава булып калган Америка Кушма Штатлары уйный. 1552 елда Госманлылар империясе Европа һәм Азия дәүләтләре өчен бөек держава булган һәм аның фикере хөрмәт ителгән. Аерым алганда, Русия дәүләте, Кырым ханлыгы Әстерхан ханлыгы, Нугай кенәзлеге, Казан ханлыгы, Себер ханлыгы Истанбул солтаны Сөләйман Кануни белән киңәшләшмиңа кыл да кыймылдатмаганнар. Мөдһиш Иван Казанга яу белән килгәнче, бу хакта Сөләйман Кануни белән киңәшләшә һәм Казанны басып алырга аның ризалыгын ала. Ягъни, башка дәүләтнең язмышын икенче бер куәтле дәүләт хәл итә. Икенче төрле әйткәндә, ике йөзгә якын милләт вәкилләреннән гелә төзелгән Берләшкән Милләтләр Оешмасы берниңа мең милләтнең мәнфәгатьләрен кайгыртып бетерә аламы икән? Бүгөнгө көндә Берләшкән Милләтләр Оешмасын Берләшкән Дәүләтләр Оешмасы дип атау дөресрәк булмасмы?

Мөсәгыйт Хәбибуллин: Сөз хаклы, Әхмәт әфәнде, Берләшкән Милләтләр Оешмасы фәкать зур дәүләтләр мәнфәгатен кайгырту өчен гелә оештырылган. Ул чакта башкача мөмкин дә булмагандыр, бәлкәм. Сайлап кына әгъзалыкка алалар. Кечкенә илләр һәм халыклар бөтенләй читтә кала. Шуңа карамастан, чорына күрә кешелек өчен бу оешма прогрессив күренеш дип әйтер идек мин. Бит үз вакытында Америка Кушма Штатлары күп кенә илләр өчен демократия өлгесе булып тора иде. Бу ил бүген дә жир шарындагы илләр өчен демократия үрнәге булып кала бирә. Икенче бөтендөнья сугышыннан соң Америка тоталитар СССР белән корал житештерү мәсьәләсендә ярышырга мәжбүр булды. Ил-халкы чагыштырмача ярлы яшәүгә карамастан, бу ярышны СССР кабул итте. Фабрика-заводлар тоташ корал житештерү предприятиеләренә әверелделәр. Камил корал житештерү өчен илдә булган чималны юк бәһагә сатарга һәм үз халкының кесәсенә керергә кирәк иде.— СССР моңа барырга икеләнеп тормады, гәрчә үз халкының ярлы яшәвен белсә дә. Юк бәһагә чимал сату үзе гелә дә ни тора! Моңа да җиңел барды СССР. Чөнки кыйммәт бәһагә ия чимал Русиянең төп жиреннән алынмый иде. Әйтергә кирәк, бер Татарстан жөмһүриятеннән гелә ошбу елларда, бөтенләй бушлай дияргә була, ике миллиардтан артык нефть озатылды. Бу — урыслар яшәмәгән төбәкләргә кычкыртып талау иде. Хәер, СССР дигән империя урыс халкы турында да әллә ни кайгыртмады. Ары таба болай яшәү мөмкин түгел иде. Нәтижәдә, империя таркалды, шуның белән 70 ел буена төзелгән икътисади һәм сәяси элементлар дә көне белән сүтелде, өзелде. Авыл хужалыгы, промышленность шундый кискен борылышка түзә алмыйча түбән тәгәрәделәр. Өченче Иван заманында ук (XV гасыр) «Өченче Рим» булырга омтылган Русия икътисади яктан гаять зур югалтуларга дучар ителде.

БМО, әлбәттә, киләчәктә үзгәрер. XXI гасыр бусагасында басып торабыз ич! Мин ышанам, кешеләр киләчәктә тату яшәү чараларын уйлап табарлар, бүгөнгә Русия хакимнәре кебек өч карыш жир өчен бугазга-бугаз килмәсләр, шул вакытта бу минеке, бу синеке дип бәхәсләшеп тә тормаслар. Юкса бүген Русия өч карыш жир өчен күршеләре белән бәхәсләшеп, печән өстенә яткан этне хөтерләтә башлады.

Әйтик, Русиядә милләтара сәясәт һәр чорда да иң авыр һәм иң четерекле мәсьәләләрнең берсе булды һәм ул бүген дә көн үзәгендә тора. Дөнья халкы белән идарә итәргә җыенган урыслар үзләренә өйләрендә тәртип

урнаштыра алмый изаланалар. Миңа калса, алар әле дә булса Петр Беренче васыятнамәсенә йөз тотып, дөнья халыкларың буйсындырырга хыялланып яталар. Ләкин соңгы елларда бу халыкның да гүя тез астына китереп суктылар, кинәт чүгеп куйды, як-ягына карана башлады. Бактың исә Петр патшалары бөтенләй буш хыял белән женләнгән икән! Имеш, урыслар ошбу дөньяга аерым миссия белән килгәннәр, имеш, киләчәктә һәммә халык урыс телендә генә сөйләшәчәк. Ә нигә, әйтик, англиз, татар яисә кытай-телендә түгел? Ә?! Бит кытайлылар сан ягыннан урыслардан уннарча тапкыр артыграк. Нинди генә шовинист кеше булмасын, бер зат, ун кеше арасына килеп кергән икән, ул барыбер шул ун кеше-телендә сөйләшә башлаячак. Шуның өчен кешелек киләчәктә тик урыс телендә генә сөйләшәчәк дигән сүз бары тик шовинистлар уйлап чыгарган буш хыял гына ул.

Шул исәптән, Сергей Шахрай белән Владимир Шумейколарга да җавап. Алар бөекдержавачыл мәмләкәт төзү турында кайгырталар. Миңа шунысы көн кебек ачык, ошбу ике кеше һәм, бер алар гына да түгел, Русиядә барган сәясәт ташкынында кисәктән өскә калкып чыктылар, аларны гүя язгы ташу яр өстенә чыгарып ыргытты. Очраклы сәясәтчеләр алар, сәясәттә тәҗрибәләре юк, аннары ялганга йөз тоткан тоталитар дәүләттә тәрбия, белем алган кешеләр. Губерналар турында сүз кузгаталар икән, димәк, ошбу ике кеше сәясәттә очко җыймакчылар. Тиздән сайлаулар! Бәлкәм аларның башкача уйларга мөмкинлекләре чамалыдыр. Федерациядән баш тартып, губерна төзүгә йөз тоту — Русия империясен тәмам таркатуга китерәчәк. Хәер, империяләргә әнә шундый дилетант сәясәтчеләр дә таркатуда катнашканнар инде. Губерналар төзәргә маташу ул, тирән ышануымча, үлеп баручы организмга система куеп, аның агониясен берәз сузу гына...

Әхмәт Сәхапов: Мөхтәрәм Мөсәгыйт ага! 1994 елның 15 февралендә Мәскәүдә Кремльдә Россия Федерациясә һәм Татарстан Республикасының «Россия Федерациясенә дәүләт хакимияте органнары арасында эшләр бүлешү һәм вәкаләтләргә тапшырышу турында»гы Шартнамәгә кул куелды.

Шартнамә Татарстан Республикасы дәүләт хакимияте органнарының, федераль органнар вәкаләтләргә өлкәсен, шулай ук аларны бергәләп алып бару өлкәсен төгәл билгели. Әйттегез әле, бу Шартнамә Татарстанның дәүләт мөстәкыйльлеген тәмин итүдә уңай роль уйнармы?

Мөсәгыйт Хәбибуллин: Әлегә Шартнамә мөстәкыйльлекне ныгыту юлында алга таба бер компромисслы адым дип исәплим. Әлбәттә, аның мәгълүм кимчелекләре бар һәм ул шактый. Әмма шунысы бәхәссез: Татарстан бер көнне тулы бәйсезлеккә ирешеп, дөньяның алга киткән дәүләтләргә сафына басачак. Моңа минем иманым камил!

Әхмәт Сәхапов: Мөсәгыйт ага! Татарстан Республикасы Югары Советының 1994 елның 20 июлендәге 2186—XII номерлы карары белән расланган «Татарстан Республикасы халыкларының телләрен саклау, өйрәнү һәм үстерү буенча Татарстан Республикасы Дәүләт Программасы»ның әдәбиятка, әдипләргә уңай йогынтысы булырмы? Бу хакта фикерегез ничек?

Мөсәгыйт Хәбибуллин: Ичшиксез, уңай тәсир итәр. Битлек-пәрәнжәсен генә алыштырган СССР елларында татар теле дәүләт теле дәрәжәсенә күтәрелә алмады. Русия, СССР империясә өчен татар халкы, аның ана теле гүя юк иде. Кайчандыр ил-жире, тулы канлы дәүләте, башкаласы Болгар-Казан булган татар халкы гасырлар буена үз телендә белем алудан мәхрүм ителгән иде. Гасырлар буена кимсетелгән, рәнжетелгән һәм мәхрәләнгән татар теле, ниһаять, дәүләт теле хокукына ия булды. Бу жиңу бер Татарстан жөмһүриятендә яшәгән халык өчен генә түгел, бәлки Русиядә яшәгән барлык татар халкы өчен дә зур жиңу. Димәк, 1994 елда биш йөз елга якын һәр татар кешесә күңелендә йөргән хыял, ниһаять, тормышка ашты. Мин ышанам, жөмһүриятебездә көн күргән, гомер иткән башка милләт вәкилләргә өчен дә милли телләргә өйрәнүгә вә үстерүгә бәйле программа зур йогынты ясар, шул исәптән, язучыларга да.

Әхмәт Сәхапов: Мөхтәрәм Мөсәгыйт ага! Хәзер Сезгә мин кайбер агай-эненең кәефен кырган сорау бирәм: әйттегез әле, язучылар берлеге әдипләр өчен кирәкме? Ул әдипне язарга өйрәтүче оешманы, аның китабын чыгару артынан йөриме, фатир алып бирәме, авыр чакта матди ярдәм күрсәтәме, әдипкә рухи кризис вакытында таяныч булалармы, аны жәберләгәндә һәм кыерсытканда яклаймы? Яки ул армиясен югалткан штаб хәлендә калган бер ведомство гынамы? Кем өчен дә сер түгел: ижади берлек функциясе хәзерге вакытта әдәби-нәфис журналларга күчеп бетте инде. Һәр журналының үз авторлары бар. Әйтик, халыкара «Мирас» журналы редакциясе бүгенге көндә сиксәнгә якин берлек әгъзасы белән нәтижәле рәвештә эшли. Әдипләрнең әсәрләрен язучылар берлеге түгел, ә журнал редакциясе бастыра, ул гонорар түли ич. Мин әле һаман да әлеге жәмәгать оешмасының бүгенге көндә ни өчен кирәклеген һәм ни белән шөгыльләнүен аңлап бетерә алмыйм? Элек шул оешма житәкчесенең берсе булган сезнең дә фикерегезне беләсе иде?

Мөсәгыйт Хәбибуллин: Мин, гомумән, ни альтернатив, ни гадәти язучылар берлеген, ягъни союзын оештыру ягында түгел. Язучыларны жыеп, аларның мәнфәгатьләрен кайгырту өчен әдәбият фонды да бик житкән. Аның рәисе мөхтәрәм кеше — шагыйрь, прозаик һәм драматург Әхсән Баян аксакаллардан идарә жыеп, барысын да оештырып иде. Яшьләргә ярдәмне дә, жыйлышларны да, юбилейларны да, вафат булган әдипләргә жирләүне дә. Бу хакта, ниһаять, Татарстан дәүләте дә уйланырга тиештер. Алар тарафыннан ярдәм жибәрелә икән — турыдан-туры әдәбият фонды исәбенә килсә иде. Әгәр дә мәгәр ары таба да бу хәл дәвам итә икән, димәк, безнең дәүләт идарәсендә утыручылар әле булса житди икътисадның нигезле мәгънәсенә төшенеп житмәгәннәр. Ул акчаны берлек аппаратын асрауга түгел, ә чын мәгънәсендә, гонорар йөзәндә китап чыгарган язучыларга түләргә кирәктер.

Әдәбият фонды безгә бик житкән. Чөнки әдәбият ярыш өлкәсе түгел. Мин татар әдәбият фондын ныгыту ягында, аңа тулы хокук бирү ягында, дәүләт иң әүвәл шул оешмага игътибарын көчәйтсә иде.

Әхмәт Сәхапов: Мөхтәрәм Мөсәгыйт ага! Сез әле күптән түгел генә эшли башлаган яңа ижат союзын — татар әдипләренең халыкара ПЕН-Үзәген оештыруда, аның Уставын эшләүдә һәм, гомумән, бу ижат оешмасын нәтижәле яклауда гаять зур көч куйдыгыз. Әлеге ижат берлеген оештыруда «Мирас» журналы да актив катнашты. ПЕН-Үзәк халыкара мәйданда татар халкының бай мәдәни мирасын актив пропагандалау аша аның дәүләтчеләген төзүдә дә катнаша дип уйлап, мин ялгышмыймы?

Мөсәгыйт Хәбибуллин: ПЕН-Үзәк безнең жәмһүрият өчен, безнең шартларда бөтенләй яңа оешма, моңа кадәр без күрмәгән, безгә мөмкин булмаган, бары тик хыялда гына йөрткән халыкара кешелеккә йөз тоткан оешмадыр. Һәм үтә демократик, фәкать кешелеккә йөз тоткан оешма. Хак, аны үз кулларына алып, үз мәнфәгатьләре өчен корал итәргә тырышучылар да булып. Әмма моңа ирек бирмәскә кирәктер. Моңысы инде фәкать бездән, яңа оешмага әгъза булып кергән язучылардан торачак. Миңа калса, Татарстан жәмһүриятендә оешкан ПЕН-Үзәк безнең тормышта уңай роль уйнап һәм ул демократик көчләргә бергә тупларга мөмкинлек тудырып. Шул максат белән оештырылды Татарстан ПЕН-Үзәге. Аннары әлегә кадәр Русия тарафыннан тыелып килгән һәм бары тик Русия илгә аша гына чит илләргә чыгарылган татар әдипләренең әсәрләренә, ниһаять, юл ачылып дигән бер өмет тә бар әле...

Әхмәт Сәхапов: Мөмкин булса, укучыларыбызны ижат лабораториягә белән дә таныштырмассызмы икән? Әйтик, редакциягә юллаган хатларында алар Сезнең тарихи шәхесләренең образларын тудырганда нинди принципка таянуыгыз белән кызыксыналар. Кызганычка каршы, моңа кадәр татар әдәбияты коммунисттик тәгълиматка ярарга тырышты. Хәзер безнең әдәбият нинди тәгълиматка һәм кемгә хезмәт итә? Әсәр язганда, Сез беренче урынга нинди принципларны куясыз? Яки аны коеп куйган татар жанлы, бары уңай

сыйфатлардан гына торган әдәби каһарман итеп сурәтлисезме, әллә әсәрләргә нигез булган тарихи дәверне хәлегездән килгәнчә объектив рәвештә тудырырга омтыласызмы?

Мөсәгыйт Хәбибуллин: Тарихи әсәр язучы өчен бик күп тарихи материаллар белән танышу, шактый язмалар туплау, елъязмалар, истәлекләр, табыллык хатирәләргә уку зарур. Моңың янына һәр тарихи язманың юллары арасында елъязмачы уйласса да яза алмаган юлларны укый белү кирәк. Нидер әйтеп житкөрмәгән, әйтергә ярамаган — әнә шуны күрү, уку, акылына сәңдерү кирәктер, мөгаен.

Мин ватанпәрвәр, гуманист каһарманнарны яратам. Минем каһарманым туган илен, туган телен, туган халкын ярата, гашыйк була, сөя-назлый белә, куана-шатлана, хәтта шул юлда корбан да була. Бу табигый хәлдәр. Әйтергә кирәк, татар халкының тарихи чынбарлыгы төрле фәжигәләргә, гаять дәрәжәдә катлаулы вакыйгаларга шул хәтле бай ки, моңа һични өстәсе юк кебек. Мәгәр чиктән ашып фәжигәле булган тарихи материал оста кулына эләккәндә генә мавыктыргыч әсәр туарга мөмкин. Мин үз гомеремә француз язучыларыннан көнләшеп яшәдем. Алардагы тарихи романны бөтен дөнья укый. Ә бит безнең борынгы Болгар-Казан дәүләтендә дә Франция жирләрендәге кебек вакыйгалар булган. Аннары мин әдәби чынбарлыкны, тормыштагы чынбарлыктан күп тапкыр өстен күрәм. Чөнки әдәби әсәрнең ышандыру сәләте вә мантыйгы тормыштагыдан күп тапкыр куәтлерәк, тәсирлерәк була.

Ул гынамы, тарихи әсәр язучы алынган әдип халкына хыянәт итмәскә тиеш. Теге йә бу каһарманны ал да гөл итеп сурәтләү, бөтенләй изгә итү язучы өчен хыянәткә бару белән бердәр. Кешенең кылган ялгышларын күрсәтеп бирү — гыйбрәти вә үрнәк ягыннан да укучы өчен бәһасез бүләктер. Мөхтәрәм язучыбыз Фатих Хөсни мөнбәр кырына баскан сәен: «Гөнаһсыз кеше юк, аягыбыздан тотып селекәләр, һәммәбезнең дә гөнаһысы коелыр», — дип әйтергә ярата торган иде.

Әхмәт Сәхапов: Мөхтәрәм Мөсәгыйт ага! Сөз күп санлы чәчмә әсәрләр, тарихи романның авторы. Әле дә булса актив ижат эше белән шөгыльләнәсез. Әйтсез әле, бүгенге, әдипнең абруе нык төшкән, язма сүзнең куәте һәм йогынтысы нык кимегән көндә, нинди көч Сөзгә өстәл янына утыртып, кулыгызга каләм алырга мәжбүр итә?

Мөсәгыйт Хәбибуллин: Бу сорау шөхсән миңа кагыла. Димәк, ул Сөзгә өчен сердәр. Калсын әле ул сер булып, Әхмәт туган. Минем эч серем вә үзем, бөтен вәзгыятәм китапларымда, язган әсәрләремдә. Мин язучы. Мин бу изгә эшкә бик күп һөнәрләр аша килдем. Ялгыша-ялгыша, интегә-интегә. Кем соң ул язучы дигән сорауга мин бер сүз белән генә җавап бирер идем. Язучы ул — язгалмыйча интеккән кеше. Кем дә кем яза алмыйча интекми икән, интектермәсен, үзен, якыннарын да бимазаламасын. Язмый торы минем өчен бик авыр, йөрәгем җилкәнә, күңлем кимсенү тоя башлый. Ихтыярсыз өстәл янына килеп утырам. Ә инде әсәрәмне тәмамлыйм икән, үзем дә аңлап бетермәгән бушану һәм гаять зур рухи канәгатьләнү хисе тоям.

Әхмәт Сәхапов: Мөхтәрәм Мөсәгыйт ага! Мәгълүм булганча, халыкара «Мирас» журналы балалар өчен татар һәм урыс телләрендә «Сабыйга» дигән төсле рәсемле журнал оештырган иде. Сөзгәчә ничек, ике дәүләт телендә чыга торган «Сабыйга» журналы балалар өчен кирәкле мәжмугаме?

Мөсәгыйт Хәбибуллин: Һәр яңа журналны һәм газетаны мин һәрчак шатланып кулыма алам. Журналистларга һәм язучыларга яңа майдан ачылганы өчен генә түгел, һәр яңа газета-журнал үзе белән яңа хәбәрләр, яңа офыклар ача. «Сабыйга» журналының беренче саны минем күңлемә бигрәк тә хуш килде. Журнал ике телдә чыга. Мәгълүм ки, безнең балаларыбызның күбесе урыс телендә белем ала, бигрәк тә Россия өлкәләрендә яшәүчеләр. Аннары үзбөзгә жөмһүриятебез калаларында да күпчелек мәктәпләр урыс телендә. Ә ул мәктәпләрдә меңләгән татар балалары укый.

Аларга Ана телләрендә урыс теле белән татар телендә язылган шигырьләре, әкиятләре укырга мөмкинлек туа. Бит бала гадәттә нәкъ шул елларда беләм дөньясына күзен ача. Берничә телдә төрле милләт вәкилләре белән аралаша белү ул һәммә кеше өчен дә зур бәхеттер. Шунның өчен борын-гылар: «Бер тел белү — бер бәхет булса, ике тел белү — ике бәхет, өч тел белү — өч бәхет», — дип тикмәгә генә әйтмәгәннәрдер.

Татар телен мин, гомумән, татар милләтәй һәм аның дәүләтен тулы хокуклы, бөтен дөнья халкы гаиләсә әгъзасы итеп күрәсем килә. Татар милләте моңа бар яктан да ләек. Без бүген суверен дәүләт, парламентыбыз тарафыннан расланган үз конституциябез бар. Күптән түгел миңа «Азатлык» радиосыннан президентыбыз Минтимер Шәймиев турында ярты сәгәтлек тапшыру тыңларга туры килде. Татарстан җөмһүрияте һәм аның президенты турында жылы сүzlәр әйтелде. Һәм мин шул мәлдә президентыбыз өчен генә түгел, халкыбыз өчен дә горурлану хисе тойдым. Бит әлегә кадәр Мәскәү генә түгел, «Азатлык» та безне бик сирәк телгә ала иде. Аннары вице-президентыбыз Василий Лихачевның сүзләрендә дә мин житди сәяси тәвәккәллек күрдем. «Ватаным Татарстан» хәбәрчесенә ул: «Мин Татарстан хөкүмәте флагының БМО бинасы каршында башка илләрнеке белән рәттән җилфердәгән күргәнче тырышчакмын», дигән фикер әйтә. Бу хәл, һичшиксез, мактауга ләек. Димәк, дәүләтебез башында ышанычлы, тәвәккәл, әмма сабыр холькы житәкчеләр утыра икән. Республикабыздагы иминлекне вә тынычлыкны, милләтара татулыкны нәкъ менә хөкүмәт башлыклары һәм житәкчеләре тәмин итә ич.

Шактый илләр хәзер нәкъ менә Татарстаннан үрнәк алалар, Татарстанга тигләшергә тырышалар. Кайбер илләрдә милләтара ызгышлар, кан кою барганда житәкчеләребезнең сәясәтен хупларга кирәк, әлбәттә!

Әхмәт Сәхапов: Мөхтәрәм Мөсәгыйт ага! Халыкара «Мирас» журналына һәм аның әбүнәчеләренә нинди теләкләрегез бар?

Мөсәгыйт Хәбибуллин: Халыкара «Мирас» журналы үз йөзен, үз укучыларын тапты, иншалла. Мин беләм, журналны оештыруда, шул ук вакытта «Сабыйга» журналын да, башлап йөрүче буларак, Сөзгә, Әхмәт әфәнде, гаять дәрәжәдә кыен булды. Сөз, әйтер идем, замана хәятенең саба җилләрен дәрәс тоеп, татар халкы мохтаж булган журналга юл ярдыгыз. Аннары Сөзнең журналда минем тарихи әсәрләрем басыла башлады. Иншалла, кул артым җиңел булыр. Булды дип тә әйтергә була. Чөнки бүген журнал папкасында яңадан-яңа әсәрләр чират көтеп тора. Бу инде җиңү, мөстәкыйльлеккә йөз тоту һәм тереклек итүгә юл яру дигән сүз.

Яңа табылган тарихи мәгълүматларга мохтаж кешеләрне, тарихи әсәрләр укырга яратучыларны мин ихлас күңелдән халыкара «Мирас» журналына язылырга өндәр идем. Бүген тәмамланып килгән тарихи яңа әсәремне дә «Мирас»ка бирергә исәп тотам. «Мирас» үз укучыларын табар һәм аларны яңа әсәрләр белән таныштыруын дәвам итәр. Ары таба да шулай була күрсен: Амин!

Әхмәт Сәхапов: Мөхтәрәм Мөсәгыйт ага! Тирән эчтәлекле һәм шактый үзенчәлекле әңгәмәгә катнашуыгыз өчен журналыбыз укучылары исемнән зур рәхмәтебезне житкерәбез. Алга таба да шулай халкыбызга, дәүләтебезгә, әдәбиятыбызга игелекле хезмәт итүегезне, озын гомер, нык сәламәтлек, күңел көрлеге һәм иҗат дәрте теләп калабыз.

Мөсәгыйт Хәбибуллин: Иҗтимагый мәдәни тормышыбызда гаять зур бер тарихи вакыйга буларак дөньяга килгән үзенчәлекле һәм гаять тирән эчтәлекле басма — халыкара «Мирас» журналы редакциясе советы әгъзасы булуым өчен горурланам һәм аны нәшер итүче иҗат коллективында хезмәтәшлек итүемә чиксез сөенәм. Тоткан юлыгыздан читкә тайпылмагыз, иманыгызга һәм кыйблагызга тугры булыгыз, милләтебез файдасына тагын да гүзәлрәк гамәлләр кылыгыз, милли мәдәниятебезгә ихлас күңелдән хезмәт итүнең матур мисалларын һәрдаим ишәйтәгез!

ادبی میراث ہر صنعتِ حکیمہ سی

کتابخانه
میراث ادبی
کتابخانه

ӘДӘБИ МИРАС

Әбелкасийм Фирдәүси

ШАННАМА

(Поэма)

ИРАН-ТУРАН СУГЫШЛАРЫ*

«Иске дошман — ачулы яу юлымда,
Юк итмәдем форсат барда кулымда.

Үткәч форсат, житми тешләргә терсәк,
Мәңге әрне, мәңге үкенеч күрсәт.

Чәйнәгәнне йотмый ташла төкереп,
Көлә дошман тешсезлегемне белеп.

Син елаттың мине, көлдең йөземнән.
Кире бордың, әйткәп боерык сүземнән.

Миңа тоташ зарар эшләдең баштан.
Нич адәмгә моны эшләмәс шайтан».

Бу шелтәгә таштай баш та аурыр ич,
Жавап сүзгә авыз ачты Агрирес:

«Бу чак шелтәне битемә бәрмәче,
Ялгышмаска, без бит Хо́да бәндәсе.

Яман ният юк ич минем башта да,
Тырышмадым игелектән башкага.

Япъ-яшь көйгә, хаксызга койма дип жан,
Һәм нахакка, юк жиргә түкмә дип кан.

* Дәвамы. Башы журналның 1995 елгы 3, 4, 5—6,
7—8, 9 саннарында

Моны эшләдем, саклап синең намусың,
Таж таптым дип, хакны онытамысың?»

Акыллы сүз елан чаккандай итте,
Хан ярсуы башыннан ашып китте.

Күз — кызарган, оят очты күңелдән
Ул кылычын суырып алды биленнән.

Ярсу белән кизәнде. Кылыч салды,
Энесенә башын икегә ярды.

Керәлмичә калды ничкем арага.
Дәһшәт белән карый халык ярага.

Котлар очкан, һәркемнең әрни жаны,
Сулкылдаулар тетерәтте жиһанны.

Бу хәбәрләр килеп иреште Зальгә,
Дастан каты ачынды бу хәбәргә:

«Дөнъяда аз анындай намуслы ир,
Ни эшли бит андыйлар белән тәкъдир!

Әфрасияб бәхете очты, димәк,
Иң намуссыз эшкә ул иткән ният!

Жирдә калмас, сәңмәс, юк, туган каны,
Ике күзен уяр аның зыяны!

Кая, без дә бер хуш эшкә керешик,
Әфрасияб «бәйрәменә» ирешик.

Күзләренә галәмне тар итәрбез,
Иран жирен аңа мәхшәр итәрбез.

Ираннан без тибеп чыгарыйк аны,
Бизар итсен үз күңелен үз жаны.

Жар салдырып гаскәрләрен жыйды да,
Кузгалдылар алар тиз Рәй юлына.

Хәбәр барып житте Әфрасиябка:
«Заль килә, — дип, — гаскәр белән бу якка».

Ул да гаскәрен күтәрде аякка,
Рәйдән чыгып, тезде сугышчан сафка.

Сәрде алга унике мең каравыл,
Алга китеп, дошманга кисәргә юл.

Алда күзләргә күренми жир йөзе,
Гаскәр гүя кайный Гомман диңгезе.

Зур каравыл алга жибәргән ул да,
Дошман сафлар бәрелештеләр юлда.

Эшкә төште сөңгеләр, гөрзи, кылыч,
Йөрәктә — үч, йөздә — дәһшәт, куркыныч.

Булып кызыл ермаклар акты каннар,
Әрнеп бирде ничә батырлар жаннар.

Яңа көчләр килеп кушыла торды,
Бәрелешләр ике атнага сузылды.

Жиңә алмыйлар теге як та, бу як та,
Халык арды, торалмаслык аякта.

Заль бәкләрне үз катына чакырды,
Алар белән борчылып киңәш корды:

«Әфрасияб — хан улы. «Хан» дим аңа,
Бездә кем бар дәрәжәсе тиң аңа?

Безнең гаскәрнең башы — солтаны юк,
Гүя бер зур гәүдә үзе — жаны юк.

Гаскәргә баш — патша була һәрвакыт,
Башсыз гаскәрдә булалмый хәрәкәт.

Безгә аякка басарга, кирәк баш,
Башсыз аяк һичбер эшкә ярашмас.

Гаскәр — көймә даулы дингездә; жирдә
Патша гына аңа — жылкән дә, жыл дә.

Ил игелек күрмәде Нәүзәреннән,
Көтүчесез булды ул дәүләреннән.

Гайрәтсезләр Гәстәһәм дә һәм Тус та,
Болар атасы белән бер үк төстә.

Улларын да сөя алмый халаек,
Таж һәм тәхет түгел боларга лаек.

Бер шаһ табыйк, булсын акыллы, затлы,
Ил алдында таж һәм тәхеткә хаклы».

Диләр Зальгә: «Туган, бу сүзләрең хак».
Уйландылар, куеп маңгайга бармак.

Фәридунның токымы булганнарның,
Күз алдыннан алар уздырды барын.

Сиксән алты яшендәге бер картны
Исләренә төшерделәр шул чакны:

«Таһмасебның улы, исме Зув аның,
Иң акыллы ирләреннән дөньяның».

Заль килеште. «Каршына алып киләм»,—
Диде Карин, һәм китте бәкләр белән.

Килделәр дә олылар Зув алдына,
Егылдылар һөммәсе аягына.

«Ике шаһзадәбез бар, эшкә килмәс,
Һичбер кеше аларны күзгә элмәс.

Бу патшалык сиңа ярашыр, әй хан,
Үтенәбез, үзең бул безгә солтан.

Ал башыңа, зинһар, Фәридун тажын,
Бетер илнең һәм халыкның мохтажын!

Куандырды Зувны олылар сүзе.
Сөенчтән балкыды көләч йөзе.

Гаскәрләре алдында Заль һәм Карин
Тапшырдылар аңа ил ихтыярын.

Таж-тәхетне тапшырдылар аңарга.
Олы бәкләр килде ант яңаларга.

Гәрчә яше сиксәннән артык иде,
Ләкин күзе һәр эштә ачык иде.

Игелекле эшләр кайтты жиһанга,
Шатлык кунды һәр күңелгә, һәр жанга.

Гадел хөкем, аның дөньяда даны,
Сөендерде Иранны һәм заманны.

Елмаймады ләкин Зувга да бәхет:
Каты корылык башланды ул вакыт.

Күктән жиргә таммады бер тамчы дым,
Бетте илдә тиңсез ачлыктан чыдам.

Ил гизеп тә табалмассың бер бодай,
Бодай өчен һәр кеше күңелендә «вай».

Икмәк хакы алтыннан кыйммәт булды,
Ул ачлыктан илдә халык кырылды.

Үтә көннәр, күренми күктә болыт,
Көя жиргә төшкән орлык та корып.

Кара-каршы урнашкан ике гаскәр
Кырылалар бу ачлыктан бәрабәр.

Батырлардан китте сугыш кайгысы,
Һәр күңелдә — ачлык һәм баш кайгысы.

Сигез айга кадәр һәр ике як та,
Кызулыкның ачлыкның гамен тарта.

Ашадылар — калмады ат, качыр да,
Калмады бер нәрсә тешкә кысарга.

Орырлар иде ачлыктан жиргә йөз,
Һәлак була иде һәркөн ничә йөз.

Ике гаскәрдә дә купты шундый сүз,
Диләр: «Афәткә сәбәпче — үзебез.

Төне-көне кеше каны түгәбез,
Явызлык, без жиргә әрнү игәбез.

Шул орлыктан ябып жиргә караңгы,
Шытты, үсте, ишелде йөк-йөк кайгы,—

Диләр,— итмәсәк, ярашып, бер чара,
Бу дәншәттән кем соң безне коткара?»

Шул максатта Әфрасиябтан илче,
Баш иеп бер иранлыларга килде.

«Килдем,— диде,— сезгә солых итмәгә,
Зур гәнаһ бу, кан түгешмик тикмәгә.

Хәттин ашты кан түгүләр гәнаһы,
Мескеннәрнең күккә иреште аһы.

Булган булды. Куйыйк без бу яуларны,
Жир йөзенә кара кан буяуларны.

Яуны куйыйк, солых өчен көрәшик,
Илне, килешеп, үзара бүлешик.

Жәйхунның теге ягында бар илләр,
Хитагача барлык Мачиннар, Чиннәр

Әүвәлгечә, булсын Төркестан иле,
Жәйхун суы булсын ике ил чиге».

Бу тәкъдимгә риза булды бу як та,
Солых төзеп кул куйдылар шул хакта.

Әфрасияб китте гаскәрен алып,
Шаһ Зув калды тынычлыкка куанып.

Тынып калды дөнья яу-мажарадан,
Галәм — яңа туган кебек анадан.

Яңгыр яуды. Гөрләп чишмәләр акты,
Иген унды — булды дөньялар якты.

Гадел хөкем йөретте шаһ Иранда,
Бәхет чәчәк атты Зув шаһ заманда.

Юмарт булды, бирде халыкка нигъмәт,
Бәкләренә кидерде кыйммәт хильгатъ.

Булды очсызлык. Юксыл туйды ашка.
Балкый бәхет, тиңләшерлек кояшка.

Берәүгә дә кеше көч итмәс булды,
Жиһан дуслык, иминлекләргә тулды.

Биш ел торды ул шаһ булып тәхеттә,
Туендырып илне тиңсез бәхеткә.

Бер углы бар иде, Гиршасб аты,
Шул ул иде бу дөньядан мораты.

Күз нурым дип сөя иде аны шаһ,
Тарта иде, бер секунд күрмәсә, аһ.

Шат Иранга авыр кайгы иреште,
Ташлап илне, Зув бу дөнъядан кичте.

Углы — Гиршасбы утырды жиренә
Гадел хөкем итә Иран иленә.

Ләкин инсаф күрсәтмәде аңа да,
Вакытсыз сәрде кабергә замана.

Тагын калды икъялим башсыз — патшасыз,
Тагын башлый бәкләр үзара ызгыш.

Тирә-якка тагын тулды хәбәрләр:
«Таж — хужасыз. Тузышканнар ираннар!»

Бу хәбәрләр житте Әфрасиябка,
Ул тагын да күз аларта бу якка.

Әфрасияб хәлен кыен Туранда,
Анда кайтып гүя калды буранда.

Агриресны корбан итү хатасын
Кичерәлми, гафу итми атасы.

«Күренмәсен, — диде, — кайтып күземә,
Килер Агрирес көннәре үзенә.

Кирәк түгел сүзе, җавабы миңа,
Ул буяды кулын туган канына».

Үлгән улы өчен әрнеп ул янды,
Гүя кайгы сөременә буянды.

Әфрасияб калды кырда, — япанда,
Китертми хан сараена якын да:

«Булса иде, әгәр, — ди, — дөүләт ире,
Калыр иде, янда туганы тере.

Кем ки түгә туган, кардәше канын,
Үз файдасын белми ул, үз зыянын.

Туганыңны үтереп син ни оттың?
Үзең көйдең, йөрәгемне ачыттың.

Миңа дисә, бар чәчен, сакалың йол,
Минем каршыма сиңа калмады юл.

Сине дошманга каршы яуга салдым,
Улмы дошман, ник туган җанын алдың?»

(Дәвам бар.)

Таяз Исхакий

Мучла бабаи

РОМАН

Казанга барган елның жәендә Хәлимнең әтисе үлдә. Агалары, агаларыннан битәр жиңгәләре асрылуны сөйләргә тотынды. Кияүләр килеп мирас дөгъва кылыша башлады. Апалары жылап-жылап чуар сыерны, кашка айгырны, калын умартаны сорарга тотынды. Буңарча бергә өсеп, бергә жылып килә торган туган-карендәш һәркөнне шәм яндырып орышышырга тотынды. Бөтен йортны тавыш алды; бу тавыш әниләрнең башына капты. Ул авырырга тотынды.

Мантыйк дингезендә йөзеп-йөзеп, сулыш алырга киң авыл дөньясына кайткан Хәлимгә бу тавышлар, бу кычкырышлар бигрәк ямьсез тоелды. Буңарчага кадәр дөньяның иң яхшы кешеләре дип йөри торган агаларының каеш йөгән өчен якага-яка килешеп орышышулары шул тормыштан аны жирәндерде. Иң шәфкатлеле хатыннар дип йөри торган апаларының кәжә бәрәннәре өчен жиңгәләре белән ятсызланып¹ талашулары Хәлимне шул тормыштан биздерде. Һәр нәрсәгә мантыйк ноктаи назарыннан карарга өйрәнгән, һәр эшнең эченә керүдән битәр, өстеннән йөгереп, сүз белән шомарырга, шомартырга, матур сүзләр белән тормышның ямьсезлекләренә күрмәскә өйрәнгән Хәлимгә бу яп-ялангач тормышның алга килеп басуы аны аптыратты. Үзенә мантыйк, хикмәттән белгән нәрсәләре шул каеш-йөгән, кәжә бәрәнә, чана тәртәсе, салам көлтәсе кеби кечкенә нәрсәләр хакында чыккан низагны бетерергә көчә житмәве Хәлимнең кәефенә дә жибәрде. Ул элгәре шул тавыштан читтә торса да, беркөнне агаларының, кычкырышып-кычкырышып берсене-берсе аналары-аталары белән сүгешеп арба тәгәрмәчләренә бүлешкәнне күргәч, чыдый алмады:

— Ничек, абзый, син оялмыйсың, аның анасы — синең анаң, — дип, абзыйсыны оялтмакчы булды. Ике агасы да шуны гына көтеп торган төсле, бердән Хәлимгә бәйләнеп, аны тетәргә тотындылар: аның әрәм тамаклыгы, аның бер эш эшләмәве, аның укыган булып йөреп болар өстенә салынып ятуы, шул шәһәр мәдрәсәсенә азынган булып Казанга китүе, хәзрәтеннән фатыйха алмавы — һәммәсә әйтелде, һәммәсә аның йөзәнә ялт-йолт бәрелде. Хәлим, ник катышканына үкенеп, читкә китмәкче булды. Ләкин шул арада өйдән чыккан зур жиңгәсе:

— Муллажан агай ул сезгә берни бирмәенчә куып чыгармакчы була. Ул укыган кеше, китаптан юлыны табар, — диде. Шул сүзгә зур агасы: «Тик тор, синең эшен юк!» — дип, хатынының авызыны капласа да, ике агасы да шул сүзгә элп-алып, селкеп-салып: «Әле син яшәрәк әле, авызыңнан ана сөте кипмәгән, фәлән», — дип тегене тиргәгәннән соңында, — «Төп йортта калмакчы буласыңмыни?!» — дип бәйләнергә тотындылар.

Хәлим бунларның сүзләреннән икесенә дә, йорттагы бөтен мал-туарыны алып, бөтен әйберләренә төяп чыгып китеп, шуңарга каршы Хәлимгә әтиләренә фатыйхасыны калдырып, әниләренә муенына атландырып, эшенә бетерергә теләүләренә сизде. Шул уйдан аның коты очты. Шул жимерек йорт белән ул нишләсән! Шул картаеп беткән карчык — әнисенә ничек тәрбия итсән! Шуларга карап, ничек мәдрәсәсенә ташласың!

Агаларының фикеренә сизү аңар бик зур бер кайгы булды. Ул, нишләргә белмәенчә, тәһарәтенә алып, әтисенә, зиярәткә китте.

Ямь-яшел үләннәр арасында каралып тора торган әтисенә яна зиярәте аның күңеленә моңайтты. Йомшак гына жил белән исеп килә торган чәчәк исләре дә аның ачык багырсенә бәрелә-бәрелә аның күзләренә кытыкый башлады. Аның бөтен күз алдына үзенә мәдрәсә, һәйбәтләр укып килүе, мулла булырга дигән идеаллары килеп басты. Шунның янына ук абзыйлары, жиңгәләренә ямьсез кыяфәтләре, орышышырга дип тора торган йөзләре күрәнгән кеби булды. Алар аның шул идеалларыны ватарга тырыша, аның шул фикерләренә былчырак сүзләр белән жимерергә тели кеби тоелды. Шунның өстенә әтисенә моңлы төсә күз алдына килеп басты. Хәлимнең авызы Коръән укыса да, күңелә шул моңлы уйлардан чыга алмады. Шул ямьсез уйлар, ямьсез манзаралар аның күзенә эчтәп кытыкый башлады. Ике бөртеп күз яше йөз буеннан мөлдәрәп агып төште. Башкалары да шунларның юл күрсәтүенә генә көтеп торган кеби, узыша-узыша ага башлады. Йөрәк кызурак тибәргә тотынды, жилкәләре кыса башлады. Яшь туктамады. Ул шул яшел үләннәр белән, аллы-гөлле чәчәкләр белән кочакланып алынган әтисенә кара зиярәте өстендә туйганчы жылады. Агаларының дорфалыгы өчен, апаларының ваклыгы өчен, әнисенә зәгыйфьлегә өчен, үзенә планнарының житеп бетмәве өчен, үзенә идеалларының ераклануы өчен — һәммәсә өчен жылады. Шул эшләренә һәммәсенә дә ямьсез тарафларыны үзенә күз яше белән юып, агартырга, пакыләргә теләгән кеби, күз яшенә аямады. Кайчан килгәнне, кайчан кайтасыны онытып, үзенә күз яшенә батып торганда, юл буенда мыгыр-мыгыр иткән тавыш аны уятып жибәрде. Ул, күзенә күтәрәп караса, атка атланган көнчә абзыйсының «Колхуалла» укыганы күрде. Бер минутта икесенә дә күзләре тугры килеште. Хәлим, кызарган күзләре белән, абзыйсының йөзүдә шул вакытта ни уйлар йөргәннене укый алмаса да, агасы Хәлимнең кызарып беткән күзүдә, яшь ага-ага ямьсезләнеп беткән йөзүдә нинди фикерләргә йөргәнненә һәммәсенә сизде. Хәлимнең

* Дәвам. Башы журналның 1994 елгы 10, 11—12 һәм 1995 елгы 1—2, 3, 4, 5—6, 7—8, 9 саннарында.

шул жылавы, Хәлимнең шул әтиссенең зиярәте остенә килеп зарлануы өчен үзене-үзе гаепләргә тотынды. Әллә нинди зур бер куәт аны әтиссенең бәддогасыннан куркытты, шул «бәддога» дигән күзгә күренмәгән явыз көч аны дерелдәтте, калтыратты. Ул, кая барганыны онытып, атиың ыңдырга кәргәнәне сизми дә калды. Ат бөгеләп ашый башлагач гына кайда икәнлегенә беләп, аттан төшәп, салам янына барып сөяләр, уйларга тотынды. Тагы шул «бәддога»дан башлап китеп, әтисе үлгәнә кадәр барып житте. Эченнән әтиссенең йортыны туздырмакка, әниссенең күз яшенә түктермәскә, Хәлимнең укуына зарар иттермәскә карар бирде. Ләкин шуның артынан ук әниссенең бөтен эшенә үз кесәсенә таба борырга теләве, киленнең аерым сыер савып, аерым сарык, аерым кәжә асрап, йортны бозуы ачуыны китерде. Аның күнелендә тагы шуңларга әллә никадәр ачу килү уяңды.

Агасының үтүе белән, Хәлим акыртын гына торып зиярәттән чыгып китте. Аның башы, шул авыр уйларны күтәрә алмаган кеби, йөргә иелде. Шул уйларны ерып чыга алмаенча, акыртын гына ойгә таба китте.

Өйдә аны тагы шул тавыш, шул кычкырыш каршы алды. Ул, авыру әниссенең янында берәз утырырга өлгәрмәде, менә кечкенә абзыйсы ат белән хәзрәтне алып килде. Хәлим, хәзрәтне көтмәсә дә, аны күргәч, каршы чыкты. Зур агасы да кайтты. Чәй башланды. Бүлмәгә тугалары тулды. Агалары, кияүләре, жинәләре, мәңгелек дошманнар кеби, бер-берсенә бугазларыңа ябышырга хәзерләнгән кеби, астан-астан күзләренә йөрәтә башладылар. Һәммәсә дә, беренчә сигналны гына көткән кеби, эчләреннән ачуларыны, көчләренә жиеп тора башладылар.

Менә хәзрәт сүз башлады. Бер минут вакыт үтмәде, Хәлимнән башкасы һәммәсә дә кычкырышырга тотынды. Бу тавыш бүлмәгә дә тәэсир итте. Анда да киленнәр, кайныгачлар орышыша башлады. Хәзрәт, элгәре туктатырга теләсә дә, көче житмәгәч, аптырап калды. Хәлим дә, нишләргә белмәгәнлектән, бер хәзрәтнең күзенә карап, бер агалары, жинәләренә карап, катып калды. Хәзрәт, ничек тә мәсьәләне тизрәк бетерер өчен, бу кызышкан халыкны бастырып өчен:

— Туктаңыз әле. Менә, әлхәмделиллаһ, әтиңез мәсҗед карты, иде. Гыйлем юлында никадәр хезмәт итте. Менә, Хәлимне никадәр укуйтты. Атаңызның догасыны алырга теләсәңез, болай кылыңмаңыз. Менә мулла Хәлим—әтиңез, аннан сораңыз: агай-әтиңгә шулай кычкырышырга килешмә? Бүләшү—шәригать эше, бүләшәргә теләсәңез, без, менә, мулла Хәлим белән, шәригатьчә бүлөп бирермез,— диде.

Бу сүз тегеләрнең яраларына тоз сипкән кеби булды. Аңлар, барысы да берьюлы, Хәлигә бәйләнде. Тагы аның эш эшләмәве, эштән качып, мәдрәсәгә китүе, мәдрәсәдә ашап яту жинәлгә—һәммәсә Хәлимнең йөзенә бәрелде. Шул тупас, дорфа кешеләр белән кычкырышып торырга көче житмәгәннә белгән кеби, Хәлим бер сүз әйтмәенчә башыны иде. Шул вакытутга, шул үзене аңламауга әллә никадәр хурланды. Тагы аның күзеннән ике бөртек яшь мөлдәрәде.

Иомшак күнелле хәзрәт, Хәлимнең рухани тормышыны тегеләрдән яхшырак аңлаганда, шул манзараны күреп, Хәлимне кызганып, аз гына үзе дә жыламады, агаларының һаман кычкырышулары аның чиксез ачуыны китерде. Хәлимне мыскыл итүне ул үзенә иптәшенә мыскыл итү, бөтен гыйлем әһеленә мыскыл итү дип аңлап, аның да шул надан, дорфа мужикларга чиксез кәефе китте. Ул, нишләргә дә белмәенчә, ясаган чәйне эчмәенчә, «Аллаһе әкбәр!» дип кул сыйпады да, торып:

— Монда безнең эш юк икән. Сүз тыңламаска булгач, безне чакырмаска кирәк,— диде дә, чыгып китте.

Бу сүз Хәлимнең агаларына бик каты тәэсир итте. Алар, хәзрәт чыгып киткәч, телсез булып калган кеби, бер сүз сөйләмәенчә, чәй дә эчмәенчә, тагы таралдылар.

Хәлим, әнисе янына чыгып, үзенә бунда тора алмавыны сөйләп, Казанга китәргә рөхсәт сорады. Әнисе, никадәр жибәрәсе килмәсә дә, Хәлимне кызганып, шул ага-жинәгә тавышында эштән чыга дип, рөхсәт бирде. Үзе тиз көннән мулла анасы булам, угылымны мулла кызына өйләндереп, мулла кодагыйсы булам, мулла кызының каенанасы булам дип, шул идеалга кәефләнеп ята башлады.

Хәлим, ястудән соң хәзрәтне күреп, хәзрәткә йортның таратылмавына тырышырга үтсәң, күрешеп кайтты. Ул, йоклап беткән өйдә иң кирәкле әйберләренә генә жыештырып, кулына кечкенә генә букча алып, әнисе белән күрешеп, кыска төннең караңгысы беткәнчә, жаяүләп Казанга таба чыгып китте.

Хәлимнең әтисе үлгәч азык тукталуы аның хәленә бик авырайтты. Ул элгәреге китап моталәгага гына сарыф кыла торган вакытыны хәзер акча табуга таба да борырга мәжбүр булды. Моназарә, бәхәсләр белән генә мәшгүл башы дөнъяның шул ямьсез—икмәк, чәй мәсьәләләре белән маташырга тиешләнә. Ул, иске шәкертләрдә генә була торган каһарманлык белән, ашау-эчүгә әһәмият бирмәенчә, укуынан туктамаса да, фәкыйрьлек аны басып китеп боекландыра алмаса да, ачлык тәэсирсез калмады: ул бик тиз ябыгып китте, үшәнде,

арыгайды². Берәм-берәм сатыла-сатыла, бетә-бетә, аның өст-башы да сәләмәләнде, кайсысы — вакыт үтеп картайды. Эшкә яраганнары әллә кайчан базарга чыгып, Хәлимнең кулыннан ычкынды. Берәмләп-берәмләп бәрән толып, яңа жилән, мамык мендәр «кунакка» киттеләр. Кыш ахырына таба ак киез ката да, яз башында бакыр аш самавыры да алар артыннан калмадылар. Хәлим бурычка алырлык йерләрдән бурычка да алды. Күрше кибетнең яныннан үтмәскә әллә кайчан ук мәжбүр булды. Мәдрәсә кибете тотучы мөәзиннән дә әллә ничә мәртәбә «үгет» алды; шәрикләр, иптәшләр арасында да, әллә кайчан вәгъдәне бозып, акча бирмәүче исемне күтәрде. Азык килмәгәнә, берссә дә түли алмаганга, көннән-көн моның хәле начарланды, сулышы кысылды. Башка шәкертләр кеби һәркөн өч чәй эчеп, бер-ике көндә бер аш ашап торулар әллә кайчан онытылды. Ул бик күп көнне ашсыз гына түгел, чәйсез үткәрде; бик күп көнне чәйсез генә түгел, икмәксез дә кичерде. Бөтен мәдрәсә гөрләп чәй эчеп ятканда, ул үзенң сусавыны «казый» моталәгасы белән бастырырга өйрәнде. Ул әллә ничә көп, әллә ничә атна аш күрмәгән карынының күршәдәге ашның тәмле исе белән газаплануыны да татыды. Шул тәмле исең бөтен тәнне ярып керә торган агуыны да һәркөнне йотып, аның тәмугы газабына да алышты. Ул иптәшләрдән калган ашны ашау, алардан калган чәйне эчүгә кадәр дә төште. Аның бөтен тормышы буйдан ачлыкка әверелде. Ләкин дәрәс һаман туктамады. Аның моназарәсе, моталәгасы кимемәде. Ул пишкәдәмнәр өчен хәмелгә йөрәп, алар өчен наемщик булып хәтемгә йөрәп, шәкертләргә хашия³ күчереп биреп, баеракларыны сабак өйрәтеп этләнде. Рамазанга кадәр шулай этләнеп, рамазанда кергән зәкятләр белән бераз тазарып жәйгә чыкты.

Жәйгә тормыш аны тагы изде. Шәкертләрнең азлыгы аркасында калган аш ашау, калган чәй эчү өметә дә бетте. Ул үзе кеби самавырсыз, чәй-шикәрсез, акчасыз шәкертләр белән чәйдәш булды. Ләкин жыен ярлыдан бер бай чыкмаганга, цифрларның мәжмугәсеннән цифрлар гына чыкканга, Хәлигә бу чәйдәшлектән файда чыкмады.

Ачлыкның чигенә жиккәндә, бер чәйдәш Кабан күленнән балык тоту уены орды. Иртәгесенә үк, иртә кояш чыкмастан элек үзе балыкка төшөп, егерме-утыз вак-төяк балык тотып менде. Шул көннән башлап, чиратлап балык тоту буларның программаларына керде. Балык бик туйдырып бетерергә өлгермәде, бер чәйдәш һәркөнне көтүдән кайтканда бер сыерның мәдрәсә йортына кереп, үскән үләннәргә ашавына күзене салды. Иртәгесен үк Хәлигнәр бөтен чәйдәшләре белән саклап торып, берсе сыерны мөгезеннән тотып, берсе «туганкай, туганкай!» дип сыйпап торып, савып та алдылар. Балыкка башка сөт дә булды. Әллә нидә бер булган хәмелләрдән килгән акчага да чәй-шикәр, икмәк алынып, кайвакыт бөтен мәдрәсәне күтәрәп бәйрәм дә ителде. Озак үтмәде, бәрәңгә өлгерде. Безнең чәйдәшләр мәдрәсә күршесендәге мөәзиннең бәрәңгесенә бигүк картасп китмәвенә ярдәм итешә башладылар. Бәрәңгә белән балык никадәр тәмле булса да, шурпага өйрәнгән шәкертләргә шурпасызлык бик кәсфне бозды. Анлар, төрле юллар белән шурпа ашарга теләсәләр дә, булдыра алмадылар.

Менә хозыр ярдәм итте. Булар исәпләмәгән йердән бәхет ачылды: мәдрәсә йортына әллә никадәр тавык кереп, чүпләнеп йөрергә тотынды. Хәлигнәр, элгәре тавыклардан йомырка салдырып, йомыркасы белән балык куыру уеннан гына башласалар да, йомырка салдыру өчен, анларны тотып алу кирәк булганга, тота башласак, тавыклар бик зур тавыш күтәрәчәк булганга, тотып пешерү уена төштеләр. Шул көннүк жыелган тавыкны куып карасалар да, һәммәсә дә куркышып бер минутта качып беткәнә, хәйләгә сабыштылар. Иптәшләрнең берсе балык кармагыны алып килеп, кармак очына икмәк ябыштырып, тәрәзә төбенә утырды. Калганнары, Коръяннар ачып, Коръян укырга хәзерләделәр. Әллә ничә мәртәбә алданганның соңында бер тавык бөтен кармакны кабып йотты. Ике чәйдәш бик кычкырып Коръян укырга тотынды. Теге кармакчы, Коръян тавышы белән капланган тавыкның кырылдавыны бетерер өчен, бик тиз өстерәп алып, борыныны кысты. Берсе иске тасны⁴ тавыкның муены тугрысына китерде. Тавык «кытык!» дип тагы бер кычкырырга өлгермәде, теге кармакчы шәкерт, бисмиллаһи әкбәр, дип, муеныны кисеп ташлады. Тавыкның жаны чыгар-чыкмас безнең өч шәкерт йолкып бетереп, турап, шурпа пешерергә тотынды. Берсе тагы бәрәңгә дә барып килде. Берсе өч тиенгә кара икмәк тә алып кайтты. Тавык шурпасы да өлгерде. Бәйрәм башланды. Исәпсез-хисапсыз ач көннәр арасында шундый якты көннәр сизелми дә калды.

Менә көз йетте. Тагы шәкертләр килә башлады. Тагы тормыш иске хәленә алды.

Казанга килгәннең бишенче елында Хәлим солдатка да кайтты. Өч ел ачлы-туклы торы, бертуктамаенча уку аркасында ул кипкән балык кеби булганга, әлбәттә, солдатка да ярамады.

Тагы бер ел үттә. Хәлим пишкәдәм дәрәжәсенә аяк басты. Аның шул бетмәгән ачлыктан чыгуы якынлашты. Киләчәк үзенң матур, тук көннәре белән аңар таба елмая башлады.

Хәлим үзенң авыл мәдрәсәсенә яндыргангагы, шәһәр мәдрәсәсеннән качып калага килгәндәге идеалына иреште. Ул пишкәдәм булды. Пишкәдәм булды дигәч тә сез аны хәзерге мәгънәдә зур сакаллы шәкерт — хәлфә генә булды дип белмәңез. Юк, бөтенләй башка. Хәлим иске заман мәгънәсендә пишкәдәм булды. Ни дигәннен аңлатым. Ул кытайларның имтихан тоткан, мәмләкәтнең идарәсенә житәрлек һөнәр, гыйлем жыйган «мандарины» кеби, иранила-

рның дин, дөнья мәсьәләләренә барысыны да үзенчә хәл кылырга хаклы булган «мөжтәһид»⁵ кеби булды. Шул исем аңар да бөтен татар галәмәндә беренчелек дәрәжәсенә бирде. Шул дәрәжә аңар да татарның дин вә дөнья эшләренә хәл кылырга, үзе белгәнчә татарны алып барырга хак бирде. Шул пишкәдәмлек аны ашар, эчәр, үләр өчен генә туган башка кешеләрдән аерды. Аны хәвас арасына кертте. Аңар «голяма» исеменә бирде. Ул хәзер татарларның егерме биш яшьлек егете генә түгел, аңларның голямасыннан берсе, аңларның бөтен эшләренә юл житәкчесенә берсе булды. Ул хәзер иярүчелектән чыкты, ияртүче булды. Ул киём-салымда, әхлак — гадәттә халыкка үрнәк күрсәтүче, өй тормышында, жәмәгать эшләрендә, халыкны алдан сүрәүчеләр жөмләсенә керде. Буңар башка ул, дин-исламның галиме булганга, ул дин сакчысылык сыйфатыны такты. Гавам алдында әмере мәгъруф⁷ кылу, гавамның әхлакыны саклау, гавамның дин юлында эш кылуыны тикшерү аның вазифалары арасында иң беренчесе булды. Аның шулай үзгәргәнә, Хәлимнең шулай түбән дәрәжәдән «олуглар» мәртәбәсенә менгәнә үзе генә хис итмәде, бөтен тирә-як аны шулай хисапый башлады. Мәдрәсәнен зурлары иптәш кеби мөгамәлә кыла башлады; кечеләре «Хәлим абзый» дип, тәһарәткә чыкканда комганына су сала, сөлге тоты башлады. Мәхәллә мужиклары ул мәсҗедкә кергәндә юл бирә башлады. Хәзрәт тә, мәҗлестә-фәләндә, кеше алдында «мулла Хәлим» дип, зуррак жиргә, янына якынак ала башлады.

Шул тирә-якның мөнәсәбәте, күз каравы аркасында Хәлим үзе дә үзенә башка күз белән карарга тотынды. Ул чынында үзенә-үзе элгәргә Хәлимгә, әлегә бәрәңгә урлап пешереп тамак туйдыра торган, хәтемгә, хәмелгә барып өст-баш төзәтә торган Хәлимгә бөтенләй башка итеп хис итте. Ул үзе дә үзәндә шул вазифаларны тотарлык гыйлем, гакыл бар, шул укымаган кара халыкны алып барырга житәрлек куәт бар, аның бөтен дин, дөнья мәсьәләләренә хәл кылырга көч бар дип ышанды. Ышанмаслык та түгел: ул бит хәзер, шул хәзрәтләр, мөдәррисләр, галимнәр, мосаннифләрнең укый торган дәрәҗәләренә һәммәсенә үтте. Ул шул мөдәррис белергә, галим белергә тиешле фәннәрне — һәммәсенә кичте. Ул гарәпчәнә сарфыны бөтен игъллалары белән ядына алды. Ул нәхүнең әллә никадәр кагыйдәләренә белде. Мантыйкта ул су кеби йөздә, ул тәгърифәт кыйсеменә генә түгел, тасдыйкат кыйсеменә дә үтте. Ул хәзер: «Инсанның хакыйкате-хәйван натыйк, ишәкнең хакыйкате-хәйван сахилне»⁸ генә түгел, «мүҗибән көллиәнә гакъсе, мүҗибән жөззия, мүҗибән көллиәнә нәкызе, рафгы ижаб вә көлли»⁹ икәнә белде. Ул «Гакаид»дән тәкъдир хакында, газабе кабер хакында әллә никадәр мәгълүмат жыйды. «Хикмәт»тән заманның вөҗүдә, гадамы хакында, хөдүднә мөтәннәһи, гайре мөтәннәһи хакында әллә никадәр дәлил күрде. Рамазанда гына укыла торган фәрандәдән да хисапның әгмал әрбәгасыны өйрәнде. «Әбүең»нең, әбүлөгәләтнең, әхуатның хәлләренә белде. Тәһарәтне нәрсәнең бозуы, нәжасәт хәфыйфә белән нәжасәт гәлыйзә арасындагы аерманы, мәсехнең шартларыны, тагы хаиз, нифас мәсьәләсендә, ай күрү, шәһадәт бирү мәсьәләләренә — һәммәсенә үтте. Ул гына да түгел, ул мөселман хокукының гаделия, шәрҗия кыйсеменә да күздән кичерде: никадәр урласа, сарикның кулы киселергә тиешлегенә, никадәр шәһид күрсә, хазинә кылыргалыкны, мал саткан-алганда, кайвакытта «аядым, бирдем» дигән сүзгә әйтергә тиешлегенә — һәммәсенә белде.

Буңар башка, ул шул мәдрәсәдәгә ун ел торуында, шулкадәр мәшәкәтләнәп укуында, бу кечкенә мәгълүматларга караганда, йөз мең миллион мәртәбә зур бер нәрсә хасыйл итте: аның моталәгасы чыкты. Ул теләгән китапны алып карап аңлау куәсенә иреште. Минә сез тагы көлә дип уйламаңыз. Юк. Мәдрәсәдә моталәгә чыгу — ул хәзергә безнең заманда отыш билетына ике йөз мең сум акча чыгудан аз гына ким бәхет! Үзәң уйлап караңыз: ачкан бер жиреннән тотып укысын имеш тә, шунда ни язганны аңласын имеш! Бу бәхет кемгә мөяссәр була? Бик аз кешегә! Ул моталәгә чыгу — моназарәче булу түгел. Ул — мәдрәсәдә сабак өйрәтү дә түгел. Ул моталәгә чыгу!! Моталәгасы чыккан кешенең алдында бөтен юл ачык: теләсә нинди китапны карый, теләсә нинди китаптан мәгънә чыгара ала. Менә ышансаңыз, ышанмасаңыз, Хәлимнең, әлегә мужик угылы Хәлимнең, кечкенә генә вакытында ат саклаган, сукада кулыны көянтә кеби катырып кайткан Хәлимнең моталәгасы чыкты! Безнеңчә әйткәндә, ул тырышып-тырмашып гарәп китапларыны аңлаштыргалый, аларны бик озак карап торганның соңында, мәгънәсенә төшенгәли башлады. Безнең заманада бер ел русча укыган шәкерт русның бөтен әдәбиятыны укый алганда, бер ел тырышып французча укыган кеше бытыр-бытыр французча сөйли белгәндә, әлбәттә, уника ел гарәпчә генә укыган бер шәкертнең гарәпчә китапларны аңлай алуына исе китүе, шул моталәгә чыгуга шулкадәр әһәмият бирүе гажәбрәк төсле тоела. Ләкин уйлап караңыз: французча, русча укыганда, сезне сарыфыны, нәхүне укыталар. Сезгә ничек жөмләләр ясалыны күрсәтәләр, сезне әүвәл көндәң үк аңларга өйрәтәләр. Аңламаган бер сүзгә дә, бер жөмләнә дә калдырмыйлар. Мәдрәсәләрдә алай маташып ваксынып тормыйлар бит. Анда тугрыдан-тугры фарсыча сарыф укыталар; тугрыдан-тугры игъләл бикләтәләр; тугрыдан-тугры «Мосанниф Рәхмәтулла галәһи ник «бедан» дип башлады, ник «бехан» димәде?» дип моназарәгә керештерәләр, шуның өчен гарәпчәнә сарыфыны, нәхүне рәтләп белмәгән шәкертләрнең моталәгалары чыгуы, аларның гарәпчә аңлай башлаулары, әлбәттә, моңгыжа булмаса да, кәрәмәттән⁹ ким түгел. Менә шул кәрәмәтне безнең Хәлим дә күрсәтте: аның да моталәгасы чыкты. Моталәгә чыгару пишкәдәм ясау белән генә калмады. Ул башка

тарафтан да аның бөтен тәрбиясене тәмамлады. Аның дөньяга, ахирәткә, бигрәк ахирәткә күз каравы эшләнелде. Тирә-якка, тирә-яндагы эшләргә карар өчен ноктаи назары ясалып житте. Аның күз алдында дөнья, ахирәт ап-ачык итеп, учтагы йөзек кеби күренә башлады. Дөньядагы мәсьәләләре, һәммәсе булмаса да, бик күбесе хәл кылынып бетте. Бик күп тугры киләчәк мәсьәләләр өчен шаблоннар хәзерләнде. Аның башына, әлбәттә, иң туры дин — ислам дине, ислам яхшы күргән нәрсә, эш — яхшы, матур; ислам начар күргән нәрсә — начар, хата икәнлеген урынлашты. Ул үзене мөселманнан тууы өчен һәрвакыт Аллаһы Тәгаләгә шөкерана кылып бетерә алмаган кеби, тормышта очраша торган руслардан да жирәнәп бетерә алмады. Хәтта аның күз алдында руслар кеше дә түгел, хайван да түгел, әллә нәрсә кеби күренде. Ул анларның эшләрендә гапыл, хикмәт эзләү кая, эченнән аларны һәрвакыт кызганудан бушамады. Ул матур рус күрсә, бигрәк, матур маржа күрсә:

— Нинди матур, мескен, урыс булырга кызганыч! — дип, чын күңеленнән анларны айады. Шунның өчен ул, күз алдында үсеп ята торган рус тарафының урамнарының пөхтәлегенә дә, пакълегенә дә, рус халкының киemenең матурлыгыны да, байлыгыны да күрә алмады. Зур кибетләрдәге әллә никадәр канфитлар, кандитерскийләрдәге тәмле-тәмле татлы прәннекләр, сохарилар да аны жирәндерүдән үтә алмады. Ул шуларның һәммәсе «дунгыз маеннан ясалган» дип утыртып куйганга, һәммәсе дә тәмсез, косасыны китерә кеби тоелды. Русларның бөтен тормышы шул дунгыз ите, дунгыз мае белән капланган, томаланган дип ышанганга, шул тормышта аны кызыктырмады. Аның күңел күзе шул ышанмау белән капланганга, ул русларның мәктәпләренә, университетларыны, китапларыны, әдәбиятларыны уйлау кая — күрмәде дә. Кайвакытларны бик күзгә бәрелә торган вакыйгалар булса, күз алдында русларның тәмле иттәрәп ашап-эчеп, рәхәтләнәп торулары күренсә, ул анда да аптырамады. Ул:

— Дөньяда, мескеннәр, рәхәтләнә инде, «тегендә» кирәгенә бирер әле! — дип, тагы кызганудан уза алмады. Бөтен яхшылык, бөтен матурлык, бөтен гапыллык, бөтен хикмәт исламда гына булгач, әлбәттә, ислам мәмләкәтенә иң зур мәмләкәтләрдән хисап итте. Аның күз алдына әллә кайда, сракта гына зур «Төрөк» мәмләкәте бар, ул мәмләкәт бик батыр; падишаһсы жиңелми торган гаскәре белән бөтен дөньяны селкетә кеби тоелды. Шул «Төрөк» падишаһсыны бер «хәлифә» дип сөйләп, бер «солтан» дип сөйләп, аның хакында башында әллә нинди чуалчык бер фикер хасил итте. Ләкин һичбер вакытта да шул чуалчык «хәлифә»ме, «солтан»мыны гапылда, батырлыкта башка падишаһлар белән чагыштыру кеби вакытуга төшерә алмады. Шунның күршесенә әллә кайдан шунда Бохаран шәриф килеп кушылды. Аның мәдрәсәләренен зурлыгы, анда ислам хөкеменен катылыгы, егерме тиенлек әйбер урлаган кешенен кулы киселүе, аның тагы ислам һавалылыгыны арттырды. Шул «Төрөк», «Бохара» мәмләкәтенә әллә кайдан гына «һинд» килеп, мөселман мәмләкәтләре күбәйде. Ул «һинд» дигән сүз жир исемемә, шәһәр исемемә, мәмләкәт исемемә икәннен белмәсә дә, аның хакында уйламаса да, «һинд басмасы» китаплар күргәнә барга, «һинд голямасы» дип ишеткәнә барга, аны да мөселман мәмләкәтләре арасына кертәп кушты. Шул әллә кайда тора торган, берсә артлы берсә тезеләп киткән мөселман мәмләкәтләре арасына, шикләнәп генә булса да, мөселманлыкларында шөбһәләнәп булса да, «шигә» мәмләкәтенә дә, — кызылбаш жиренә дә китереп катыштырды. Шунлардан дерелдәп тора торган, әллә кайда гына ситса-ясыи торган «Мәскәү» барлыгыны, акча сугыла торган «Питербург» барлыгыны да шул мәгълүматларына китереп бутады. Шунның белән аның жәғрафия хакындагы мәгълүматы бәтә язды. Әллә кайда гына кысылып тора торган «Чин» мәмләкәте, урысның «Франсуз» дип атала торган тагы бер төрлесе барлыгыны белсә дә, аларга да аның күңелендә урын да булмады, аларга әһәмият дә бирмәде. Ләкин, тора-бара «Әрәсту», «Әфләтун», «Фисагорис» кеби юнан хәкимнәре белән танышкач, ул «Юнан» дигән тагы бер мөселман мәмләкәте бар икән дип, мөселманнарның саныны күбәйтте. Ләкин шул мәмләкәтнең мөселманмы, түгелмеләге хакында шөбһәсе булганга, аларга да артык әһәмият бирмәде.

Тарих хакындагы мәгълүматы да шул жәғрафиядән күп үтмәде; хәтта аннан да кыскарак булмады түгел микән? Иң әүвәл, әлбәттә, Адәм галәйһиссәләм булды. Аннан соң сул кабыр-гадан Хава ана яратылды. Аннан ары Нух пәйгамбәр, Ибраһим галәйһиссәләм, һажәр белән Сара, хәзрәте Рәсул, Чәһарьяр, хәзрәте Хәсән, Хәсән, аннан соң... бетте. Хәлим: «Аннан соң ни булды?» — дигән сөаль хакында уйлаганы булмаганга, ни җавап бирүенә белергә мөмкин булмаса да, аның авызыннан: «Аннан соң тарих бетте», — дисәк, ялган булмагачтыр. Шөбһәсез, ул шул җавапны бирәчәк.

Аның белеме әле моның белән дә бетмәде. Ул, халыкның докторы да булырга тиеш булганга, әлбәттә, тыйбтан да хәбәрсез түгел. Ләкин, аныча, бөтен дөнья ут, су, туфрак, жирдән яратылганга, Адәм баласы да дөньяның бер кисәге булганга, әлбәттә, ул да шунлардан яратыла иде. Шунлар кирәге кадәр булса, артык та ким дә булмаса, адәм баласы сәләмәт була, исән яши; шунларның берсә артса, берсә кимсә, авырый башлый иде. Шунның өчен ул авыруны күрсә, «Бөрүдәт¹⁰ күпме, хәрарәтме?»¹¹ дип, бөрүдәт булса, кыздыра торган кура жиләге — фәлән бирүне мәслихәт итә, хәрарәт күп булса, хәрарәтне бетерер өчен салкын су белән юынырга куша иде. Бунларның барысына да башка, әлбәттә, иң зур дару — өшкерү, бети бирү иде. Бөтен хакыйкәт, бөтен хикмәт Коръәндә дип ышангач, Хәлимнең шул өшкерергә шулкадәр ышануына гажәпкә да калырга ярамы.

Хәлимнең башка мәгълүматы юк иде тә, кирәк тә түгел иде.

Менә ул шул мәғлүмат белән, шул рухани азык белән бер авылны, бер мәхәлләне агартырга хәзерләнә, берничә мең кешегә үрнәкче, житәкче булырга уйлый иде. Шул халыкны үзе кеби үк итә алмаса да, үзе кебирәк уйларга өйрәтергә, үзе кебирәк күздән дөньяга вә ахирәткә карарга өйрәтергә хәзерләнә вә шул өйрәтүдә чынын да әллә никадәр файда бар, әллә нинди зур эш дип игътикад¹² итә иде.

Аның уйлаганы килеп тә чыкты. Ул мәдрәсәдә бай балалары укытып, хәлфә булып ике ел торырга өлгөрмәдә — аны муллалыкка сорый башладылар. Әүвәл мәртабәсендә хәзрәт:

— Ул яшь әле, китап карамаган, — дип калдырды.

Ләкин Хәлимнең иттифакый авылга кайтуы шул мәсьәләнең тиз хәл кылынуына сәбәп булды. Хәлимне күрү белән мулланы яратмаган мужиклар: «Мәхәллә аерырга кирәк», — дип йөри торганның барсы да Хәлим янына берләшеп, аны мулла ясарга тотындылар. Хәлимнең агалары да, мулла агасы буласылары килгәнгә, аның анасы да мулла анасы булырга теләгәнгә, Хәлим дә разый булды. Авылда мулла алу мәсьәләсә купты. Хәлим, теләр-теләмәс, шул арага кереп китте.

ИСКӘРМӘЛӘР

¹ Ятсыз — оятсыз

² Арыгаю — арыклану

³ Хашия — әсәр

⁴ Тас — таз

⁵ Мөжтәһид — дин китаплары буенча яңа хөкемнәр чыгаручы

⁶ Хәвас — югары сыйныф

⁷ Әмере мәғруф — яхшы эшләр

⁸ «Инсанның хакыйкате — хайван натыйк, ишәкнең хакыйкате — хайван сахил — кешенең чынбарлыгы — сөйләшә (аңлый) торган хайван, ишәкнеке — кычкыра торган хайван

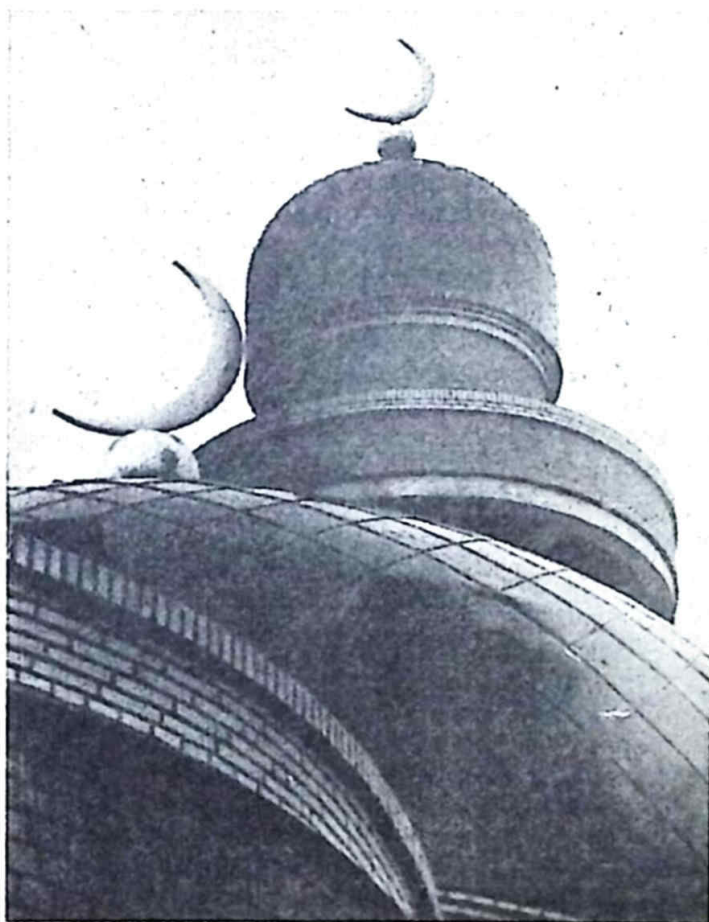
⁹ Кәрәмәт — гадәттән тыш хәл

¹⁰ Бөрүдәт — салкынлык

¹¹ Хәрарәт — эсселек

¹² Игътикад — ышану

Текстны журналга
Г. Ибраһимов исемендәге Тел,
әдәбият һәм тарих институтының
өлкән гыйльми хезмәткәре
ЛЕНА ГАЙНАНОВА әзерләде.

Налус жөкеме

Язучы Аяз Гыйләжев «татар совет әдәбияты»нда тәнкыйди реализмны тудырган талантлы һәм гаять үзенчәлекле каләм иясе. Әдәбиятта һәм бу каршылыклы тормышта үзенчәлекле, максималист табигатьле бу талантлы әдипнең ижаты аша төрле чорда яшәгән аерым бер шәхеснең эчке дөньясын, рухи халәтен генә түгел, бәлки шул дәвернең оста детальләр белән тасвирланган ижтимагый-социаль образын да күзалларга мөмкин. Аяз Гыйләжев беркайчан да катып калган тәгълиматларга колларча ихлас бирелгәнлек белән хезмәт итмәде һәм әсәрләрендәге әдәби геройларны да жәмгыять белән идарә иткән теге яки бу даирә яки фирка идеологиясен пропагандалау инструменты ясамады. Аның шәхесенә һәм ижатына гына хас булган, башка әдипләрдән аерып торган бер өстен сыйфаты шунда ки: ул ижат иткән әсәрләренң каһарманнары гомумкешелек идеалларына хезмәт итәргә омтылалар, аерым бер кешенең рухи яктан азат булган мөстәкыйль шәхес булуын танийлар һәм шул хакыйкәтне яклап шактый житди, хәтәр көчләр белән кискен каршылыкка керүдән дә курыкмыйлар. Аяз Гыйләжев түмыштан ук хөр булган адәм баласының рухи азатлыгын яклап, геройлары белән бергә үзе дә утка-суга керә, кеше рухының ныклығы сыналган көрәш майданында сөлге тотып, ярысып-ярысып көрәшә. Шул ук вакытта ул, дөньякүләм мәсьәләләргә игътибар итәргә дә, кешелек проблемалары хакында баш ватарга да өлгәрә, тормышыбызның төрле тармаклары белән тыгыз бәйләнештә-мөнәсәбәттә торган каһарманнарының яшәеш мизгелләре, һәм аларның табигать дөньясы белән үзенчәлекле кардәшлеге хакындагы тирән фәлсәфи кичерешләрен дә сәнгатьчә тасвирлап бирә белә. Аяз Гыйләжев әнә шулай татар әдәбиятында кеше жанының әле әдипләренң кулы тиеп житмәгән чирәм жирләрен үзенчәлекле әсәрләре аша сөрөп бара.

... Аяз Гыйләжевнең актив ижаты илленче елларда башланып, ул бүгенге көндә дә кулыннан үткен каләмен төшерми. Аның ижатының шактый мул өлеше, идеологик догмалар авыруына азрак бирешкән сәламәт өлеше, әдәбиятыбызның асыл хәзинәсен тәшкил итә.

Ижатының әнә шул өлешендә, гомумкешелек идеаллары яктылыгында адәм баласының каршылыклы һәм әрнүле жанын тасвирлаган әсәрләрендә, кеше күнеленең рухи гармониясен жимерүдән сакларга омтылган роман-повестьларында гына Аяз Гыйләжев әдип буларак асыл хасиятен саклап калуга ирешә.

Кеше күнеленә килү очен Аяз Гыйләжев меңнәрчә чакрым юл үткән язучы дип санала икән, бу сүзләрдә өлешчә хаклык барлыгын да сиземләргә мөмкин. Тормыш материалының, катлаулы чор каршылыгының көчле басымын һәм йогынтысын кичереп, шул вакытта хакимлек иткән тәгълиматның куәтле тарту көче белән алышам дип уйлаган язучы, әлбәттә, ижатында гел ихлас кына булып та бетә алмый. Шулай булса да, ул рәсми фикер, калыплашкан кагыйдәләр белән үзенчә, үз образлар системасы һәм гаять үзенчәлекле геройлары аша бәхәскә керергә жөрйәт итә. Аяз Гыйләжев ижатының бер үзенчәлеге әнә шунда: ул тудырган әдәби дөнья, алар хәрәкәт иткән тирәлек, кагыйдә буларак, Аяз Гыйләжев геройларынан да көчлерәк, тәсирлерәк булып чыгалар. Ниндидер бер яшерен көчтән өреkkән, нәрсәдер эшләргә омтылып та, үз эченә йомылып калган уңай, кире яки гыйбрәтле геройлар кайчакта үзен чолгап алган мохитның ирексез бер жанлы предметы кебегрәк тасвирлана. Язмыш белән шаярмаска тырышу, язмыштан узымыш юк дигән концепциянең классик формуласы шактый үтә ачык чагылган «Качак», «Өч төгәрмәчле арба», «Берәү», «Урталыкта», «Урамнар артында яшел болын» дигән хикәя-повестьлардан һәм романнарда Аяз Гыйләжевкә «Жомга көн кич белән...», «Өч аршын жир», «Әтәч менгән читәнгә», «Балта кем кулында?» кебек киң колачлы үзенчәлекле повесть-романнарда кадәрге шактый сикәлтәле юлны да геройлары белән бергә үтәргә туры килде. Аяз Гыйләжев аерым бер чорның фәлсәфи-психологик картинасын, әйтик «Әтәч менгән читәнгә» повестенда бер гаилә мисалында, Мирфатыйх белән Сәләхетдин гаиләләре арасындагы мөнәсәбәт яктылыгында тудырырга һәм аны вөждан проблемасы аша чишәргә омтылса, «Жомга көн кич белән...» повестенда исә ул кеше жанының иң тирән почмагына кадәр үтеп керүгә ирешә. Рәхимсез балалары тарафыннан онытылган Бибинур карчыкның, беренче карашка, физик яктан шактый зәгыйфь тоелган әбиенң бунтарь рухы, кешеләргә карата чиксез мәхәббәт белән сугарылган олы жаны, әрнүле һәм фажигале эчке

дөньясы тирән ачыла. Бу очракта да Аяз Гыйләжев Бибинур карчыкның язмышын әнә шулай вөждан категориясе аша карый. Гомумән, вөждан категориясе Аяз Гыйләжев ижатының нигез ташы дисәк тә хата булмас. Аның ижатында вөждан төшенчәсе ул үз эшләрен, үз-үзенне тотышың очен әхлакый җавап хисе, намус кына түгел, бәлки зуррак, тирәнрәк, каршылык-лырак күренешкә, үзенә күрә бер рухи-әхлакый кыйммәтләр системасына әверелә, рухи маяк төсен ала. Вөждан газабы, вөждан иреге белән сыналган, һәм яшәешләре, рухиятләре белән шул төшенчәләр әсирлегеннән котыла алмаган Аяз Гыйләжев геройлары рухи гармониягә, күнел, жан тынычлыгына ирешү очен ярып-ярып көрәшсәләр һәм кай очракта жинүгә ирешсәләр дә, нигездә алар очен ул мәңге ирешә алмаслык хыял булып кына кала. Кай очракта Аяз Гыйләжев геройлары вөждан иреген инде яуладык, күнел гармониясен тудырдык дип төмам ышанып беткәндә, тирә-юньдәгеләрен шуңа ышандырып бетергәндә генә, Вөжданның даими юлчысы Хәтер калкып чыга һәм «Өч тәгәрмәчле арба...» хикәясендәге Рашат кебек, күнелнең дә бер тәгәрмәче житмәгәнлегә ачыклана... Вөждан төшенчәсе, Намус төшенчәсе, Аяз Гыйләжев каһарманнары кылган гамәлнең төсен билгеләүче лакмус кәгазе кебек, күпләргә йөзен кызартырга, намусларын бузартырга мәжбүр итә.

Әгәр намуслы һәм тыйнак татар карчыгы Бибинур әби яшь чагында үзеннән шактый өлкән булган Галимжанга тормышка чыгып аның өч баласын үзенекә итеп тәрбияләүне, аларга бар күнел нурын һәм йөрәк жылысын биреп үстерүне үзе очен гадәти бер бурыч, ил-көн алдында аналык вазифасын үтәү дип санып һәм күрешләре алдында да шул имансыз үги балаларын тырышып-тырышып яктый икән, ул шул рәвешчә үзен рухи бөеклеген исбатлый. Намусы белән дус-тату яшәгән Бибинур әбинен жансызлыкка, кешелексезлеккә, битарафлыкка каршы үзенчәлекле протесты — манкорт адәмнәрнең әхлаксыз гамәлләрен Намус хөкеменә тарту ул! Вөждан һәм Намус мәсьәләләре шулай ук «Өч аршын жир» повестенда да Аяз Гыйләжев тарафыннан шактый кискен һәм драматик яссылыкта куела. Кайчандыр туган жирен, туган авылын ташлап качып китәргә мәжбүр ителгән Мирвәлинең рухи кичерешләре һәм күнел газәпләре аша әрнүле чорның һәм тулы бер халыкның олы фажигәсе ачыла. Индустриальш-терү, күмәкләштерү шаукумнары Мирвәли кебек уңган, булдыклы кешеләргә тамырларынан өзеп чит жирләргә илтеп ташлый, меңнәрчә татар егетләрен һәм кызларын туган ватаннарын-нан асра. Читтә яшәп тә, туган жире, Ватаны белән рухи бәйләнеш өзмәгән Мирвәли һәм аның хатыны Шәмсегаян образлары аша Аяз Гыйләжев ил тарихының шундый текә борылыш чорында яшәгән кешеләргә гамәлләрен әхлак бизмәненә салып үлчи, халыклар язмышы белән уйнауга корылган ул дөһшәтле дәвергә әхлак һәм вөждан кануннарыннан чыгып кискен бәя бирә, үзен тирән нәфрәт белдерә.

Вөждан иреге көч алып, тоташ тар система богаулары өзелгәч, Аяз Гыйләжевнең шул ялган рухи кыйммәтләргә һәм ориентирларны фаш итүе дә куәтләнә. Аның «Балта кем кулында?..» исемле романы, нигездә, намус иреген буып торган һәм кеше жанын изгән тәгълиматны намус хөкеменә тарту рухы белән сугарылган. Романда идарәче тәгълиматның жәмгыятьтәге имәнч роле һәм ямьсез йөзе шул дәрәжәдә шәрәләндерелә ки, хәтта асылы кешеләргә рухын имгәтүгә хезмәт иткән әлеге идеологиянең һәлакәте, тормышка сәләтсезлегә шунда ук ачыла да бара. Тәнкийди реализмның кырыс кагыйдәсеннән ерак китмәгән бу роман адәм балалары-ның жанында яшәгән коллык психологиясен, буйсыну инстинктын микроскоп астына куеп тикшерә һәм кеше рухына, аның табигый халәтенә чит булган бу сыйфатларның жимергеч хасиятен ачып сала. Әйтергә кирәк, әле күз алдыбызда гына үтеп бара торган бүгенге чорның драматик һәм болганчык картинасы һәм геройлары аша, Аяз Гыйләжев бүгенге көннең әхлаксызлыгын гына фаш итеп калмый, бәлки аның иртәгәге көн очен дә ачы жимешләр бирү ихтималы барлыгын алдан кисәтеп куя...

Гомумән, Аяз Гыйләжевне каршылыклы чынбарлыкның гади тасвирламасы, төгәл фотоко-пиясе түгел, бәлки, ил, халык язмышындагы текә борылышлары һәм шул процессларның кеше күнелендә чагылышы, әхлак принциплары белән ярашу-ярашмау проблемалары, гади кешенең күнел дөньясында туган рухи хәзинәләргә гомумкешелек кыйммәтләренә кушылуы һәм киресенчә, гомумкешелек туплаган әхлакый байлыкларның аерым бер шәхеснең рухына актив йогынты ясау мәсьәләләре бик кызыксындыра. Аның очен иң мөһиме — Гади Кешенең бай рухи дөньясы! Үл бөтен сәләтен, талантын, белемен, тырышлыгын һәм осталыгын эшкә жигеп, галәмнең бер могжизасы булган Кешенең жанына үтеп керү очен меңнәрчә чакрым юл уза, юлында очраган киртәләргә кыю үтеп, классик әдәбиятның нигез принцибы булган бу юнәлештән һичкә дә читкә тайпылмый!

ЖӘМИЛ ЯКУПОВ,
Казан шәһәре.

Әхмәт Рәшит

Жол Шариф

ПОЭМА

Шагырь Әхмәт Рәшит (А. Андронов фотосы).

Шагырь Әхмәт Рәшит (Әхмәт Әхәт улы Рәшитов) 1936 елның 25 мартында Татарстанның Буа районы Яңа Чәчкап авылында колхозчы-крестьян гаиләсендә туган. Аның бала һәм үсмер чагы сугыш һәм сугыштан соңгы авыр елларга туры килә. Бик яшьли ятим калып (әтисе сугышта һәлак була, әнисе авырып үлә), ул кечкенәдән үк икмәкнең кадерен белеп, авыр хезмәтнең төмен татып үсә.

Ә. Рәшитов үзенең шигъри әсәрләре белән матбугат донъясына күптән килгән булса да (аның «Ясалма кеше» исемле беренче шигъре 1952 елда «Чаян» журналында басыла), поэзиянең олы юлына таба йөзеп борып, үз сукмагын, үз ориентирын тапканчы, аңа озак эзләнү, чигенү-югалтулар кичерергә туры килә. Фәкать «Мунчадан репортаж» (1968) кебек шигърь циклы, «Минем шәхсәрәм» (1969) кебек үзгәчлекле поэмалары басылып, «Беренче мәхәббәт», «Зәңгәр күлмәк», «Тәрәзәләр язма елмая» кебек әңгирәләр халык арасында популярлашып киткәч, аның иҗат кыйбласы ачыклана, туры юл ала.

Шагырь китаптан китапка үсә, иҗатында активрак, кыюрак була бара. «Беренче карлыгачлар» (1969), «Беренче адымнар» (1971) исемле күмәк әңгирәләрнең кертелгән шигъри бәйләмнәр аның иҗатына карата омет уятсалар, әңгирәләрнең еллардан башлап донья күргән «Хатирә», «Сәләхәтнамә», «Кояшы ил—бәхет иле», «Киек кәз юлы» китаплары Ә. Рәшитовны хәзерге заман татар поэзиясендә үз тавышы булган шагырь итеп таныттылар. Ул аеруча поэма жанрында нәтиҗәләр эшледи. Аның «Минем шәхсәрәм» (1969), «Авылдашлар» (1972), «Варислар» (1973—1975), «Тормыш әлифбасы» (1977), «Йолдыз вакыты белән» (1982) кебек, «Сөембикә», «Автопортретка итрихлар» поэмалары гражданылык хисе белән сугарылганнар, аларда буыннар бәйләнеше, хезмәттәге җидакярлек, рухи камиллек, әхлак сафлыгы кебек олы төшенчәләр тормышчан образлар аша гәүдәләнә. Шагырьнең мәхәббәт лирикасы да үзгәчлекле сафлык, халыкчан гадилек белән аерылып тора.

I. БАШ СҮЗ

Бисмилләһир-рахмәһир-рахим, дип,
Башлык өле сүзне, туганнар!
Шул сүз белән эшкә керешкәннәр
Безгә кадәр җирдә булганнар.

Ә без әллә өлгәремәбез, дидек —
Чаптык — вакыт аз күк тоелды,
Заман белән заман аймылышты —
Биң күп нәрсә... җиргә коелды.

Чөчөк чөчсәк, билчән үсеп чыкты,
Дөнья куыйк, дидек, иң элек.
Кудык, кудык, өмә тоталмадык,
Ә күңелдән качты изгелек.

Алланы бар һәм бер диеп белгән
Бабалардан гыйбрәт аласы.
Кем булсаң да, халкың үткәнеңнән
Йөз чөермә, заман баласы.

Калдырып тор юк-бар мәшәкатең,
Тыңлап кара чорлар тавышын;
Урап кайтыйк, әйдә, борынгыдан —
Заман белән заман кавышсын.

II. КИЧКЕ АЗАН

Фал китабын ачты —
«Хак төгәлә
Төкдирләргә нәрсә язган соң?
Кемне данлап яшәр шөһре Казан?
Кайсы якка агар Казансу?»

Икенде дә җиткән...
Ага гомер...
Ага...
Ага...
Яшәү — фанилык...

Фанилык та...
Әмә сабылларга
Әйтер сүзең әйтеп кал элек.
Ишетсәңнәр...
Көч-күәткә каршы
Көч-күәтләр куеп базганчы...»

Шундый уйлар белән,
Акрын гына
Манарага менде азанчы.
Манарага менде
Озак итеп
Карап торды шөһре Казанны.
Йөрәкләргә салып ниндидер шом
Бер моң булып чыкты азаны.

Күзе яшьле иде карт мәзиннең,
Тыныч түгел иде күңеле;
Тирә-юньне камап алган чирү
Тагын мөкер кора түгелме?

Иртәгәме... бәлки бүген үктер...
Барыбер дә алыш буласы;
Изге яуда мәзин-мөселманның
Хозыр-Ильяс булсын юлдашы.

Дүрт кыйтгага очты изге аваз —
«Аллаһе әкбәр!» дигән дүрт нида...
Әһле ислам дошман ниятеннән
Белми иде өле берни дә.

Килде халык шулай көндөгечә,
Намазга дип, жәмигъ мәчеткә...
Озак итеп вәгазь сөйләнелде,
Таралмыйча гына ят-читкә.

Телгә керде пәйгамбәрле чорлар,
Ходай телдә булды һәрдаим.
...Икенде дә төмам.
Әмма һәркем
Таралмыйча торды бер кавым.

Миләр түнгән.
Михраб диварында
Күзгә чәнчеп керә һәр хәреф.
«Ни өчендер күнегелгән төштә
Күренмәде бүген... Колшәриф.

Афәтләрдән илне саклар өчен
Берәр чара бөлки күрәдер?
Бу низаглы чорда ул Казанда
Ышанырдай кеше...
Бердөнбер...»

Сабыр гына аннан кузгалдылар...
Бергә иде яхшы-яман да.
Һәркем эчтән ләгънәт укып кайтты
Афәт алып килгән заманга.

Көндөгечә өмет нуры сирпеп
Мәэминнәрнең яше-картына
Кызыл кояш кабат кереп качты
Ослан тауларының артына...

III. ГӨНАҖЛАРЫН КАЯ КУЯРСЫҢ...

Намазга дип төһәрәтен алгач,
Жыенганда жәмигъ мәчеткә,
Колшәрифкә мәктүб тоттырдылар,
Шыпырт кына ымлап бер читкә.

Кем икәннен сәет танымады...
Тик аңлады: мәһим эш белән...
Яшереп кенә бирә торган булгач,
Китергәндер кирәк кешедән...

Килгән адәм ничек пәйда булса,
Шулай юкка чыгып эреде;
Бу хәл бүлмә эңгерендә калган
Сәет өчен хәтта сер иде.

Ул мәктүпне ачты кабаланып...
Якынарак килде яктыга...
Язу... таныш иде ... кинәт аның
Күзләреннән яшьләр актылар.

«И Колшәриф!...» — дигән иде анда, —
«Мин бит аккош идем — ил-йортта;
Хәзер исә ятлар тозагында
Көнә-төнә канлы яшь йотам».

Тыныч кына укып булмый иде
Кинаяле, утлы сүзлөрне...
Бу кадәрле каргыш тулы язу,
Их, күрмәсен иде күзлөре.

«Бөкләр сүзе сүздер, дидеңме син —
Шатлансыннар — сүнә кояшым...
Мин читлектә яралы кош бүген —
Гөнаһларын кая куярсың?!

Шаһгалигә хатын итмөкчеләр —
Үкереп-үкереп яшьләр коярсың.
Карт каргага аккош тиң булырмы —
Гөнаһларын кая куярсың?!

Сабыемны поплар чукуындырды —
Кяфергәме лөхет уярсың...
Хак динебез мәсхәрәгә калды —
Гөнаһларын кая куярсың?!

Син мөнәҗәт яздың «Аллаһу» дип,
Һәр гамәлең саен «һу» дидең —
И Колшәриф, синең сүзлөреңне
Изге диеп йөргән мин идем.

Инде китап сүзе сөйли-сөйли,
Яннарыңа кемнәр җыярсың?!
Җыен чыпчык — төхет тирәсендә —
Гөнаһларын кая куярсың?!

И Колшәриф, антлар эчтең миңа —
Ант бозарга ничек кыярсың?
Барасы бар Алла каршысына —
Гөнаһларын кая куярсың?!

И Колшәриф!...»
Мөктүб озын иде...
Сикереште сүзләр...
Уйнады...
Ике күзен яшьле пәрдә каплап,
Зарый-зарый йөрәк елады.

Ул сыгылып төште...
Хәле китте...
Гомер буге юкса нык иде.
Әллә нинди хөлләр булганда да,
Йомшарганы болай юк иде.

Телде, телде, телде җанны өч сүз,
Гел-гел телеп торыр — тоярсың:
«Гөнаһларын кая куярсың...»
«Гөнаһларын кая куярсың...»

Гомере буге Хак юлында йөреп,
Һәр гамәлен Хакка багышлап,
Карт көнендә шулай гөнаһ җыеп,
Калдымыни ялгыз, байгыштай?!

«Кем уйлаган болай булыр диеп,
Изгелектә иде нияте.
Мәскәү илчәсе бит вәгъдә бирде,
Аңа каршы кем соң ни өйтте?!

Саклап калыр өчен ил төхетен
Корбан иткән идек аккошны;
Ходай язган, диде, үзе күнде —
Ала хәзер болай ник һушны.

Ялгыштыңмыни соң, и Колшөриф,
Сизмөдеңме хәйлә-мөкерне,
Алдандыңмыни соң карт көнеңдә,
Аермыйча туры-көкрене.

Карчыгамы төхет биләгән зат,
Каракошка бер җим булмасмы?
Бездән битәр күбрәк тыңламасмы
Мөскөүләрдән килгән тылмачны?

Мин бит Алла түгел, Алла колы,
Кайдан барын белеп бетерим!
Казан иле исән калсың өчен
Тагын нинди корбан китерим?!»

Хәлсезләнеп чүктә намазлыкка,
Шөкер итеп Алла барлыкка,
Елый-елый төкәрарлады бары:
«Ярлыкагыл, Ходай, ярлыка».

IV. ТӨШ ЮРАУ

Йокылары качкан Колшөрифнең...
Кояш чыгып килгән чак иде,
Хан катына чакырып кичекмөстөн
Йомышчы карт ишек шақыды.

Йөдгөрне дә, димөк, йокы алмый,
Димөк, ул да тирән борчуда.
Карчыга ук булмаса да...
Барыбер
Канда булган ярсу бер чыга.

Кол булалмый хаким булып туган —
Буйсыну һәм күнү юк аңа!
Хаким булып яшәү бик җиңел дә,
Бик авыр да икән дөньяда.

Керде... күрде... зурлап сәлам бирде...
— Ни боерың, — диде, — баш өсте!
Йөдгөр эндөшмөде. Ишарәләп
Утырырга кушты.

Озак дөшми торгач сүз башлады:
— Мин төш күрдем, сөет...
Юрарсың...
Өйткән фалың мине сөендерсә,
Ни теләсәң, шуны сорарсың.

— Баш өсте!.. — дип кабатлады сөет, —
Тик өйтмәмен фалның киресен...
Сөендерсә, сөендермәсә дә,
Мин сөйләрмен... фәкать дәрәсен.

— Йө, хуп!.. Кыю сүзең ошый миңа...
Мин дә сөймим башлар игәнне...
Ханнар тирәсәндә йөри-йөри
Оныткансың күрку дигәнне.

— Куркам диеп...
Шушы яшькә җиткөч,
Калтырап ук инде төшимме?
Хак хакыйкәт салган иманыма...
Я, Йөдгөрхан, сөйлә төшеңне.

— Без бостанда, имеш, утырабыз...
Көнизөклөр бии...
Жыр да моң...
Мин дә, уйга чумып, озак кына
Сорнай авазларын тыңладым.

Син кунаклар белән гөр-гөр, имеш,
Жыру өйтеп, кыйсса сөйлесең...
«Хөрби Хужа» дисең...
Күңелләр хуш!..
Алда ниغمәт — нәрсә телесең...

Кинәт кенә шунда өллә кайдан
Яңгырады аккош тавышы —
Жан ачысы белән өзгеләнә...
Әй кычкыра — шундый сагышлы.

Мәжлеснең дә кинәт яме китте,
Пәйда булды кинәт бер читлек;
Имеш, аккош шунда бөргеләнә,
Коткарырга, дибез, тик ничек.

Мин ачарга куштым ул читлекне...
Син ачтың да...
Аннан «Кар!» да «Кар!»,
Көтү-көтү булып,
Өерелеп
Очып чыкты бары каргалар.

Урап алар мәчет манарасын
Кунмакчылар айның очына.
Без аптырап, хәйран калып тордык...
Мин уянып киттем шушында.

...Ни өйтергә белми торды сәет.
— Йө, Колшәриф, юра, юш килсен.
Ил капкасын дошман какмасын... һәм
Кунак булып илгә дус килсен.

Урамакчы иде бик ерактан,
Ләкин сәет читкә бормады,
— Бик хикмәтле икән төшең, — диде, —
Ханнар гына күрә торганы.

Төшеңдә ни булса — өнеңдә шул...
Өнеңдә ни? —
Идел аръягы...
Қарга көтүе күк чирү баскан...
Хөвефләнер ниең бар тагын?

— Яу чыгыйк дип өйтми торгансың бит?..
— Юк, юк, ханым, Алла сакласын...
— Килгән чирү бер көн кире китәр,
Капкаларын гына какма син.

Алар тимәсәләр, без тимәбез,
Кирәк түгел безгә җиһаның...
— Ходай сакланганны саклармын, ди,
Гафил булмыйк, димен, и ханым.

— Сүз куешкан, вәгдә-иман, диеп,
Иван белән куллар бирешкән,
Башка кайгың юкмы — қотылып тор
Сугыш атлы кыен ул эштән...

Син өйт, менә, аккош турысында...
Анысы... Сөембикәмә, синеңчә?..
...Күзгә бөрөп сорау бирде Йөдгөр —
Ул дигәнчә булыр — ни дисең?!

Ни өйтергө аптырады сөет —
Эйталмады, юк, дип, дөрес, дип...
Гел дөресен генә сөйләп булмый,
Хакимнәрдә бүтөн дөреслек.
Эйтте сөет, күзгә туры карап:
— Анысы безнең шанлы дөүләтебез,
Жиңә алмас аны беркем, — дип,
Читлектөгә кебек бөргөләнә —
Житми бүген аңа иркенлек.

Кояш чыгышымы, баешымы —
Ят чирүләр баскан бар жире;
Чукумакчы безнең шул аккошны
Төшеңдөгә карга өерә.

— Йә, хуп...
Никтер миңа соңгы вакыт
Өллә нинди юньсез төш керә...
Ярар...
Эшеңдә бул...
Моннан ары
Сөембикәгә искә төшермә!

Авыр уйлар уйлап китте сөет —
Уйламаслык жирдән уйларсың!
Ө колакта өч сүз чыңлап торды:
— Гөнаһларын кая куярсың?..
Гөнаһларын кая куярсың?..
Гөнаһларын кая куярсың?..

V. ФЕТНӘ

Иртән, намаз беткәч, Аңбилде би
Серлә генә итеп ым какты;
Өйтер сүзе бардыр Колшәрифкә...
Ярар, тыңлар, өле бар вакыты.

Халык кайсы кая таралышкач...
Юк-бар йомыш табып Аңбилде
Бөтерелде михраб тирәсендә,
Аннан Ходайколны апкилде.

— Сөет, сиңа бик зур сүзебез бар...
Бик мәһим сүз сиңең өчен дә...
Атлый-атлый бөлки сөйләшербез,
Яхшы түгел... мәчет эчендә.

Кузгалдылар тотып таякларын,
Өкрән генә корып өңгәмә.
Төкъява картлар, дияр иде берәү,
Читтән карап торса өгөр дә...

Аңбилде би өйтте:
— Гажөпләнмә,
Фетнөләр дип уйлап, аптырап,
Иркенләп бер сөйләшәп тө булмый —
Һәммә жирдә йөз күз, мең колак.
Безне борчий Идел аръягында
Тыз-быз килгән урыс чирүе...
Зәя буенда бит тиккә түгел
Аның кальга корып йөрүе.

Берәр чара күрик мөллә, сөет,
Йөрәп булмый болай исәрәп,
Йоклап калсак, Ходай ярлыкамас...
— Ө хан?.. — диде кинәт Колшәриф...
— Ни уйлавын ханның белеп булмый...

Ул бүген хан безгө, ө аннан...
Кыскасы, шул... диван хәл итсен дә...
Ул чагында курка кем ханнан?..

— Бу бит фетнә!
Ходай каршысында
Нәрсә диеп җавап бирербез?!
...Ходайкол да усал итеп өйтте:
— Соң алайса шулай черербез.
Таш капчыкта күпме яшәп була —
Ни икмәгең җитми, ни суың...
Урыс кешеләре җыеп алды
Тау ягының бөтен басуын...
Белә сәет, белә:
Туган йорты,
Газиз җире шушы төбәктә.

Нич кайтара алмый карышын да,
Ходайга мең теләк теләп тө.
Ләкин ничек?
Нинди тылсым белән?..
Йөз илле мең чирү — Зәядә.
Биш мәртәбә азрак көчең белән
Сугышырга чыгам, димә дә!

— Юк, җәмәгаты! —
Колшәрифнең сүзе
Өмер сыман кискен, нык иде.
— Япан кырга чыгып кара-каршы
Сугышыр көч бездә юк инде.

— Соң, алайса нәрсә итәбез соң? —
Ходайколны сүзе сәетнең
Төмам миңгерәтте.
Өйтерсең, ул
Сәбәпчәсе иде гаепнең.

Ө Колшәриф өйтте, берәз баргач:
— Көч-коралсыз гына туктасын...
Күндерергә кирәк яшь Иванны...
Безгә каршы сугыш чыкмасын.
Мин бит беләм аны...
Шактый куркак...

Һәр кешесен шикле дип карый...
Артында бит аның котыртучы
Кара шөүлә генә — Макарий.

Кара мәче җибәрергә иде
Җайлап кына ике арага...
Сугыш кына булмый калсын берүк...
Ярап торыр нинди чара да.

Йөдгәр ханга өлөк җитмәс борын
(Казан аны барыбер ят саный!)
Син, Аңбилде, князь Петрны күр,
Ө мин капшап карыйм... патшаны.

...Таралдылар берни булмаган күк...
Яна иде эчтә зөһәр ут...
Ни кылырга мөмкин — мөгълүм иде,
Тик исәптә иде һәр минут.

VI. САРАЙ СЕРЕ

Серледән дә серле нәрсә серле?
Колшәрифнең инде нык уе;

Бу — теге чак мөктүб биргөн затның
Пөйда булып юкка чыгуы.

Уйлап-уйлап очына чыгалмады —
Көргөн, лөкин беркем күрмөгөн...
Ваемсыз жан, ул бит жыру язып,
Намаз укып кына йөрмөгөн.

Ул Тутыйны дөште уйлый торгач,
Тутый — ятим мари малае;
Элегрөк, Мөскөү явыннан соң
Улы иткөн иде ул аны.

Диварларны Тутый капшап чыкты,
Һәр ярыгын бакты идөннең,
Түшөм исә тоташ актан иде —
Нич юк иде ул сер дигөнең.
Күчерделәр китап киштөсен дә,
Карадылар ятак астын да...
Өллө ниләр вәгдә итте сөет,
Башың житеп серне ач кына.

Тирлөп чыкты малай: ышанычны
Булмас микөнни соң, һөй, аклап?
Почмакта тик кәлды иңе, бие,
Биеклегә тигез таш шакмак.
Ул нөрсөгә монда кирәккөндер:
Утырырга — биек, ятсаң — тар...
Тартып карадылар — кымшанмады...
Төшенделәр лөкин: нидер бар.

Аударам дип, Тутый үзенә таба
Тарткан иде — бик тиз биреште.
Аста исә кара чокыр иде,
Тап-тар чокыр, кеше керешле.

Хикмөт менә нидә булган икән?!
Яшерен юл, димөк...
Тик кая?
Ул арада Тутый аска чумды —
Һөй бу малай!
Жендер — бик чая.
Үз баласы аның булмады шул —
Йөкле чакта үлдә хатыны...
Инде менә карый ятимнөре...
Ялгыз иргә бала ятмыни?!

Савап булыр Ходай каршысында,
Сабийларның кибер күз яше...
Аерма юк — читме, үзме? — бала...
Мөселман дип тигез сөясөң.
...Никтер озаклады...
Колшөрифне
Борчу биләп алды.
Ул, көтеп
Көтек булгач, идөн чокырыннан
Килеп чыкты Тутый ялт итөп.

— Өти, өти, — дидө, — була анда
Иелмичө генә барып та...
Мин йөгәрдем өле...
Барган юлым
Килеп чыкты куе таллыкка.

— Булдыргансың, бөбкөм...
Таллык, димсөң?
Син бел дө бу юлны, мин белим...
Шундый чая улым була торып,
Ятларга мин ничек жиңелим?!

Иртөгө без икөү таң алдыннан
Качып кына чыгып китөрбез.
Сизми калыр, димөк, ничкем безне —
Бар саклардан шома үтөрбез.

Туган жиргө, бөбкөм, сугыш яный —
Корал тота кече-олыбыз,
Газават дип илне күтөргөндө
Бергө булсын иде юлыбыз.

VII. КӨТЕЛМӘГӘН ОЧРАШУ

Мөскөүлөргө сөет таныш иде.
Ул, карамый akka-карага,
Илче булып байтак килеп сарды
Казан белән ике арада.

Төрле чаклар булды
Мөскөү аны
(Илчедә соң юкса ни гаеп?)
Каршылады кайчак чырай сытып,
Каршылады кайчак елмаеп —

Иелгән баш — кылыч кисмәс, диеп,
(Бусы соңгы чара бит инде!),
Ул, Айшөдә аркадашлар табып,
Төнлө белән кичте Иделне.

Шома үтте патша станын да —
Элеккеге ярлык ярады, —
Тик, сарайга життем, дигөч кенә
Уйланылган уйлар таралды.

Кем көткөн бит?..
(Юкса сарайда да
Патша уянмаган чак өле!)
Гөнаһ шомлыгына каршы, аннан
Килеп чыкты кинәт ... Шаһгали.
— Ә, синмени, сөет?..
Йө, ни йомыш?
Син килгәнсең икән, кем дисәм...
Сине өле асмадылармыни?..
Ничемә хан үлдә...
Син исән...

— Сәлам бирү кирәк ... мәселманга ...—
Ахры дөшми калып булмады.—
Юкка мине болай битөрлөвөң,
Мин бит сиңа зыян кылмадым.

— Сөз барчагыз жөнжал куптаручы,
Барчагызны асып куясы...
Астын-өскө китерөбез өле,
Чөнки Казан — елан оясы.

Син ишекне, сөет, ялгышкансың —
Дөньяви эш синнән торырмы?
Изге атакайга — Макарийга
Мөрәҗғәгать итсәң — урынлы.

— Иван мине сабий чактан белә ...
Әтисе дә белде ... элек тө ...
— Буш түгел шул
Патша хөзрәтләре ...
Казан кызы белән ял итә ...
Хи-хи-хи-хи!

Ул борылып кире кереп китте...
Кашып калды сөет жылкөне;
Түбөнчелек белән баш ияргө
Шуңа туры килер микәнни?!

Юк, юк, булмый...
Булмый булгач, булмый —
Шул гөберле бака кабаттан
Утырсынмы Казан төхетенә?..
Мин түгелме ил дип жан аткан?..

Өйгө, өйгө... өйгө ...
Казаныма!
Һәрбер сүзем уктай атылсын.
Һәр таш ядрә булсын, һәр йорт-кальга,
Дошман безне, өйдә, татысын.

Илен, телен, динен сатучылар
Моннан соң да булыр ... табылыр.
Тик барсына халык исемненнән
«Хаин» дигән исем тагылыр.

Агач янса, исән орлык кала,
Ашлы туфрак кала, җил кала.
Җил-давылга баш имәслек булып
Җаннан газиз туган ил кала:

VIII. СОҢГЫ ДОҒА

Һәм башланды.
Көзгә аяз көнне
Мәхшәр купты һөммә җирдә дә;
Икеләнәп торгач алай-болай,
Салды бугай тарих җирәбә.

Дер селкетте нидер бөтен җирне.
Курку алды бала-чаганы.
Керер тишек тапмый чапты алар-
Мыштым булды шугы-шаяны.

Әбиләрнең «Урыс килә!» дигән
Куркытуы ахры рас килде:
«Урыс, урыс, усырак» дип үртәп,
Хөзер менә аннан кач инде!

Ә олылар кулга корал алды
Олыларның эше — куркыныч.
Ил хәтле ил хәле мәшкәл чакта
Ятар икән өйдә кем тыныч?!

Күрше белән күрше әрләшкөндә
Ярты сүздә калды тукталып;
Чапты алар дошман каршысына
Бер-берсеннән җәя-ук алып.
Бистәләрдән шөһәр үрләренә
Ябырылды ирләр, егетләр ...
Һәркайсында теләк бер булганга,
Кирәкмәде гозер-үгетләр.

Яуды аска уklar...
Атылды таш...
Акты су һәм кайнар сумала...
Изге җир бу!
Анда ансат кына
Бил бирер зат өле тумаган!

Бөтен яктан чебен өерә күк
Ябырылган чирү ни санда?

Килә, килә, килә тора чирү,
Үлө, үлө, үлө торса да ...

Кыза, кыза, кыза һаман сугыш,
Арта һаман, арта корбаннар.
Соңгы көчкө инде селтөнөләр
Капкаларда кизү торганнар.

Тышкы яктан җанлы ташкын килә —
Мөмкин түгел кырып бетерү ...
Ут ялмады менә коймаларны,
Менә үтте алар күперне.

Һәм тетрәнде кинәт алгы сафлар —
Акрын-акрын артка чигенде.
Ә кайда соң, кайда өстәмә көч,
Килеп җитми һаман ник инде?

Казаннарда сафлар сирәгәйгәч,
Карышыр көч беткөч аларга,
Мөскөләр (шул иске гадәт инде)
Береп керде өйләр таларга...

Кырып юлда торган бар җанлыны,
Тарткалашып алар үзара,
Талаганын илтеп яшерде дә,
Кабат килде байлык эзләргә.
Кинәт аваз салды бер өзмөвер:

— Секут...

— Секут...

— Беги... басурман.

Бар табышны ташлап йөгәрделәр,
Өрәм китте талап яшергән.

Башлыклары тотып тукмамаса,
Чабасылар иде, һөй, ерак!
... Берәз тынып торган сугыш кинәт
Дөрләп китте тагы да көчлерәк.
Ә Колшәриф — алтмыш тутырган карт,
Бетмәс икән көч бу җанда да.
Кяферләргә Гали ничек кырса,
Шундый гайрәт бүген анда да.

Телдә — Коръян сүзе...

Кулда — кылыч.

Менә кем ул илдә карчыга!
Ак фәрештә сыман ак киёмнән,
Кайда кыен — шунда ашыга.

Як-ягында якын шөкертләре,
Кайсы нәрсә кулга күтөргән;
Ант иткәннәр алар йө җиңәргә,
Йө, ил өчен шөһит китәргә.

Кыза сугыш... Ава газиз җаннар..
Ага каннар... арта корбаннар.
Ә Мөскөләр инде өер-өер
Кальгага да кереп тулганнар.

Үлем бии һәрбер карыш җирдә —
Газраилгә бүген тантана.
Ничә җанын алдың мөселманның,
Кяфернекен ничә — бар, сана.
Мондый сугыш, миһербансыз сугыш
Мең елга бер була торгандыр.
Кими көче, кими Казаннарның —
Сөгәтләре суга торгандыр.

Куллар талган...
Баш-күз төмам тонган...
Соңгы ыргу... Соңгы селтөнү.
Кинөт кемдер арттан, искөртмөстөн,
Герзи белөн орды жылкөне.

Ә Колшөриф...
Борылып бакса артка:
Үз шөкерте тора...
Һәм сәет:
«Бөддога!..» дип кенә өйтө алды,
Барып төште жиргө чөнкөеп.
Якындагы урыс укчылары,
Гаждөсенеп башта бу эшкө,
Колшөрифне өскө күтөрдөлөр,
Як-ягыннан алып кылычка.
Күз күрер жир тоташ үлек иде —
Димөк, көчлөр инде калмады...
Бу вөхшөтдө күзе генә күрдө,
Теле белөн өйтө алмады.
Канга төмам гарык булган дөнья
Ишетмөдө аннан бер «Аһ!» та.
Тик, гөнаһлы жирдөн аерылып,
Жаны тынып...
Очты ожмахка.

Бик битараф кына нурын сирпеп
Үлгөннөрнең яше-картына,
Кызыл кояш кереп бара иде
Ослан тауларының артына.

И Раббем! Хак динебезне, күркөм горөф-гадөтлөребезне иң авыр заманнарда мыскыл-мөсхөрөдөн аралаган Колшөриф сәет кебек олуг имамнарыбызны, кяферлөрдөн төн вө жан газаплары татып дөнья куйган соңгы ханнарыбызны изгелөр рөтендө исәплө!

И Раббем! Шанлы пайтөхөтебезне, газиз жирөбезне саклап шөһит киткөн барча мөзмин-мөселманнарның урыннары мөңгегө жөнөттө булсын!

И Раббем! Хыянөтлөре аркасында үз халкының бөддогасына дучар булган Шаһғали һәм башка хаин бөндөлөрне мөңгегө төмуг кисөве яса!

И Раббем! Изге пайтөхөтебезне уртақ дошманнан саклап һөлак булган башка өммөт, бүтөн дин кешелөренең гөнаһларын ярлыка!

И Раббем! Изге динебезне, телебезне-моңыбызны, ата-баба гадөт-йолаларын дөвам итү өчен һөммөбезгө иман вө куөт бир!

АМИН!

Кеше һәм драматург

1. ТУФАНИЗМ ТУРЫНДА

Шушы исем астында минем бер хикәя-истәлегем гәзитәдә басылып чыккан иде инде. Әмма аны укыган кеше укыгандыр. Укымый үткәрүчеләр дә булгандыр. Кешегә әйтелгән жылы сүзне кабатлау да зарарга түгел дип, мин ул язманың яңартылган вариантын бу мәкаләгә бер бүлек итеп кертергә булдым.

Гомер дигәнең үтә дә тора бит, жәмәгать. Менә инде Туфан Миңнуллиныбыз да гомер юлының алтмышынчы баганасына килеп житте.

Начар ат тайга нярә дигәндәй, мин фәкыйрегезнең талантлы яшьләргә гашыйк була, алар белән аралаша, ниндидер уртақ эш башкара, ашый-эчә, күңел ача торган гадәте бар иде. Дәрәс, аларның кайберләре, ат булып житкәч, миңа нык кына типкәләде.

Туфан Миңнуллин — әнә шул тайларның берсе. Аның өенә барып йөргәнемне дә хәтерлим. Ул вакытта Туфан академия театрының элеккеге бинасының сул ягында ике катлы кечкенә йортның өске катында яши иде. Караңгырак кына коридорның буеннан-буена китап тулы стеллаж хәтеремдә. Барыбызга да китап жене кагылган, китап яныннан тыныч кына үтеп китә алмыйбыз. Мин дә карана, эзләнә башладым. М. Булгаков пьесаларының бер томлыгы күземә чалынды да, алып ачкалый башладым, аннары, китәр алдыннан, Туфаннан китапны укырга биреп торуын үтендем. Ул бер сүз дә әйтмичә биреп жибәрде. Минем малай вакыттан ук килә торган китап жыңа гадәтемнең бер начар ягы бар иде. Жәе чыкканда чәлдәрә, диючеләр дә бар иде. Укырга дип алып торсам да, кайтармаска тырышам. Бу очракта да шулай булды. Булгаковны ычкындырасым килми генә бит. Туфанның да китапка мәнәббәте минекеннән ким түгел икән. Кайтаруымны таләп итә башлады. Тора-бара безнең арада Булгаков мәсәләсе уен төсен алды. Очраштыкмы, минем сүзем, Булгаков диярсен инде син, дип башлана иде. Ахыр чиктә мин аңа Булгаков китабын кайтарып бирдем, әлбәттә.

Ниндидер бер газета мәкаләсендә мин «туфанизм» дигән сүз күргән идем. Автор бу атаманы Туфан Миңнуллин пьесаларының республикабыз театрларын гына түгел, бәлки бүтән өлкә һәм республика сәхнәләрен дә яулап алганын, театрларның Т. Миңнуллин ижаты хисабына яшәгәннән белдерү өчен кулланган иде.

Театрыбыз тарихында мондый күренеш элек тә булган бит. Мәсәлән, тинчуризм (әйдәгез, театрың Кәрим Тинчурин чорын уңайлык өчен шулай атыйк), тинчуризмны сонрак хәйвахитизм алыштырды. Бусын мин театрың һәм драматургиянен югарырак баскычка күтәрелүе дип бәяләмәс идем. Инде менә — туфанизм. Бусын, ягъни туфанизмны ничек бәялибез? Югарырак баскычмы ул, түгелме? Бу сорауга кистереп жавап бирүне театр белгечләренә калдырып, мин болай дип әйтер идем: театрыбызның тагын да яшәрәп, матураеп китүе өчен туфанизмның шифалы яңгыр булганын күзе суык кеше генә күрмәс!

Барыннан да элек ул, Туфан Миңнуллин, сәхнә кануннарын бик яхшы белеп, оста язылган пьесалары белән театр сәючеләрнең санын бик күпкә арттырды. Аның, мәсәлән, үлем-үлемсезлек кебек мәңгелек теманы яктырткан, сәнгатьчә эшләнеш дәрәжәсе белән классикага керерлек «Әлдермештән Әлмәндәр» пьесасы буенча куелган спектакльне кат-кат карамаган татар тамашачысы сирәк булыр. Гомумән, Туфан ижтимагый-әхлакый тәрбия юнәлешендә зур эш башкарып килә. Чөнки аның һәр пьесасында берәр четерекле һәм халыкны борчый торган көнкүреш мәсәләсе күтәрелмичә калмый. Бу яктан аның «Ир-егетләр», «Әниләр һәм бәбиләр» исемле пьесалары аеруча характерлы.

Күп еллар буга күзәтүдән иманым миңа болай ди: әшәке кеше яхшы шагыйрь дә, яхшы әдип тә була алмый. Чөнки ул, үзен генә сөйгәнә күрә, аның әсәрләрендә халык моңы, халык жаны житәрлек чагылыш таба алмый. Туфан Миңнуллин очрагы да бу закончалыкның дәрәсләген раслый.

Безнең икебезнең арадагы мөнәсәбәткә килгәндә, ул гел ал да гел булып тормады, төрле чаклар булды. Тукай турындагы пьесасы уңае белән каты гына әйткәләшеп тә алдык. Татарстан язучылар съездларының берсендәге кискен чыгышым Туфан Миңнуллинның язучылар берлеге идарәсе рәислегеннән төшөп калуына да булышты. Күренә ки, Туфанның минем тәндә тояк эзе калдырырга, һич югында, минем белән сөйләшмичә кара янып йөрергә хакы булды. Әмма ул типмәү генә түгел, бәлки кеше хезмәтен күрә, андыйларны хөрмәт итә торган кеше итеп күрсәтте үзен. Моңы раслау өчен бер мисал китерим инде.

Укучыларның күбесенә мәгълүм булганча, Гаяз Исхакийны халыкка һәм әдәбиятка кайтару өчен барган көрәштә иң күп көч куйган кеше мин фәкыйрегез булды. Әмма бездә бер ямьсез гадәт бар. Онытылып торган бер бөек шәхес урынына кайтса, андыйларның чабуына ябышып күтәрелергә, күренергә яратучы кайбер әрсез кешеләр бу бөек шәхес турында башлап сүз әйтүченә терсәкләре белән читкә тибәрәп алга чыгарга омтылалар. Г. Исхакий очрагында да шундый хәл булды.

Бервакыт «яңа исхакийчылар» әдипнең «Зиндан» исемле бер томлыгын презентацияләү, ягъни тәкъдим итү мәжлесең оештырдылар. Ә шул мәжлескә мине чакырмадылар. Мин шундый вакыйгадан читтә кала аламмы соң, киттем чакырылмаган кунак булып. Мин барып житкәндә милли мәдәният йорты ишек подъездына халык килеп тулган иде, һич үтә торган түгел. Ишектә ике милиционер тора. Урыннар булмаганмы — кертмиләр. Шулкайты ниндидер егетләр милиционерга мине күрсәтеп: «Гаяз Исхакийны кайтарган профессор бу» — дигәч мине кертәп жиберделәр. Тамаша залы шыгрым тулы, бер урын да юк. Шунда бер язучы урындык тотып басып тора иде. «Син табарсың әле үзенә» дип аның кулыннан урындыкны алдым да, залга кереп беренче рәтнең алдына куеп утырдым. Мәнә берзаман сәхнәгә Язучылар берлеге, нәшрият житекчеләре һәм «яңа исхакийчылар» чыгып тезелешеп утырдылар. Шулкайта залдагы гөҗелдәүне басып Туфан Миңнуллинның көр тавышы яңгырады: «Монда Ибраһим абый Нуруллин утыра, аны сәхнәгә чакырырга кирәк».

Мәжлес тәмам булып баскычка чыккач: «Рәхмәт, Туфан, ир-егет икәнсең», — дип кулын кыстым. Син кыйты дип йөргән кешенең яхшы булып чыгуыннан да куанычлырак нәрсә, белмим, бармы икән дөньяда.

2. СОҢАРГАН БӘХӘС

Бусы — язарга ниятләп тә, төрле мәшәкатләр һәм авыр кузгалучанлыгым аркасында язылмый калган мәкаләмнең хәтеремдә сакланган эчтәлегә.

Бервакыт Туфан Миңнуллин үзенә атаклы «Кызыл дәфтәр»енә кереп калган бер язмасы белән гәзитә укучыларын таныштырган иде.

«Минә, диелә ул язмада, күп язуда, тиз язуда гаеплиләр, әмма бер атнада язып ташланган пьесамның шаулап барып та, елга сузып язылган пьесаларымның сәхнәдән тиз төшүләре дә булды».

Ләкин бит, Туфан туган, сүз аерым пьесаның күпме вакыт эчендә язылуы турында түгел, бәлки сан артыннан куу турында барса кирәк. Бу бәйләнештә урысның атаклы драматургы Алексей Арбузовның бер фикере искә төшә. Радиоданмы, телевидениедәнме тапшырылган бер әңгәмәсендә ул болайрак дип әйткән иде: «Пьеса итеп язардай берәр кызыклы вакыйга яисә ситуациягә тап булуга ук мин язарга керештим, көтеп йөрим: тагын шуңа охшаш вакыйга килеп чыкмасы. Мәнә теләгемә ирешәм. Әмма моннан соң да яза башламыйм. Тагын көтеп йөрим. Бер шундый ситуациягә өченче кат тап булгач кына кулыма каләм алам. Чөнки инде ышанам: бу вакыйга-ситуациядә чагылыш тапкан тенденция, яисә ижтимагый хәл инде житди проблема булып каршыга килеп баскан».

Обломовщина, маниловщина, хлестаковщина кебек төшенчәләрнең әйләнешкә кереп китүенә сәбәп булган әсәрләрне ижат иткән бөек әдипләр, әлбәттә, нәкъ А. Арбузов методы белән эш иткән дип булмый, әлбәттә. Әмма ул әсәрләрнең күп еллык күзәтүләр, озаклап уйланулар нәтижәсендә генә туа алганнарына шикләнмәскә мөмкин.

Үзебезнең әдәбиятка, аерым алганда, драматургиягә кайтсак та, шулкайты ук хәл. Мәнә Фатих Әмирханның аталар белән балалар арасындагы конфликтны сурәтләү аша бөтен татар җәмгыятең нинди юнәлештә үсәргә тиешлеге мәсьәләсен күтәргән «Яшьләр» пьесасы. Бу яккарак килсәк, мәнә Кәрим Тинчуринның «Жилкәнселәр» комедиясе. Көрәшүче ике көч арасында калып, кайсы ярга барып туктарга белмичә, жилкәнсез, рульсез һәм кыйбласыз калган бөтен бер социаль төркемнәр комедиясе ич бу әсәр. Безнең заманга тагын да якыная төшсәк, мәнә Мирсәй

Әмирнең «Минлекамал» драмасы. Хәтеремдә, бер елны шулай Галиәсгар Камал театрының худсовет утырышында югарыдан килгән партия-совет түрәсе татар драматургларын тормыштан артта калуда гаепләгәч һәм Валентина Гаганова башлаган хәрәкәт турында берәүнең дә пьеса язмаганын дәлил итеп китергәч, М. Әмир жавап сүзендә: «Драматургиянең, бурычы — теге яки бу карарны иллюстрацияләү дә яисә агымдагы кампаниягә ура кычкыру да түгел, бәлки тормышның үзен өйрәнәп, андагы яңа тенденцияләргә тотып алып күрсәтү. Гаганова хәрәкәте турында мин «Минлекамал» исемле пьесамны моннан утыз ел элек үк язган идем», — дигән иде. Шулай итеп, сүз конкрет бер пьесаны ничә көн эчендә язып чыгару турында түгел, бәлки югарыда телгә алынган әсәрләрдәге кебек, заманның иң зур проблемаларын күтәргән пьесалар тудыру өчен тормышны микроскоп ярдәмендә дә, бинокль аша да туктаусыз өйрәнүнең, төбенә төшөп озаклап уйлануның кирәклегенә турында бара.

Моның белән мин Туфан Миннуллин уйланмый һәм пьесаларында проблемалар күтәрми дип әйтәргә теләмим. Аның һәр пьесасында нинди дә булса әһәмиятле көнүзәк мәсьәлә куелган була. «Ир-егетләр» исемле пьесасында, мәсәлән, эчкечелекнең һәлакәтә мәсьәләсә күтәрелгән. Бу мәсьәлә Фатих Әмирхан һәм Габдулла Тукай кебек классикларны да борчыган. Ф. Әмирхан эчкечелекнең татар арасына да керә башлавына гаять борчылып, хәтта Лев Толстойга хат язган. Хәзер ул хәвсф аерата да куәтләнә түгелме.

«Ир-егетләр» пьесасында, димәк, Туфан Миннуллин күптән өлгергән кирәкле һәм әһәмиятле проблеманы күтәргән. «Әниләр һәм бәбиләр» пьесасында куелган мәсьәлә дә кечкенә түгел. Эчкечелектән һәм ваемсызлыктан, бары үз рәхәтен өчен генә яшәүдән килеп туган сансызлык, мәхәббәт жимеш булып туган баладан баш тарту, хатын-кыз өчен мәңгелек изге хис аналык хисеннән ваз кичү. Милләтнең киләчәгә белән баглы зур мәсьәлә түгелмени бу!?

Сүз дә юк, шундый социаль зарарлы күренешләргә Туфан Миннуллин гаять зур осталык белән тамашачыны сискәндерерлек итеп күрсәтеп бирә. Ләкин бит бу зарарлы әхлакий күренешләрнең тирәндә яткан социаль-икътисади һәм сәяси сәбәпләре бар. Шул сәбәпләргә юкка чыгармый торып, ул күренешләргә бетереп булмый.

Хәер, зарур ки, әйтелгәннәр бәлки драматургиягә килергә атлыгып торучы яшь талантлар өчен файдалы булыр. Аңа китсә, Туфан Миннуллинның үзенең дә сакалы биләнә житмәгән, гомеренең башланмаган икенче яртысы бар әле. Эшлисе дә эшлисе, язасы да язасы әле аңа.

ИБРАҺИМ НУРУЛЛИН,
филология фәннәре докторы,
профессор.

МӨХТӘРӘМ ЖӘМӘГАТЬ!

Татар эстрадасы мәшһүр артистларыбыз башкаруында жырлар һәм башка музыкаль язмалар тәкъдим итә.

Менә алар: Салават Фәтхетдинов, Зөһрә Шәрифуллина, Хәмдүнә Тимәргалиева, Айдар Фәйзрахманов, Зөфәр Хәйретдинов, Гөлзада Сафиуллина, Зәйнәп Фәрхетдинова, Зөфәр Билалов, «Чулпан», «Болгар», «Казан кызы», «Сәяр», «Хыял» ансамбльләре чыгышлары, бию көйләре язылган кассеталар.

Казанда Бөтендонья татар конгрессы кунакларына күрсәтелгән концертның язмасын, шулай ук магнитофон язмасында Корьән сүрәләре, вәгазь, догалар да тәкъдим итәбез. Сезнең заказларыгыз хатларыгызны алганнан соң бер ай эчендә үтәләчәк. Заказны почтадан акча түләп алачаксыз.

Адресыбыз: 420108, Казан шәһәре, п/я — 039. Татар эстрадасы.

«КЫЗЫМ ТЫШЛЫ ДӘФТӘР» ДӘН

ДӨНЬЯ КУЛАСА*

Көзге яңгыр сибәли. Казан Кремлендәге Президент сараеннан чыктым да, яңгыр берәз басылмасмы дип ышыкланып торам. Каршыда бәләкәй генә, жыйнак кына бакча. Анда Ленин һәйкәле, Таш эскәмиядә сул кулын эскәмия аркасына куеп утырган. Өстенә көзгә яңгыр ява. Ул френчтан гына. Аның өчен тәннәрем кымыр-жып китте. Бигрәк шыксыз яңгыр.

Элек ул эскәмиядә икәү иделәр. Берсе Сталин иде. Янәшә утыралар иде. Сталин торып каядыр китте. Ленинга моңсу. Берүзе. Житмәсә, салкын яңгыр ява. Ул да торып китәр микәнни?

ЧӘЧӘКЛӘР ҺӘМ КЕШЕЛӘР

Бакчада кызымның кызы Диләрә белән чүп утыйбыз. Кинәт Диләрә:

— Бабай, чәчәкне ник йолыктың? — диде. Кулыма карадым. Чыннан да кишер түтәлендә тишелеп чыккан пәйгамбәр тырнагын йолкып алганмын. Жыларга житешкән Диләрәне тынычландыру өчен:

— Кызым, бел, тиешсез урынга үскән иң матур чәчәк тә чүп үләнә ул, — дидем.

Үзем уйлап чыгардыммы, әллә берәр жирдә укыганым истә калганмы, әйткән сүзем үземә хикмәтле тоелды.

Кич буге уйланып йөрдем. Әйе, бәхәссез, әгәр дә чәчәкне түтәлгә чәчеп үстерсәк, ул — чәчәк, әгәр арыш арасына үзе тишелеп чыкса, чүп үләнә. Ә кешеләр? Тиешсез урында, тиешсез вакытта тишелеп чыккан күпме асыл затларны йолкып ташлыйлар. Чәчәк өчен ясалган түтәлгә эләкмәсәң, читен шул. Син бары тик чүп үләнә генә.

ЯКУБ АБЫЙ

Театрның гажәеп бер ягы бар. Анда артистлар гына түгел, бүтән эштә эшләүчеләр дә әкәмәтрәк кешеләр була. Алар акчадан бигрәк шул театр эчендә, артистлар тирәсендә йөрүдән кызык табалар, күрәсәң. Чөнки театрда хезмәт хакы бик түбән, акча өчен генә яшәүчегә театрда, шофер Барый абый әйтмешли, диләтә ничү. Кәжәсе түгел, мәзәгә диючеләр инде театр тирәсендә.

Шуларның берсе Якуб абый Хәлфин. Вахтада утыра иде ул. Шундый матур итеп, каты итеп мишәрчә сөйли иде. Карап торырга көлә дә белми торган усал бер кеше иде. Нигәдер миңа ошамый иде ул. Театрга килеп кәргәч тә башка вахтерлар белән исәнләшеп, аларның төрле мәзәкләрен тыңлап үтә идем. Якуб абый кизү торган чакта, теләр-теләмәс кенә, форма өчен генә исәнләшеп уза идем.

Беркөнне шул Якуб абый мине күрүгә каршыма атылып чыкты да:

— Синме Туфан Миннуллин? — ди.

— Әйе, — дим.

— Безнең театр куйган әкиятне син яздыңмы? — ди.

— Мин, — дим.

— Әйдәле минем белән.

Ул мине вахтерлар утыра торган кысан гына бүлмәгә алып керде. Түрдән урын бирде. Үзе як-ягына каранып алды да әллә кайдан гына бер шешә аракы белән стакан тартып чыгарды. Стаканга аракы салды.

— Эч, — ди.

* Ахыры. Башы журналның 1995 елгы 9 санында.

Мин аны-моны белештермичә, Якуб абыйның гипнозына буйсынып теге стакан-дагыны эчеп куйдым. Якуб абый кулыма бер теләм ипи тоттырды да:

— Молодец! Абдулла Фәтхуллинга койрык таккансың. Шул кирәк аңарга,— диде.

Эшнен нидә икәнән сонрак аңладым: артист Габдулла абый Фәтхуллин белән телгә килгәннәр икән. Ә Габдулла абый мйн язган «Азат» исемле әкияттә Кәрләне уйный иде. Кәрләнең озын сакалы һәм койрыгы бар иде.

Берсендә Якуб абый берничә яшь артистны туктатып:

— Әйдәгез спорлашабыз,— ди.— Кем жинә— шул бер ярты ала,— ди.— Сез жинсәгез— мин алам, мин жинсәм— сез аласыз.

Безнең ризалыкны да алмыйча:

— Әйтәгез, үз күзенне үзен тешләп буламы?— диде.

— Булмый,— дидек.

— Ә мин әйтәм, була.

— Ә без әйтәбез, булмый.

Шуннан Якуб абый авызыннан ясалма тешләрен казналары белән алды да ике күзен дә тешләтте.

— Барыгыз, чабыгыз кибеткә,— диде.

— Юк инде, дидек,— тешне авыздан алып тешләткәч тешләү булмый инде, тешләтү була,— дидек.

— Алайса, сезненчә булсын,— диде дә Якуб абый бер күзен алып авызына капты. Бактың исә аның бер күзе пыяла икән.

Безгә юк акчаларны жыйнаштырып кибеткә бармыйча чара калмады. Шунисы кызык, ул безнең аракыны алмады.

— Эчәсегез килгәнә күренеп тора, кайдан эләгер икән дип өметләнеп йөрнөсез. Мәгез стакан, утырыгыз бакчадагы эскәмиягә, эчегез рәхәтләнеп,— диде.

ЛОЗУНГ

Июль башларында Петровка дигән керәшен авылында төнге Сабан туге уздырдылар. Элеккеләрен бик мактап сөйләгәч, бардым, күрдем. Чыннан да, кызыклы, үзенчәлекле. Әмма мин Сабан туге турында язарга жыйенмыйм. Шунда бер әкәмәтрәк вакыйга булып алды, шуны язып куярга исәбем.

Сабан туге мәйданы өстенә сузылган бауга кызыл комачка ак буяу белән язылган лозунг элгәннәр: «Сохраним и умножим народные традиции!».

Әз генә салып алган, әмма башына түбәтәй кияргә онытмаган калын һәм көчле тавышлы бер агай мәйдан уртасына чыкты да Сабан туге судьясының кулыннан мегафонын алып нотык сөйләргә тотынды:

— Нәрсә бу, жәмәгать?! Сез күрәсезме, нәрсә бу? Ник безне мыскыл итәләр? Нигә чын татар бәйрәме Сабан туй мәйданына урысча лозунгы элөп куйганнар? Татарча лозунг юк, ә урысча бар. Кем шулай итеп бездән көлө, кем безне мыскыл итә?!

Сабан туге судьясы әлегә агай кулыннан мегафонны тартып алып тегене мәйдан уртасыннан куып чыгарды. Агай карышмыйча гына читкә китеп утырды. Ләкин агайның түземлегә озакка житмәде, тагын мәйдан уртасына атылып чыкты. Бу юлы судьяның үзенә бәйләнергә кереште:

— Нигә син татар бәйрәменә урысча язу язып элдө? Нигә син татар бәйрәмен мыскыл итәсө?

— Кит әле, йөрмә әле болганып,— дип судья моны тагын төрткөлөп чыгарып жибәрде.

Беразга югалып торганнан соң агай янә мәйдан уртасында пәйда булды:

— Син нәрсә татар Сабан туеннан урыс бәйрәме ясарга жыйенасың? Нигә татардан көләсө?

Сабан туена жыелган халык рәхәтләнеп көлө. Аңа кызык кына булсын. Әлегә агай әйтмәсә, ул лозунгка күтөрелөп караучы да булмас иде. Кызылга ак белән язылган язучыны уку түгел, аңа күз дә салмаска өйрөнөп житкән идөк инде. Анда берәр буш һәм мәгънәсөз нәрсә язылганын укымасак та белө идөк.

Судья тагын төртеп чыгармакчы иде агай-әнөне, ләкин агай бу юлы кирелөнде, судьяның жинөнә үк ябышты.

— Син нәрсә татар бәйрәмен мыскыл итәсө?— дип йөдрыгын судьяның борын төбөнә үк терәде.— Алайса син Сабан туге батырына да дунгыз бүлөк ит, яме. Дунгызны Сабан туге батырына поп чакыртып, бүлөк иттер, яме.

Сабан туге судьясы керәшен иде. Урысча лозунг дигөнгә әллө ни исе китмәсә дә,

дунгыз һәм поп сүзе аңа нык тәэсир итте. Мегафоннан бөтен мәйданны яңгыратып кычкырырга тотынды:

— Син нәрсә инде бәйләнәсең? Минем ни гаебем бар. Мин нәрсә әйтсәләр шуны гына эшлим. Берәр лузунг эл, диделәр. Келәттә нинди лузунг бар, шуны алдым да элдем. Кем укып торган аны. Ошамый икән, ал да ыргыт.

— Нигә мин алыым? Кем элгән, шул алсын,— дип агай судьяның изүенә үк ябышырга ниятләнгән иде, ике егет мәйдан уртасына чыгып, агайны култыклап алып чыгып киттеләр.

Агай төн буе Сабан туге беткәнче мәйдан тирәсендә:

— Сабан туен урыс бәйрәменә әйләндерделәр,— дип кычкырып йөрсә дә, мәйдан уртасына чыгарга базмады. Теге егетләр нык кына кисәттеләр ахры үзен. Сабан туеның ямен бозып йөрмә, дигәннәрдер.

Заманалар үзгәрде шул. Элек булса, кисәтеп кенә калмаслар иде. Күрсәтерләр иде агайга татар Сабан туеның нәрсә икәнен. Үз хокукын аз гына даулаган өчен дә күпме татарны тотып яптылар, күпмесен аттылар.

ГАЛӘМӘТ

— Авылга бәрәңге алышырга кайттым. Былтыр булган хәл бу, Туфан абый. Без энекәш белән казыйбыз, әни бәрәңгене чүпли.

Шулай мылдыр-мылдыр сөйләшеп матур гына эшләп йөргән жирдән әни чиләген атып бәрде дә өйгә таба йөгәрә башлады.

Без тәмам аптыраганнан ни әйтергә белми әниң абына-сөртенә йөгәрүенә карап торабыз. Энекәш телгә килеп:

— Ни булды, әни?! — дип кычкырды.

Әни бер сүз дә эндәшми кулын гына селтәде дә чабуын давам итте.

— Өйдә берәр нәрсә булган ахрысы,— диде энекәш. Һәм әни артыннан йөгәрде. Мин дә инде, билгеле, алардан калмадым. Элдәртә генә әни, житмеш яшь димәссен.

Өчез без бергә ыңдыр капкасына барып төртелдек.

— Әни ни булды, әйт инде, нәрсә булды? — диде.

Ул сүзен әйтә алмый, көчкә сулышын ала. Без аны тотарга, туктатырга тырышабыз. Кая ул — этеп кенә жибәрде безне. Болдыр баскычыбыз биек безнең, шуннан дүрт аяклап менеп китте әни. Без аның артыннан...

Өйгә кергәч шыпылдап идәнгә утырды. Үрмәләп телевизор каршысына барды. Кабызды. Без һаман да исезбезне жыя алмый, аның «кыланышларына» карап торабыз.

Телевизор эшли башлады. Анда Марианнаны күрсәтәләр икән.

— Әллә кайчан башланган. И хәтерсез төре, шуны онытканмын бит,— дип сөйләнә-сөйләнә әни жайлабрак утырды.

Без эшнәң нәрсәдә икәнен аңлап көлеп жибәрдек.

— Тавышланмагыз,— диде әни.

Кич белән безнең капка төбәндәге утыргычка тезелешеп утырып күрше-күлән карчыклар көндөз караган «Богатые тоже плачут» дигән киноның чираттагы сериясен тикшерделәр. Көлешеп тә алдылар.

— ... Кояшка карасам, башланыр вакыт житкән. Әйдәме чабарга... Әллә жүләрләнә үк башладым инде... Каян уйлап чыгарганнардыр мондый сикерле нәрсәне,— дип әни көндөзгә хәлләрне сөйләп көлдерде.

Чыннан да, Туфан абый, ничек уйлап чыгаралар дигән, әйеме? Сөз язганнарны да карап барам мин, ошыйлар. Менә Марианна кебек әллә ничә мең кешене жүләрләндерә торганны сөз дә уйлап чыгара алмыйсыз, әйеме?

Әйе шул, кешеләрне «жүләрләндерә» торганны язып булмады шул. Былтыр «Байлар да жылылар икән»не бөтен эшләрен ташлап карадылар, быел «Гап-гади Мария» («Просто Мария») миллионнарны телевизор каршына «кадаклап куйды».

Карый халык. Тәнкийтгеләр әйтүенә караганда, бер ерунда гына югыйсә, әмма карыйлар. Яшь жилкенчәкләр дә, әби-сәбиләр дә карый. Ир-атлар алар кебек үк шашынмыйлар шикелле. Әмма барыбер карыйлар. Мин үзем былтыргысын карап караган идем дә, арып-туеп туктадым. Быелгысын карамыйм. Бер-ике сериясен карадым да, шул житте. Ләкин караучыларны зәвыклары түбәнлектә гаепләргә жыенмыйм. Карыйлар икән, димәк, анда миллионнарны канәгатьләндерерлек жан азыгы бар. Димәк, андый әсәрләр кирәк. Ә без, димәк, андыйларны яза алмыйбыз. Киём-салымны читтән алган кебек, боларны да читтән китерәбез. Югыйсә, үзезнең Мәрһәмнәр дә тулып ята бит. Без булыр-булмас акылны сатарга өйрәнгән шул.

Ә ул чиле-пешле акыл берәүгә дә кирәкми. Марияләрне арзанлы мелодрама дип без алардан йөз чөөрәбез, тик нигәдер безнең бәягә төкерәләр дә телевизор каршына утыралар. Әллә кайда яшәгән Марияләр язмышын үзләренекә итеп карый бирәләр.

КАЙДА УЛ ДӨРЕСЛЕК?..

— Мин сезнең чыгышыгызны бик ныклап тыңлап тордым, иптәш Туфан Миннуллин. Билгеле, сезнең тел сөйләргә көйләп куелган инде. Безнең тел бит ул ялар өчен дә төкерер өчен генә.

Без язучылар дөреслекне эзлибез дидегез инде сез. Чамалап калгансыздыр инде, сорауны мин бирдем бит. «Таптыгызмы соң?» дип сорадым. «Тапканым юк әле, дидегез, чын дөреслекне әле берәүнең дә тапканы юк» дидегез.

Минем менә тапканым бар. Дөреслекнең нәкъ менә үзен тапканым бар. Моннан да артык дөреслекнең булганы юктыр әле. Әллә кайда да түгел икән ул. Район үзәгендә генә булган.

Мин арагы эчә торган кеше түгел. Үз гомеремдә биш тапкыр эчтем, бишесендә дә ни дә булса була иде минем белән. Беренчесендә, сез эзләгән дөреслекне таптым.

Болай булды ул. Кунаклар кайткан иде. Шуларны сыйладым. Алар да мине сыйлады. Боларны мин парашутка озатып куйдым. Билетлар юк.

Кассир кемнәргәдер билет сата, безгә юк, бетте, ди. Ачу килде. Дуладым. Кайда дөреслек? дип нәчәлниккә кердем, куып чыгарды.

Көч-хәл белән кунакларны парашутка утыртып жибәрдем дә, ачуны басар өчен берәз эчим дип берәр ярты алырга кибеткә кердем. Бирми сатучы. Кемнәргәдер бирә, миңа бирми. Дөреслек кайда? дип кычкырган идем, ике мужик төрткәләп чыгардылар кибеттән.

Шундый да ачу килде. Киттем урам буйлап кычкырып. Кайда, мин әйтсәм, дөреслек? Бармы, мин әйтәм, бу дөньяда дөреслек? Шул вакыт бер милиционер килеп чыкты да: «Син нәрсә, урам буйлап үкерең йөрисең?» — ди. Тотындым тегенәрдән сорарга. «Бармы, мин әйтәм, дөреслек? Булса, күрсәт», — дим. «Әйдә күрсәтәм», — дип алып китте бу мине.

Милициягә алып барды да бер кечкенә генә бүлмәгә ябып куйды. Анда ике исерек сүгенеп утыра. Ачу килде. Чөнки мин бит арагы эчсәм дә исерек түгел. «Нигә монда яптыгың, чыгарыгың» — дип кычкырдым.

Килде бүтән милиционер. «Тавышыңны чыгарсаң, кара аны», — ди.

Төн кундырдылар. Икенче көнне ни өчен япканнарын аңлаттылар. Мин тиешсез урыннан дөреслек эзләп йөргәнмен икән.

«Әгәр дә тагын район урамы буйлап дөреслек эзләп йөрсәң, тагын шушында кунып чыгарсың», — диделәр, — чын дөреслек менә монда ул, диделәр. Әгәр дә чын дөреслекне ераккарак барып эзләсәң, озаграк торып чыгарсың. Аңладыңмы, абзый кеше?» — диделәр. «Аңладым», — дидем.

Шуннан бирле дөреслекне эзләгәнәм юк. Чөнки таптым мин аны. Милициядә табып бирделәр. Сез дә бәлки тиешсез жирдән эзлисездер. Милициягә барып карагың, бәлки табып бирерләр.

ТАТАРЛАР ҺӘМ ДУҢГЫЗЛАР

Мөхәммәт өммәтендәгә татарларга дунгыз итенең харам икәнен беләбез инде. Әмма тормышта кызыклы бер закончалык бар: дөнъяның мәзәк хәлләре гел шул тыелган нәрсәләр тирәсендә килеп чыга. Дунгыз белән бәйләнешле берничә вакыйганы язып калдырмыйча булмас.

Беренче вакыйга.

— Минем үз гомеремдә дунгыз күргәнәм юк иде. Шунадыр инде урамда аны күргәч үкерең жылап өйгә кердем. Урамда пәри йөри дидем. «Пәри»не карарга әти чыкты. «Пәри түгел ул, кызым, чучка ул», — диде. Чучка дигән сүзне ишеткәнәм булмаганга тагын да кычкырып еларга тотындым. Ул арада чучка тирәсенә күрше-күлән жыйналды.

Хатын-кызлар чарылдаштылар, ирләр чыбыркы алып чыгып дунгызны куып киттеләр. Үзләре, «Александровка авылыннан килгәндер» дип сөйләнделәр.

Кич белән әтинең әнигә сөйләгәнә хәтердә калган. «Чыннан да, Александровка авылыннан икән. Ничек адашып килгәндер. Әйттек үзләренә, әгәр дә тату гына яшисегез килсә, чучкагыңны безнең авылга жибәрмәгез, дидек. Жибәрсагез, эш зурга китчәк дидек».

Әтinen әйтүенә караганда, Александровка авылы урыслары гафу үтенгәннәр. Ун-унбиш ел үтмәде, үзбезнең авыл башына да дунгыз фермасы салдылар. Минем яштәшләремнән кайберләре шунда дунгыз карадылар. Мин, ярый әле, Казанга китеп котылдым.

Икенче вакыйга.

— Акча кирәк. Йорт житкерәсе бар. Акчаның керер жире юк. Түләмиләр... Көнс-төнә эшлисез, тиен аласыз. Шуннан кемдер киңәш бирде бит, дунгыз асра син, диде. Ишегалдың бар, берәр сарай корып куй да, дунгыз баласы алып симерт. Яныгыздагына столовой, сөйләш андагылар белән. Калдык-постыкларын сора. Дунгызын бушка төшәчәк, ә сатканда бәясе шактый булыр, диде.

Дунгызны женем сөймәсә дә, алып кайттым авылдан бер мыркылдыкны. Хатын якын да килми, мин инде армияләрдә булган кеше, дунгыз итен ашаган бар, колбасасын әйткән дә юк инде.

Үстердем мин моны. Ноябрь урталарына өлгереп житте. Көчкә сөйрәлеп йөри. Күрше Коляны чакырып суйдырдым мин моны, өтеп тә бирде.

Киттем базарга. Алалар дунгыз итен. Урыс халкы ала инде. Ләкин күрәм: чиратта татар карчыгына охшаган бер карчык тора.

Чираты житкәч бу урысчаны ватып-жимереп: «Одна килограм дай»,— ди.

— Син, апа, татармы? — дип сорыйм моңардан.

— Татар булса ни булган? — ди.

— Мөселманмы, керәшенме? — дим.

— Нишләп мин керәшен булйым, — ди.

— Алайса мин әйтәм, нигә дунгыз ите аласыз?

— Анда синең ни эшен бар? — ди.

— Әллә ашыйсың дамы? — дип бәйләнем тегенәргә.

— Сатуыңны бел, үлчә бер кило, — ди.

— Юк, мин әйтәм, үлчәим. Мин бу дунгызны мөселманнарга сатарга алып чыкмадым. Мөселманга сатып гөнаһ жыясым юк. дим.

— Киявем урыс минем, — ди әби.

— Алайса киявез килеп алсын, — дидем дә, — следующий подходи, — дидем.

Карчык тавыш чыгармакчы иде, эшнен нидә икәнән аңламаган урыс агай-энеләр:

— Давай, давай, бабушка, не задерживай, — дип тегене кысыклап чыгардылар. Әбием белер-белмәс урысчасы белән тавыш чыгарырга маташкан иде, урыс иптәш-ләр:

— Не шуми, бабушка, тебе нельзя свинину есть, Магомед не велит, — дигәч карчык сүгенә-сүгенә китеп барды.

Теләсә ни булсын, бәлки үпкәләгәндер дә, тик дунгыз асрап бер гөнаһ жыйдым, аны мөселманга сатып тагын гөнаһ жыясым килмәде.

Өченче вакыйга.

Казаннан вәкил килгән. «Свинопромнан» бугай. Күптән булган хәл инде, онытыла да язган. Шул вәкил райондагы дунгыз фермаларын тикшереп йөри.

Безгә дә алып килделәр. Алып киттем мин моны дунгыз фермасына. Сораштыра бу, киңәшләр бирә, тегесе монысы.

Дунгыз караучы бер ападан сорый.

— Ничек соң, дунгыз карау бик авыр түгелме? — ди.

Дунгыз караучы миңа карый. Минем күземнән ни әйтергә кирәклеген аңлап алды апа.

— Юк, — ди, — авыр түгел, — ди. — Дунгыз бит ул тәртипле хайван, — ди. — Аны каравы — дөнья рәхәте, — ди.

Китте тезеп, китте тезеп апан, аны тыңлап торсаң, дунгыздан да шәбрәк жан иясе юктыр дөньяда дип уйларлык.

«Молодец, дип уйлыйм эчемнән генә, сынатмый, председателгә ни кирәген белә».

Шул вакыт әллә қайдан гына бер дунгыз килеп чыгып, борынын апаның итәгенә төртмәсенме.

Шунда апам, тегенен танавына китереп типте илаһым, дунгыз чинап чапты. Типте генә түгел, теле белән дә әйтте апа. Ни әйткәнән сезгә әйтәм, ләкин сез аны барыбер яза алмыйсыз. Кәгазь бите күтәрә торган сүз түгел ул.

Апаның дунгызга булган «мәхәббәте» аркасында миңа да эләкте. Чираттагы выговорны чәпәделәр. Ну, үзәгемә үтте ул дунгыз. Арыслан фермасы тотар идем, дунгыз фермасы тотмас идем. Яратмыйм ул хайванны. Выговор чәпәп кенә яраттырып булмый инде ул.

КОЛХОЗ ПРЕДСЕДАТЕЛЕ

Председатель дип түгел, рәис дип әйтергә кирәктер инде, хәзер шулай язалар. Ләкин минем күнелгә алар председатель булып калганнар. Алай әйтсәң, куркыныч-рак булып тоела. Бала чакта безнең, безне үстергән әниләрнең курыкканы председателиде. Кирәк икән — тотып кыйный, кирәк икән — бер умачлык он бирә.

Бүген инде мин аларга икенче төрләрәк карыйм, һәм колхоз председателләре турында бүгенге карашымнан чыгып, аларның портретын язмакчы булам. Тулы портрет түгел, әлбәттә, кайбер штрихлар гына.

Колхоз оешканнан башлап мин аларны биш төркемгә бүлә идем. Беренчесе — колхозны оештыручылар, икенче — сугыш еллары председатели, өченчеләре — сугыштан соңгылар, дүртенчеләре — Хрущев чорындагылар, бишенчеләр — Брежнев вакытында үсеп чыкканнар, ягъни, мәсәлән, бүгенгеләр. Алтынчы төркем дә күренгәли, ләкин алар әле яшьләр, калкып кына киләләр.

Колхоз оешканны мин укып һәм ишетеп кенә беләм. Укыганныма бүген инде ышанып үк бетмим — бик нык бизәкләнгән, матурланган. Ишетүләре буенча, колхозны төзүче председателләр донъяны чын күнелдән үзгәртеп, кешеләрне бәхетле итәбез, дип йөрүче надан хыялылар, яки, басуда тир түгел, эшләмичә, өстәл артында гына утырып, рәхәт тормыш кичерергә жыенучы эшлексезләр. Андыйларны авылдан күпләп таба алмагач председатель итеп шәһәрдән утызмаңчеләрне жиберәләр. Менә шунда башлана инде авылда галәмәт. Талау, кулак дип иң уңган жир кешесен жирдән аерып читкә сөрү һәм башкалар, һәм башкалар. Үзем күрәп белмәгәч, бик тирәнгә кермим.

Сугыш еллары председателләрен мин күрәп беләм. Әлбәттә, ул вакытта мин әле малай гына идем. Әмма тормыш безне бик иртә олыгайтты. Без инде уеннан аерылып тормыш арбасына жигелгән идек, һәм ул арбаның күчәре еш кына председателләр тарантасының күчәренә бәрелгәли иде. Сугыш башлангач таза, саусаламәт ирләр фронтка китеп бетте. Баштарак бронь белән калган куштаннарда да чират житкәч, авылда хатын-кыз, бала-чага, карт-коры һәм гарип-гораба ирләр генә жыелып калды. Председатель итеп сугышка жиберергә яше чыккан ирләр һәм фронтка яраксыз гарипләр куелды. Хатын-кызлар да булгандыр, әмма безнең авылга якин тирәләрдә алар юк диярлек иделәр (соңыннан сораштыргаладым, чыннан да, хатын-кызлар аз булганнар).

Председателләр арасында яхшылары да булгандыр, ләкин күпчелеге кансызлар иде. Моның табигый сәбәпләре бар. Карт председателләр колхоз оештырылган чакта нык куркытылганнар, нәчәльство әйткәнне теләсә нинди юл белән үтәүчеләр. Нәчәльство инде «дасъ!»тан башканы белми иде. Ә аларның әмерен үтәүчеләр, бишләтә тырышып, колхозчының жанын суыралар иде. Гарипләр исә, таза ирләр исән-сау чакта почетлары булмагач, үзләре генә калуга кем икәнлекләрен күрсәтә башладылар. Элеккеге рәнжү, ачуларын фронтка киткән ирләрнең хатыннарыннан, бала-чагаларыннан алдылар. Сугыш еллары председателләренә кулларыннан чыбыркы төшмәде диярлек. Чыбыркы еш кына безнең сыртларга да куна иде. Кыскасы, сугыш елы председателләре наданнар, куркаклар һәм кансызлар иде. Шундыйлар өстәгеләргә кирәк иде һәм аларны авылда калганнар арасынан эзләп таптылар.

Канәчкеч председателләр сугыштан соң да байтак булды. Ләкин, ни дисәң дә, алар уңа-сулга каранып эшләделәр. Беренчедән, председателләр үзләре дә сугышта донъяның ни икәннән күрәп кайтучылар, аларга буйсынучы ирләр дә утны-суны кичкәннәр. Шуңа күрә, председатель бик азына башласа, жаен туры китереп тәпәләп алырга да күп сорамайлар. Әмма председатель ягында аның кыланышларын гафу итүче һәм һәртөрле этлегенә фатиха бирүче власть тора иде. Теләсә кемне теләсә кайчан алып китәргә председателнең милициягә әйткән бер сүзе житә иде. Тик, әйткәнәмчә, председатель ул сүзне әйтер алдыннан өз генә уйланып ала иде. Яшисе бар бит, яшисе килә бит аның да.

Бу вакытта инде председатель урынына кешелекле кешеләр дә эләккәли иде. Кешелекне алар яшерен генә эшләргә тырышалар иде. Ачыктан-ачык эшләсә, югарыдагылар аларны бик тиз алып ыргыталар иде. Алып ыргыту гына нәрсә, утыртып куярга да күп сорамайлар иде.

Хрущев үзенә демократиясе белән авызлыкны берәз ычкындыргач, явыз председателләргә адәм рәтлеләре алыштырды. Алар инде, райком кушканны чабып үтсәләр дә, кешеләр белән киңәшкәлиләр, аларны кешегә санылар иде. Кычкырып әйтмәсәләр дә, райкомнан, влаьтан ризасызлыкларын сиздерәләр. Хрущев турында анекдотлар сөйләргә курыкмыйлар иде хәтта. Председателләр үзара жыелып

шешәләр бушатканда зарланьшканнарын райкомга әләкләүчеләр азая төште. Шуна күрә, председателъләр арасында белемләләр күбәя башлады. Күп очракта председатель итеп укытучыларны куярга керештеләр. Әмма барыбер председатель авылда үз башыннан берни дә хәл итә алмый иде әле. Ул райком ихтыярын үтәүче курчак булып кала килде. Шулай да курчакларның кайберләре райком секретарьяларына каршы сүз әйтергә, бәхәсләшәргә батырчылык иткәләделәр. Аларга мондый баш-баштаклык өчен шелтәнен төрлесе эләгә иде эләгүен. Шелтәләр санына аз гына да исләре китмәгән председателъләр күбәя барды. Райком секретарьялары да, үз чиратларында, каршы дәшкән өчен генә председателъне жир тишегенә олактырырга ашыкмадылар. Эшне үз белдеге белән жиренә житкереп эшләүче председателъләргә сакларга тырыштылар. Председателънең кадере арта башлады. Шуның нәтижәсендә председателълеккә авыл хужалыгы өлкәсендә махсус белеме булган яшьләр күбрәк килде. Алар экономика дигән фәнне бөтен тирәнлегә белән белмәсәләр дә, нәрсәне ничек итсәң колхозны яшәтеп буласын аз-маз төшенәләр иде. Элеккеге председателъләр үзләре тирәсенә үзләре кебек үк надан специалистларны тупласалар (чөнки үзсәннән белемлегә «акыл өйрәтеп» булмый), хәзергеләр белгечләргә таянырга тырыштылар. Әлбәттә, белгечләр үз белдекләре белән, мөстәкыйль эшли алучылар түгел иде әле. Алар күбрәк колхоз председателенә йомьшчы малайлары булып рәхәт тормыш чиктеләр.

Әзме-күпме эләгеп торган ил Брежнев вакытында тарала башлады. Балык башыннан чери-чери койрыгына, ягъни мәсәлән, түбән звенодагы житәкчеләргә килеп житте. Ките алдашу, ките күз буяу. Борыннары ис сизәргә өйрәнгән председателъләр дөньяны үзләренчә әйләндерергә керештеләр. Әллә ниләр эшләп тә ташлаган булырлар иде, өстә әлегә дә баягы, камчылы райком секретарьялары властыны үз кулларында нык тоталар иде әле. Райком секретареның жикеренеп, сүгенеп, өстәлгә йодрыгы белән сугуы председателъләргә куыкларын баса килде. Ләкин инде алар, чын-чынлап куркудан бигрәк, курыккан булып уйныйлар иде. Брежнев чорында чәчәк аткан ришвәтчелек күп кенә райком секретарьяларын колхоз председателъләренә бәйләп куйды. Өстәгә фәләновтан фәлән фонд алыр өчен райком секретаре ни дә булса алып барырга тиеш иде. Ә ул ни кайда? Билгеле инде, колхозда. Ул нине биргән председателъ райком секретареннан бик үк өрекми иде. Күбрәк өректән булып кылана. Райком секретареның кычкырынуынан тормышына зур зыян килмәсен аңлаган председателъ колхозда рәхәтләнеп, колач жәеп кылана башлады. Акыллы, тәрбияле председателъләргә һаман да әле мохтажлык булды. Самодур председателъләр модада иде. Алар чиксез власть дауларга керештеләр. Колхозчылардан кем дә булса баш күтәрсә, андыйлар белән председателъләр нишләргә беләләр иде. Чөнки милиция начальникларының күбесе «болар кулында» иде (милициянең дә ашыйсы килә бит).

Горбачевлар, Ельциннар һәм башкалар «дөньяны төзәтергә» алынып, дөньяны бутап ташладылар. Анда өзеклек, монда жимереклек. Промышленностьта, ягъни шәһәр жирендә тотырыклык бетте. Бәхеткә каршы, дип әйткәмә, авыл үзенә консерваторлыгы белән һәртөрле политик уеннарга бирелмичә искечә яши бирә. Һәм, ходалының хикмәте, шуның аркасында ачтан кырылып үлмибез. Бу искелекне әлегә дә баягы, председателъләр саклап калды бугай. Дөрәсрәгә, председателъләргә йодрыгы саклап калды. Алар илдә барган үзгәрешләргә авыл кешесенә үзләренчә аңлаттылар. Бик үзгәрәсәң килсә, ашарыңа бирмим, дип кычкырып әйтмәсәләр дә, гамәлдә шуны эшләделәр. Колхозны таратабыз, диючеләргә дә авызларын оста томалап киләләр. Әгәр дә бүгенге көндә фермер дигән кешеләр аз икән, бу колхоз председателъләренә «осталыгы». Председателъләр бүген илнең төп хужалары. Аларның күбесе инде район администрациясеннән курыкмыйлар. Администрациянең кулында реаль властының чиксез түгеллеген аңлаучы хәйләкәр председателъләр күбәйгәннән күбәя. Алар әрсезләнделәр. Күп кенә ишекләргә аяк тибеп ачарга өйрәнәләр. Нишлисәң, икмәк алар кулында. Дәүләткә көчлөп икмәк тапшырып, «изге бурычларын» үтәттерсәләр дә, колхозда да әз-мәз кала. Әнә шул әз-мәз белән дә кыландырырга өйрәнәләр председателъләр. Әгәр дә мәгәр, өстән торып, колхозларны таратсалар, бу председателъләр югалып калмаячаклар. Аларның бик күпләре бүген фермер була алалар. Чөнки болганчык дөньяда балык тотарга өйрәнделәр алар. Шомарып життеләр. Мин еш кына аларга карап сокланам да. Алар чын-чынлап эш йөртә беләләр. Ләкин күбесенә тәрбия мәктәбе житми. Дөрәсрәгә, алар тәрбиясез булырга мәжбүр. Ничәмә-ничә еллар буга изеп, хайван хәленә житкерелгән колхозчылар белән идарә итү өчен тәрбиясезлек кирәктер. Адәм рәтле әйткәнне аңлаучылар азая бара авылда. Исирекләр, ярымисирекләр көннән-көн күбәя. Ә эш эшләргә кирәк. Колхозлар таралган очракта авылдагы күп кешенә үз тамакларын жир хужасы буларак туйдыра алуларына шикләнәм. Бик күпләр фермер булып

алган председательләргә ялчы булып ялланачаклар. Председательләр инде андыйлар белән нишләргә кирәклеген әйбәт беләләр. Бүгенге председатель киләчәккә кулагыдыр, ахрысы.

ТУФАН МИҢНУЛЛИН,
драматург.

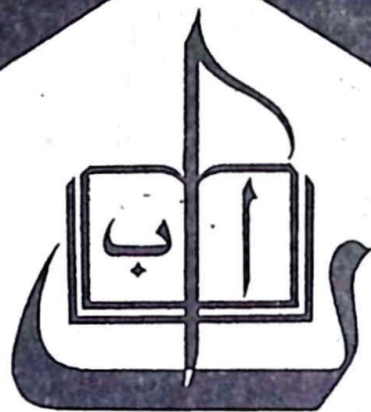
Рәсемдә: Минһаж ага тормыш иптәше Амалия ханым белән үз фатирында
(Алмания, Ной-Ульм шәһәре).

Татар халкының Кол Гали исемдәге Халыкара премия комитеты, халыкара «Мирас» журналы редакциясе, Татарстан Җөмһүрияте Аксакаллар Шурасы, Татар «Мирас» Фонды Советы, төсле рәсемле «Сабыйга» балалар журналы редакциясе, Бөтендөнья татар конгрессы Башкарма комитеты, Татар дәүләт «Мирас» китап нәшрияты, Бөтендөнья татар журналистлары ассоциациясе Үзәк Советы, Татар «Мирас» академиясен оештыру комитеты, 1989 елдан соң Татарстан язучылар союзына алынмаган Татар әдипләре берлеген оештыру комитеты, Татар әдипләренең Халыкара оешмасы — ПЕН-Үзәге Башкарма комитеты, Болгар «Фонды», Татарстанның ятим һәм гарип сабыйларына булышучы «Ярдәмче» Фонды Шурасы, «Роман-газета» журналы редакциясе, «Иттифак» татар Милли бәйсезлек фиркасе, «Суверенитет» Комитеты, Бөтөнтатар иҗтимагый үзәге Президиумы, Татар халкының Милли Мәҗлесе Президиумы, «Аҗаган» журналы редакциясе, Чувашстан мөселманнары Диния Нәзарәте Президиумы, «Аргамак» журналы редакциясе, Татарстан мөселманнары Диния Нәзарәте голәмәләре Шурасы, «Алтын Урда» газетасы редакциясе, Бөтендөнья татар лигасы президиумы, Татар милли университеты, «Иман» газетасы редакциясе, «Өмет» газетасы редакциясе, «Бәйсез Ватан» журналы редакциясе, Татарстан бәйсезлегә фиркасе политбюросы, татар халкының милли азатлык хәрәкәтенең күренекле эшлеклесе, Гаяз Исхакыйның көрәштәше, антифашист, күренекле җәмәгать эшлеклесе һәм танылган публицист

МИНҖАЖ ИСМӘГҮЙЛИН

(Минһаж Ямалетдин улы Измаилов)

сиксән бишенче яшендә кинәт вафат булуы сәбәпле, туганнарының һәм күргән-белгәннәренең тирән кайгысын уртаклашалар.

ТАТАР

энциклопедиясе

تاتار

Жуелмас хәтер..

1552 ел, 2 октябрь... Бу ел исәбендә карашлар тукталган саен, күз алдына, кабат йорәкләргә тезәлмәс яра салып, Казанның соңгы көннәре килеп баса.

Камалышта калган Казан ханлыгы халкы—хәзерге буынның намусы, горурлыгы, барын да кичердең, сынмый-сыгылмый соңгы һәлакәткәчә корәштең син...

Гасырлардан-гасырларга сузылган караңгылыктан исән-имин чыгу очен сездән соң килгәннәргә бары сезнең жиңелмәс рух кына омет биргәндер, бүгенге көннәргә корәшчеләре дә сездән генә көч аладыр кебек тоела миңа. Чонки хәтере булган һәркем киләчөгәнә омет баглап карый һәм үткәннәрен барлый. Тарихи хәтер я була, я юк!

1552 ел, 2 октябрь... Бу көннәргә «Казан ханлыгы тарихы» китабында язылган сүзләрдән дә ачыгырак тапшырып булмас кебек. «Жиңүчеләр... кайберләре кире борылса, калганнары үлгәнә сабышты яисә яраланган булып кыланды... Казанлыларның Кол Шәриф мәчете янындагылары барысы да шәһит киткәнчегә чаклы сугыштылар... Сугышчыларны, ир затыннан булып арба төгәрмәченнән калку булганнарының барысын да кылычтан уздырып, коллыкка бары хатын-кызлар белән кечкенә балаларны гына алдылар. Ә бу вакытта шәһәрдә коточкыч күренеш урнаша: янгын котыра, урамнар һәр жирдә мәетләр белән түшәлгән, алардан аккан кан чокырларда жыелып күлчәкләр барлыкка килә... Мәетләр күплегеннән Казан суы буылып, ярларыннан су күтәрелә».

Бу юлларны тетрәнмиңә һич укып булмый. Казан кешеләрен кырып бетерү—урис тарихында иң зур вәхшилек, аның иң авыр сәхифәләренең берсе.

Әмма бу кыргыйлыкларыннан айныгач, аннан сабак алганнармы соң илбасарлар? Юк, киресенчә. Ул аларга кара хәтер булып, гасырлар бие мактану, данга күмелү, башка яңа жирләрне Казан язмышына дучар итүгә, канга батырып үтүгә сәбәп кенә була.

Әмма бу вакыйгалар Казан халкының үзәндә һәм аның дөвамчыларында, ак хәтер булып, гасырлардан-гасырларга күчә. Алар иреккә дөүләт булып яшәгәнне һәм аның ничек юк ителгәнне беркайчан да онытмыйлар һәм бу ак хәтер аларны һәрчак тулысынча коллыкка тошудан саклый. Бу, мөмкинчелек тууга, 1553—1557, 1582—1584 еллардагы кебек куәтле баш күтөрүләргә китереп житкерә...

Әлегә гасырлар караңгылык артында булып, үзләре турында сойләмәсәләр дә, халыкның хәтере гасырлардан-гасырларга күчә... Әбием белән әниемнең, намаз укып дога кылганда: «Казаннарны алганда шәһит киткән әби-бабаларыбызга, дөньяда булып киткән барча моселман өммәтендәгеләргә...»—дип пышылдаган сүзләре бала чактан ук хәтергә сеңеп калган. Аның гасырлардан-гасырларга шулай тапшырылуында да шик тумый. Югыйсә бу хәтернең дөвамлылыгын өзү, оныттыру очен борынгы Казанның барлык мәчетләре дә жир белән тигезләнә, гасырлар буена жыелып килгән мәдәни байлыклары юк ителә, кулъязма китаплар яндырыла, халыкның үзе көчлөп чукуындыруга, урыслаштыруга дучар ителә. Әмма илбасарлар халыкның рухын жиңә, аның хәтерен жуя алмыйлар.

Кара хәтернең гасырлардан-гасырларга күчәргә мөмкинчелегә күбрәк була. Бу жиңүләрен үзләреннән соң килгәннәргә дә житкерү очен, алар аны таш чиркәүләргә, алтын тәхетләргә уялар. Аннан соң да, аларны һәрчак рухландырып торсын очен бу көннәр бәйрәм буларак билгеләп үтелә, җае чыккан саен үзләренең остенлекләрен һәм башкаларга үз урыннарының кайда икәнлекләрен күрсәтергә сәбәп була. Тарихта моңа мисаллар шактый.

Үзе белән бөтен тирә-ягын да караңгылыкка индергән урис дөүләтенә яктылык бары XIX гасырларда гына иңә башлый. Шул чакларда чыга башлаган гәзитәләрдә Казан алынуга 260, 280, 300 ел тулуны билгеләп үтүләре мөгълүм.

1852 ел. Казан алынуның 300 еллыгы якынлаша. Бу елның боек «жиңүләр» башы икәнне чиркәү белән патша даирәләре яхшы белә. «Казанские губернские ведомости» гәзитенең 16 июнь санында Казан алыну хөрмәтенә истәлек кәгазе чыгару турында сүз кузгатыла. Бу эшкә император рәссамнар академиясенең

Ядкөр хан (Фаил Ислам рәсеме).

академигы Ракович алына. Аңа язылу Казан губернаторының канцеляриясендә кабул ителеп, ул истәлекләрнең «Иң зур форматта төсле буяулар белән бизәлеп иң яхшы кәгазьдә һәм Мәскәүнең үзәндәге иң яхшы рус хромотологиясендә» чыгарылып, бәясенәң комеш белән 1 сум 50 тиен торачагы белгертелә. Канга батырылган Казанга гасырлар узганнан соң да нинди зур игътибар. Бу көн якынлашкан саен аңа игътибар артканнан-арта бара. 29 сентябрьдә архиепископ сорагы буенча бу юбилей уңаеннан 3 көн ял (2, 3, 4 октябрь) игълан ителә. Шуңа да карамастан, бәйрәм 28 сентябрьдән — ял көнендә үк башланып, атна бие дөвам итә һәм аның ничек узуы шул ук гәзит битләрендә (6 октябрь саны) ачык күренә.

Аның сүз башында: «Явыз Иван тарафыннан Казан патшалыгының буйсындырылуы безнең элекке хәкимнәребезнең зур жиңуе генә түгел, ул христиан диненең «адашучыларны» жиңуе, яктылыкның караңгылыкны яктыртуы иде», — диелә. — «Бу көннән соң безгә бөтен Себер киңлекләре ачык иде. Казан стеналарының ыңгырашып ауган тавышларыннан соң, безнең өйткәннәребезнең хаклыгы иңде: «И будет едино стадо и един Пастерь».

Бәйрәмнәр үзләре нидән гыйбарәт булган соң? 1 октябрь. Атна кич. Ул көнне бар чиркәүләрдә дә гыйбадәт кылынып, кара хәтерле кара киёмдәге поплар чиркәү тирәсендәге урамнарда төре күтөреп йөргәннән соң, байлар, хәрби һәм югары чиндагы хөкүмәт әгъзалары каршында урыс халкының бөеклегә, аның бөтен жир шарына Алла тарафыннан иңдерелгән миссиясен аңлатып үтеп, бу эшнең башы Казанда — бабалары кылган «хак» эшләрдә икәннен искә төшергән чыгышлар ясала. Аннан соң алар барысы да Казан купецлары тарафыннан өзерләнгән табыннарда тостлар күтөреп сыйланалар. Бәйрәм барышында бүләкләр, акчалар таратыла.

Жомга көненә туры килгән 2 октябрьдә — Казанны алучылар хөрмәтенә куелган һәм Казан алынуның 260 еллыгына яңартылган һөйкәл-чиркәүгә карау. Анда килгәннәренң барысына да сый-хөрмәтләр күрсәтелә, акча таратыла.

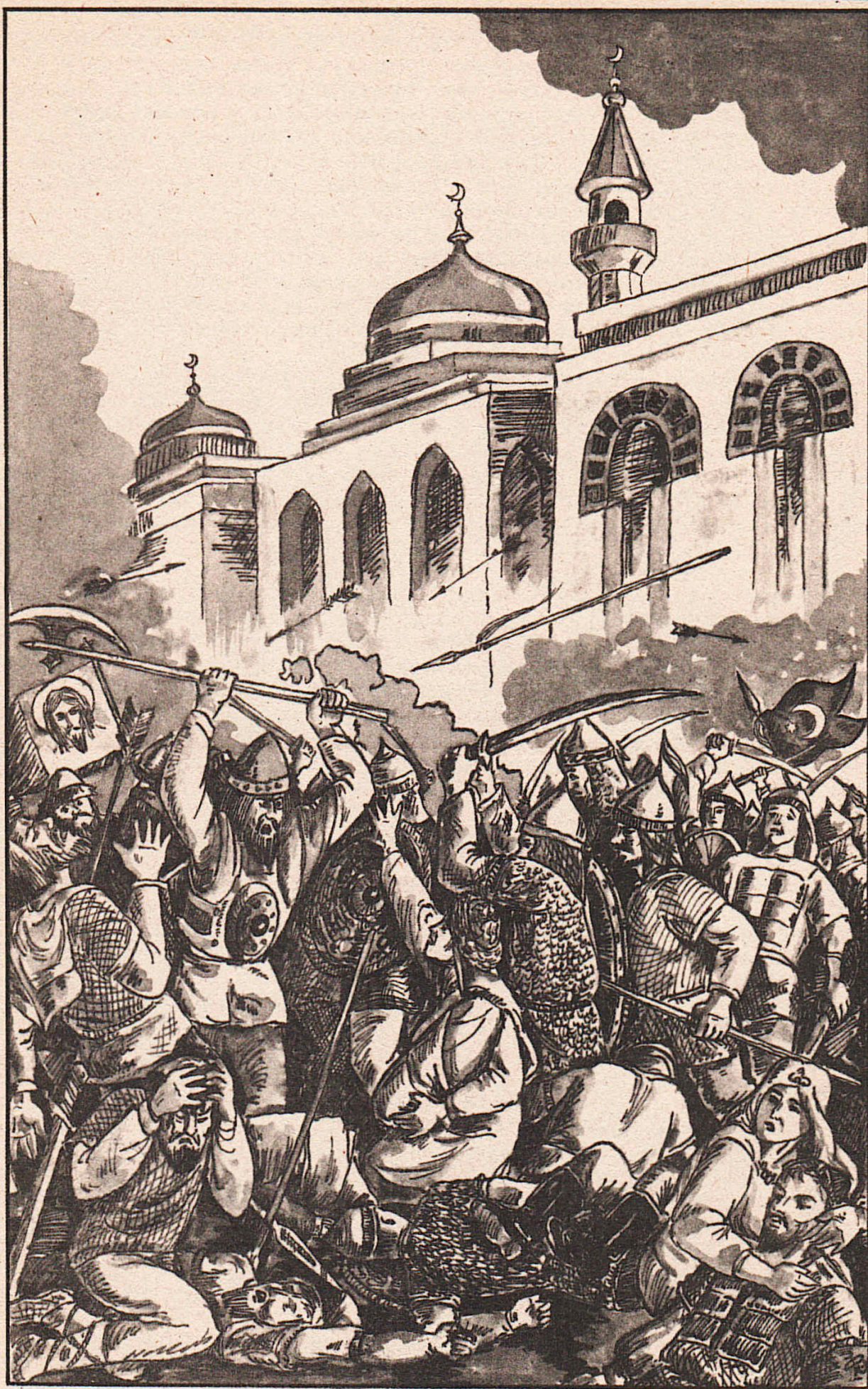
Өченче көндә бөтен Кремль өйләнәсендә төре йөртүләр, Кремль манараларына, андагы чиркәүләргә «изге» су бөркү йоласы үтәлә. (Санап үтелгәннәр арасында бары Соембикә манарасы гына искә алынмый. Әйтерсәң лә тулы бер милләткә каршы эшләнгән жинаятьләр шулай тиз генә юыла.) Шулай ук алдагы көннәрдәге кебек сый-хөрмәтләр, акча тарату була. Бәйрәмнең соңгы жиденче көне дә ял көненә туры килеп, бәйрәм тантанасында уза.

Кара хәтер көне түгәрәк еллар исәбендә генә түгел, ө һәр елны билгеләп үтәлә. Аның 1855 елгысы турында да шул ук гәзитә үзенең 10 октябрь санында тәфсилләп яза. Гадәттәгечә бәйрәм 1813 елгы указ буенча төзелгән һәм 1823 елда эчтән яктыртылган һөйкәл-чиркәү янында уза. (Бу урында 1552 елны Явыз Иван гаскәренәң «Коткаручы Гайсә» байрагы торган була.) Губернатор, зур чиндагы хәрбиләр һәм хөкүмәт әгъзалары катнашында узган бу бәйрәмдә сугышчан рухның бөеклегә мактала. «Изге» сугышта үлүчеләр рухына дога кылына. Аннан соң, гадәттәгечә, алар хөрмәтенә тостлар күтөрелә һәм акча таратыла.

Бу ел, һава торышының бик уңайсыз вакытына туры килгәнлектән, һәр елны бу көн хөрмәтенә багышлап уздырыла торган, шөһәр гарнизонының хәрби парады булмыйча кала.

Шул чорның күзәтүчесе, Казан алыну урыс дәүләтенәң елъязмасында иң кыйммәтле вакыйгаларның берсе, бүгенге көндә урыс жиренәң барлык шөһәр һәм өлкәләре үзләрен берләштерүче Казан вакыйгалары белән горурланалар һәм аның алдында баш ияләр, дип билгеләп уза.

Бары шунысын аңлавы авыр: бу көннәрдә Казанда яшәүче изелгән, әмма рухын, хәтерен, киләчәккә өметен югалтмаган татар халкы ниләр кичерде икән? (Гәзителәрдә бу турыда бер сүз дә язылмый.) Евразиядәге иң алга киткән дәүләтләрнең берсе булган Казан ханлыгын вөхшиләрчә жимерүне, аның халкына карата 1552 елда эшләнгән геноцидны шулай тантаналы жиңу бәйрәме кебек билгеләп үтүне аңлап та, аклап та булмый. Хәер, мондый мәгънәсезлек бүгенге көндә дә күзәтелә. Батыр чичән халкының уннарча мең улларын һәм кызларын юк иткән жөзачыларга «Русия Герое» исемен бирү үзе генә дә ни тора? Ә бит өле 1814 елның маенда, Париж алыну хөрмәтенә уздырылган бәйрәм истәлекләрендә, шул ук «Казанские губернские ведомости» гәзитә: «Русские, татары и прочие все были тут братья», — дип язып чыгачак. Ләкин татарлар алар өчен жиңу яулап Париж урамнарыннан узганда гына кирәк булган шул. Бу хәзер дә шулай. Шундый ук хөкүмәт (язмада халык турында сүз бармый), шул ук бөек идея, шул ук пычрак сәясәт. Казанда 1551—1552 елларда булып узган вакыйгалар бүгенге көндә өйтерсәң лә нөкә Әфганстанга, Чичәнстанга күчерелгән. Ул көннәренң хатирәсен тулысынча күз алдына китерү өчен тарихи материал да эзлесе юк, барысы да күз алдыбызда. Бары вакыт белән корал гына башка. Ә башкару ысулы шул ук...

Бер хакыйкаты! (Фаил Ислам рәсеме).

Дерес, бүгенге көндө мондый сәясәтне ачыктан-ачык уздыру көннән-көн кыен-лаша бара. Кара хәтер дө үз урынын белеп, кабат чиркәүлөргө, үзенең чыккан жирлөрөнө кереп сыенды. Тик озаккамы?

1551 ел. Сөембикәне урыслар кулына бирү. «Хуш, бәхил бул, Казан!»
(Фаил Ислам рәсеме.)

Соңгы елларда булып узган үзгәрешләр ярдәмендә гасырлар буена татар халкының күңелендә кайнаган ак хәтер дә тышка ургылып чыкты.
1989-ел. Ленинградта чыккан «Коммерсант» гәзите язганча, «Казанда Сөембикә

манарасы янына Казанны яклап сугышкан бабаларын искә алу хөрмәтенә 500 ләп кеше жыелды». Бу елны Татарстан гәзитләрендә ул турыда хәбәрләр күренмәде. 1990 елда да, алдан Хөтәр көне уңаеннан хәбәрләр булып, соңрак кире кагылды. Бу юлы халык 5 мең тирәсе жыелган иде. Иң истә калганы — анда халык алдында Мөдһиш Иванның сурәте яндырылды. Ул турыда бер атнадан соң ук моның «һичшиксез, күз күрмәгән вәхшилек» икәнлегә өйтерелде. 1991 ел. Бу елны Хөтәр көненә жыелып Сөембикә манарасы янына барган халык Бауман урамын тутырып узды. Истә калганы — алгы рәтләрдәге ак яулыклы өбиләр иде. Елдан-ел үзенчәлекләрәк булып узды Хөтәр көннәре. Алар бар да хөтәрдә. Әмма аларны XIX гасырның кара хөтәр көннәре белән чагыштыруы авыр.

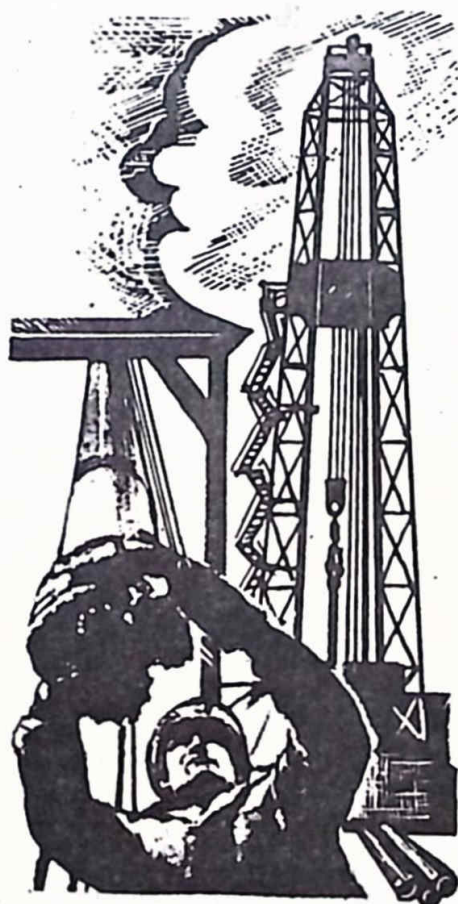
Казан ханнары буреge.

Татар халкы бүгенге көндә авыр йокыдан уянып килә. Маңкортлык психологи-
ясеннән арына барып, борынгы тарихын, батыр бабалары кылган изге гамәлләрне
хөтеренә төшерә бара. Казан Кремлендә, Сөембикә манарасы янында ел саен
«Хөтер көне» үткәрелә башлавы — моның ачык мисалы! Димәк, хөтерен сау көе
саклаган газиз халкым иртәме-соңмы үзенең бәйсез дәүләтчелеген тергезү эшенә
дә тотыначак. Моның шулай булуына минем иманым камил!

НУРУЛЛА ГАРИФ,
Балык Бистәсе районы,
Яңа Сала авылы.

«КАРА АЛТЫН» — БЕТМӘС ХӘЗИНӘ!

Әлмәт шәһәрендә урнашкан «Кара Ал-
тын» акционерлык банкы һәркемгә ваучер-
ларын әйдәп баручы инвестиция фондла-
рының акцияләренә алмаштырырга ярдәм
итә. Безнең партнерларыбыз: «Диалог»,
«Гермес-Союз», «Нефть-Алмаз инвест»,
«Московская недвижимость» һәм башка
билгеле һәм перспективалы фондлар.

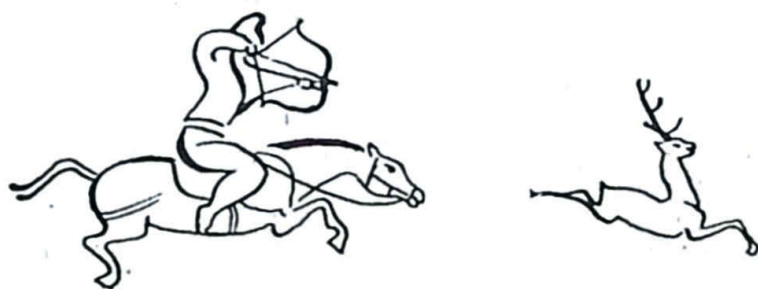
Һәркем бездә акчасын саклый ала. Ак-
чаны банкта ел дәвамынача саклаган оч-
ракта 400 процент, ә кыска вакытка исәп-
ләп саклаганда 100 процент өстәмә түлә-
нә.

«Кара Алтын» акционерлык банкының
адресы: Татарстан Республикасы, Әлмәт
шәһәре, Белоглазов урамы, йорт номеры
50. Иртәнге 9 сәгатьтән алып көндөзгә 13
сәгатькә кадәр һәм төштән соңгы 14 сә-
гатьтән алып кичке 18 сәгатькә кадәр ха-
лыктай ваучерлар һәм акчалар кабул ите-
лә. Элемтә өчен телефоннар: 3-06-40,
2-81-85.

**КИЛЕГЕЗ, ШЫЛТЫРАТЫГЫЗ!
ВАКЫТЫГЫЗНЫ ӘРӘМ ИТМӘГЕЗ!
«КАРА АЛТЫН» — СЕЗНЕҢ БАНК.**

БОРЫНГЫ
БАЛАЛРЫДЫЗ
ТАРИХЫ

Идел буе татарларының оешуы

27. СУВЕРЕНЛЫКНЫҢ БОЛГАРДАГЫ ЧАГЫЛЫШЫ

Төрки халыклар нинди генә дәүләтләр төзеп яшәсәләр дә, борынгы чордан ук алар үзара тыгыз аралашканнар, шуңа күрә аларның язма телләре дә уртак тел буларак формалашкан һәм ул уртак әдәби тел XIX гасырга кадәр кулланылып килә. Төркиләрдә, башка халыклардагы кебек үк, һәрчак ике тенденция көрәшә: берләшү һәм аерылу. Соңгысын халык мөнфәгатеннән түгел, ә хакимият башында утырырга омтылу мөнфәгатьләреннән чыгып, дәүләт эшлеклеләре алга сөрәләр. Хакимият өчен көрәштә төрле төрки кабиләләр, халыклар төрле чорларда, төрле җирләрдә үзләренә аерым дәүләт төзәргә омтылганнар. Шуңа күрә без тарихта

* Дәвам. Башы журналның 1995 елгы 1-2, 3, 4, 5-6, 7-8, 9 саннарында.

гажәеп күп төрки дәүләтләргә беләбез (Сефероглу, Мөдәррисоглу, 1986). Аларның житәкчеләре үз нәселенә, үз кабиләсенә дәүләт башында торышы өчен көрәш алып барган, моны суверенлык өчен көрәш белән бер итәргә тырышкан.

Мондый көрәшкә Болгар дәүләте үзенең оешуы чорында ук башлап жиберә. Хазар дәүләтенә буйсынмас һәм андагы яһуди динен кабул итмәс өчен, ислам дине инде шактый кереп урнашуга карамастан, 922 нче елда Гарәп хәлифәте илчеләгән чакырып, ислам динен рәсми рәвештә кабул итә. Бу аңа шул чордагы иң көчле саналган Гарәп хәлифәтлегенә сыенырга, башкаларга буйсынмаска мөмкинлек бирә, ягъни ул суверенлык яулап ала, үзенең эш итә торган җирләрен, «чикләрен» (ул чорда рәсми чикләр өле булмый) киңәйтә: аның төньягы, элекке Биарм чикләрен эченә алып, Төньяк Двина һәм Ак диңгез тирәләренә, көньягы башта Хазар җирләренә, соңрак Каспий диңгезе, Төньяк Кавказ далаларына житә; көнбатышта Дунай буйларына, ө көнчыгышта Жәек (Урал) елгасына (кайбер чыганаclarда Иртышка) кадәр сузылган була.

Ислам динен рәсми кабул итү Болгарга суверенлык кына китерми, аның тор-мышына яңа рух та кертә. Мәчетләр төзү, ислам нигезендә халыкны әхлакый тәрбияләү икътисади һәм рухи үсешкә дә китерә.

Тимер-чуен кайнату, тимер-чуеннан, көмеш, бакырдан, мамонт сөякләреннән тормыш кирәк-яракларын ясау, үзәктән жылытыла торган йортлардан шөһәрләр салу буенча Болгар шул чордагы Европа илләрен шактый артта калдыра. Биарм чорыннан ук килә торган Биләр шөһәрә үзләштергәч, болгарлар аны шундый зурайталар, ул шул чордагы Лондон, Парижлардан да зуррак һәм төзегрәк шөһәр-гә әйләнә.

Болгар бигрәк тө күн эшкөртү, күн өйберләр тегү белән якын-тирәгә дан тотта. Иң яхшы тире-күннәр Болгардан килгәнлектән, андый күннәргә Урта, Үзәк һәм Кече Азиядә *болгарлык* дип атыйлар. Урта Азиядә бу сүз бүгенгә көнгә кадәр саклан-ган.

Бик күп илләргә үзара сөздә итешү юлында утырганлыктан, Болгар иле үз сөздәсен дә бик нык үстерә һәм төрле илләргә культурасын да тиз үзләштерә. Ул Евразиядәге иң көчле дәүләтләрнең берсенә әйләнә. Скандинавия сәгалары, аны элекке исемә буенча Биармланд дип атап, аның белән сөздә итүнең бик күп уңай якларын язалар, аның байлыгына сокланалар. Рус елъязмаларында да болгарлар-ның байлыгына сокланып сөйләүләр төркөлеп калган: чабаталы рус дружиналары күнитәклә болгарларга яу чабарга кыенсынып торалар.

XIII йөзгә башында Чыңгыз хан гаскәрләргә бик күп җирләргә яулап алуға керешә. Алар Кытайда да, Кореяда да, Урта Азиядә дә, Иранда да, Кавказда да, Төньяк Кавказдагы рус һәм кыпчак гаскәрләргә белән очрашкан та, көчле кар-шылык күрмишә, җиңүгә рәвештә алга баралар, бик күп илләргә үзләргә буйсын-дыралар. Шуңа күрә җиңелмәслек дип саналган Чыңгыз хан гаскәрләргә үз юл-ларында беренчә мәртәбә 1223 елда Болгар иленә килеп бәреләләр һәм чөл-пәрәмә киләләр. Суверенлык аркасында бик зур көч туплаган болгарлар чыңгыз-ханлыларны Идел буенда Жигули таулары янында тар-мар итәләр. Шуннан соң монголлар бик аз гына калган гаскәрләргә белән Каракурумга кайтып китәргә мәҗбүр булалар. Шулай итеп, Идел болгарлары русларны һәм Европаның башка илләргә чыңгызлылар явыннан 13 ел буе коткарып, саклап торалар. Бары 1236 елда гына монгол яулары, үзләргә буйсынган барлык җирләрдән бик күп гаскәр туплап, Болгарны буйсындыруға ирешәләр. Ил бик нык җимерелсә дә, Болгар дәүләте Алтын Урда дип аталган татар дәүләте чорында да, буйсындырылган ил буларак, яшәвен дәвам итә; чөнки аның нык үскән икътисади һәм рухи культ-урасыннан чыңгызлыларга да нык файдаланырга туры килә.

Исламга нигезләнгән суверенлык Болгарда мәгариф эшен җайга салырга, мәд-рәсәләрдә зыялыларны тәрбияләргә, фәннәргә һәм әдәбиятны үстерәргә дә мөм-кинлек бирә.

Болгарда өле күк түрк рун язуы да киң кулланыла, ләкин гарәп язуына күчү чагыштырмача тиз башкарыла. Электән килә торган авыз иҗаты өсәрләргә Идел-Урал төркисе үзгәчлекләргә ия булган бигер-болгар сөйләмә телендә үстерелә, язма өсәрләр иҗат иткәндә, язучылар төркиләргә гомумирәк һәм урта булган төрки телдә иҗат итәләр. Бу телнең үрнәкләргә Кол Галинең «Кыйссаи Йосыф» поэмасында ачык күрәбез. Поэма урта телдә иҗат ителгән булса да, без анда Идел-Уралдагы тел, ягъни болгар теле үзгәчлекләргә дә аера алабыз.

29. БОЛГАР ХАТЛАГЫНЫҢ КАЗАН ХАНЛЫГЫНА ӘВЕРЕЛҮЕ, АНЫҢ ЯУЛАП АЛЫНУЫ

Болгар ханлыгы монгол-татарлар явы нәтижәсендә территориясе ягыннан бик нык кечерәя, икътисади һәм һөнәрчелек ягыннан да шактый йомшый. Ләкин чыңгызлыларга шул жирләрдә дәүләт төзү өчен үрнәк буларак, ул һәръяклап буйсынган хәлдә яшәвен дәвам итә. Аның көчсезлеген күрәп, Болгарга Алтын Урда ханнары да, рус талау отрядлары да (ушкуйниклар да) еш һөжүм итеп торалар. Болгарлар үзләре дә Алтын Урдага азатлык хәрәкәтләре ясап алалар, русларның талаучыларына каршы да күтәреләләр. Ләкин көчләр инде тигез булмый, 1431 елда рус кнәзе Федор Пестрый Болгар шәһәрен туздыра, шуннан соң инде Болгар иле дә Болгар буларак элекке үзгә белән яшәүдән туктый. Дәүләтнең үзгә Казан шәһәренә күчәрелә һәм ул башта *Жәдиде Болгар* (Яңа Болгар) дип атала башлый. Шулай итеп, кайчандыр чәчәк аткан Биарм, соңрак Болгар иле башта монголлар һөжүме, соңрак Алтын Урда һәм рус ушкуйниклары кысуы астында йомшаудан йомшауга барып, үзенең тарихи вазифаларын казан кабиләләренә тапшыра. Биар (*бигер-биләр*), болгар һәм казан кабиләләре бер үк телдә сойләшкәнлектән, бер үк Төңрегә табынып, бергәләп ислам кабул иткәнлектән, бу күчеш чагыштырмача тыныч хәл ителә. *Болгар* этнонимы урынына *казанлы* яки *казан кешесе* дигән атамалар урнашалар. Рус чыганаclarында да Казан ханлыгы халкын бары *казанлы* дип кенә атый башлыйлар.

Алтын Урда Болгарны гына таркату түгел, үзен дә шул ук хәлгә житкәрә. Монголдан чыккан ханнарның милләтчелек омтылышлары юк дәрәжәсендә була, чөнки генаһы белән алар торки түгел иделәр, аларда торкине торки итеп зур хәлдә саклау идеясе түгел, ә хакимият башында торып, торкиләр хисабына яшәү омтылышы өстенлек ала иде. Шушы омтылыш өчен үзара корәшәп, чыңгызлылар хәтта үзләренә буйсынган илләрдән ясақ җыярга да вакытлары һәм көчләре калмый. Шуңа күрә рус кнәзлекләреннән ясақ җыюны алар Мәскәү кнәзлегенә тапшыралар. Ә мәскәүлеләр бу хәлдән бик оста файдаланалар. Ясақның күп кенә өлешен үзләрендә калдыру өчен, башка кнәзлекләргә ясақны Алтын Урда исемнән арттырып торалар. Моның белән алар барлык рус кнәзлекләрендә татар дәүләтенә каршы нәфрәт тәрбиялиләр, үзләренә байлык җыеп көчәләр һәм башка кнәзлекләргә Мәскәү тирәсенә җыеп, үзәкләшкән рус дәүләте төзү өчен юл ачалар. Алтын Урда ханнары, үзләре дә сизмәстән, үзләренә кабер казучыларны өзерлиләр.

Руслар үз сүзләрен өле соңрак әйтәләр. Башта үзара ызгышлар Алтын Урданың табигый таркалуына китерә. XIV йөз ахырында аннан Казакъ һәм олешчә Үзбәк ханлыкларына нигез булган Ак Урда аерыла, чыңгызлылар тарткалашыннан җик күргән Нугай Урдасы барлыкка килә. XV гасыр уртасында Алтын Урданың калган жирләрендә Себер, Әстерхан һәм Кырым ханлыклары оеша. Хәлсезләнгән гомуми татар дәүләте җимерекләрендә төзелгәнлектән, бу ханлыklar да ныклап күтәреләп китә алмыйлар; тиздән рус дәүләтенең колониаль политикасы тәэсирен сизә башыйлар.

Төньяк-көнчыгышта күп кенә угро-фин халыклары урнашкан жирләргә колониальләп өлгәргән рус дәүләте, иң элек, Көнчыгышка таба үз чикләрен киңәйтү юлында торган Казан ханлыгын «үзләштерүне» бурыч итеп куя. Казан ханлыгы баш-күз алып 30 ел чамасы да яши алмый, руслар Казанга Касыйм ханны походка җибәрәләр, шуннан соң инде Казан-Мәскәү арасында корәш тукталмый дип әйтерлек. 1547—1550 елларда Явыз Иван Казанга өзлексез поход ясап тора, аны ала алмагач, 1551 елда Казаннан ерак түгел Зоя (Свияга) тамагында, татарга каршы көч туплау өчен, Свияжск крепостен този, ниһаять, 1552 елның 2 октябрендә Казан дошман кулына кала. Озак та үтми 1556 елда Әстерхан ханлыгы, 1582 елда Себер ханлыгы, 1783 елда Кырым ханлыгы Рус дәүләте колониясенә әйләнә.

Алтын Урданың Дәште кыпчак жирләрендә 200 ел буе идарә итүе халык өчен бер дә эзсез югалмый: электән бик күп торле, күп исемле кабиләләрдән торып та, Биарм дәүләте чорында — *биар* (*бигер ~ биләр*), Болгар вакытында *болгар* этнонимнарын ала башлаган халык *татар* исеме белән йөртөлгән Алтын Урдада өкрәнләп рәсми *татар* атамасы белән бер халыкка оеша башлау процессын кичерә. Рәсми даирәләрдә һәм әдәбиятта кулланыла торган уртақ угыз-кыпчак әдәби теле белән янәшә, көндәлек аралашу коралы буларак, аның кыпчак варианты да киң кулланылышка керә. Халык авыз иҗаты өсәрләре, дастаннар шул гомуми әдәби телнең кыпчаклашкан вариантында тарала. Идел-Урал регионында өзлексез үсеп килгән жирле торки тел дә өкрәнләп әдәби нормаларга үтеп керә. Менә шундый

үзенчөлөклөрнө үзөнө сеңдергөн өдөби тел, Алтын Урда таркалгач та, барлык ханлыктарда кулланыла. Димөк, тамырлары б. э. к. үк формалашкан Идел-Урал, Кавказ, Көнбатыш Себер тирөлөрөндө яшөгөн һәм төрлө гомуми этнонимнар (*эскеле~эскит, һөн~сөн, көнгөр, алан, хазар, биар~бигер~билөр, болгар*) йөрткөн жирле халык бер халык булып яшөргө омтылышын сүндерми. Шул уртак телдө халык ижаты өсөрлөрө, язма өдөбият электөн саклана һәм яңалары туа тора. Казан ханлыгында ижат иткөн язучылардан иң күренеклелөрө Мөхөммөдъяр, Колшөриф, Мөхөммөт Әмин, Әмми Камал да шушы телдө ижат итөлөр. Соңгысының тормышы, төрлө ханлыктар төзелүгө карамастан, төрки дөньясының нигездә бер калуын ачык күрсәтә: ул, күп кенә башка төрки шагыйрьләр кебек, бөтен төрки дөньясын бер итеп ил гизеп ижат итеп иөри.

30. ТАТАРНЫҢ УРЫС ПАТШАЛЫГЫНДА ИСӘН КАЛУ ӨЧЕН КӨРӘШЕ

1552 нче елда Казан алынганч, татарлар үз дөүләтлөрөннөн мөхрүм калалар. Казан һәм аның якын тирәсендөгә казанлылар рус гаскәрлөрө тарафыннан юк ителөлөр, Казаннан 50 чакрым жирләрдән, олы юл һәм су буйларынан, иң уңдырышлы урыннардан жирле халык куыла, һәм алар урынына руслар китереп утыртыла. Шул юл белән татар жирләрен үзләштерү эше башкарыла. Калган халыкны рөхмисез рөвештә христианлаштыру һәм руслаштыру башлана. Моңы рус митрополиты Макарий рухландырып тора. Ул басып алу политикасын «изге эш», «алласыз поганый» мәселманның христианлаштыру Алла кушкан эш дип пропаганда алып бара.

Татарларның, башкортларның, чуашлар, марилар, удмуртлар белән бергә, колонизаторларга каршы Бөек Ватан сугышы да рөхмисез бастырыла. Бу халыктарның Степан Разин (XVII йөз ахыры) һәм Емельян Пугачев (XVIII йөз ахыры) фетнәчелөрө составында көрәшүе дә жиңу китерми, халык исәпсез-хисапсыз кырыла. Мөнә шушы хәлне исәпкә алып, татар зыялылары халыкны саклау һәм үстерүнең башка төрлө, тынычрак юлын сайларга мәжбүр булалар.

Татар ханлыктары жирләренең бер үк рус дөүләте эчендә калуыннан файдаланып, христианлаштыру һәм руслаштыруга нәтижәләрәк каршы тору өчен, татарлар элекке олы Болгар, Алтын Урда чикләре эчендә бик тыгыз аралашалар, берләшөргә омтылалар. Бу изге эштә башлап йөрүчелөр казанлылар булалар, чөнки Казан алынганч, туган жирләреннән куылу, христианлаштыручыларның эзәрлекләвеннән качу аркасында, алар Көнчыгыш Себергә, Әстерхан, Кавказ, Кырым, Балкан тирөлөрөнә, казах далаларына, Урта Азиягә таралган булалар. Мөнә шул казанлылар эшчәнлегә нәтижәсендә, татар халкында яңадан консолидацияләнү процессы башлана һәм, патша хөкимиятенең христианлаштыру һәм руслаштыру өчен көчәненп тырышуына карамастан, XIX йөз урталарында Рөсәйнең бик киң территориясендә — элекке олы Болгар, өлөшчә Алтын Урда жирләрендә — Казан, Уфа, Оренбург, Самара, Әстерхан, Екатеринбург, Томск, Тубыл, Пермь, Мәскәу губерналарында — татар милләте формалаша. Рус дөүләте татар мәктәплөрө, мәдрәсәлөрө, басмаханәлөрө, нәшриятлары өчен бер генә тиен акча бирмәсә дә, боларның барысы да татар байлары хисабына төзелә, ачыла һәм эшли. Шуларның эшчәнлегә нәтижәсендә бик киң регионда бер өдөби тел милли тел итеп кабул ителә, шул телдә басылган дәрәсләкләр, уку китаплары һәм өдөбият төрлө регионнарда яшөгөн жирле төркиләрдә бер милләт психологиясе тудыра, аларның һәм-мөсен бер *татар* этнонимы берләштерә.

Колониаль шартларга карамастан, татарларның һәрьяклап үсеше һәм аларның казахларга, үзбәкләргә мәдәни һәм дини тәэсире рус хөкүмәтен дә, хәтта большевикларны да борчый башлый. Идел татарларының ул чордагы мәдәни үсешен статистик мәгълүматлар белән күрсәткән немец галиме Отто Гетч, рус дөүләте татар-мөселманның үсешеннән бик курка һәм аларны Төркстанга кертмәскә тырыша, дип яза. Гетчнең бу язмаларын В. И. Ленин да конспектлый һәм Төркстанга татар йогынтысын түгел, ә рус йогынтысын көчәйтөргә кирәк дип саный.

Отто Гетчнең 1913 елда чыккан бу мәгълүматларынан Ленин түбәндөгеләргә игътибар итә.

Татарлар мөселманлык тәэсирендә мәдәни яктан бу регионда иң алдынгы халык дәрәжәсенә үсеп житөлөр, ди ул. 1880 елда Русиядә 11 млн. мөселман була, аларның барлык китаплары өлө 7—8 дән артмый, бер типографиялөрө, 4 юлбашчылары, европача югары белемле 12 зыялылары була, соңгыларының берсе Көнбатыш Европа югары уку йортын төмамлый.

1910 елда мөселманның 20 млн. га житә, алар меңнән артык басма китап

чыгаралар, 14 типографиягә, 16 вакытлы матбугатка ия булалар; 200 кеше Рәсәй югары уку йортларын, 20 кеше Көнбатыш Европа университетларын бетерә; 100 гә якын язучылары, 6 югары һәм 5000 түбән дәрәжәле мәктәпләре була (Ленин В. И. 28 т. 313—314). «Казан татарларында хәзер 150 кешегә бер мәчет һәм бер мулла булса, шул региондагы русларда һәм башка христианнарда 1500 кешегә бер священник туры килә. Татарларда 100 кешегә бер мәктәп, христианнарда 1500—3000 кешегә бер мәктәп була. Китап һәм газета тарату буенча татарлар тагын да өстен торалар» (Шунда ук. 314—315). 1905—1907 елларда татарча газета һәм журналларның чыгу урыннары да татар милләтенең кайларга сибелеп яшәвен ачык күрсәтә. Ул урыннар: Санкт-Петербург, Мәскәү, Казан, Уфа, Сембер, Самара, Оренбург, Әстерхан, Уральски, Екатеринбург, Троицк, Томск, Төмән, Семипалатинск, Ташкент.

Патша хөкүмәтенең руслаштыру политикасы шартларында да татар халкының үсеше, билгеле инде, большевикларны бик нык борчуга сала. Шуңа күрә алар рус империясен саклауда яңа эффектлы алымнар кулланырга булалар.

31. БОЛЬШЕВИКЛАР ЧОРЫНДА ТАТАР ХАЛКЫ

Хакимияткә килү өчен, большевиклар халыкларның азатлыкка табигый омтылышларын бик оста файдаландылар: аларга тигезлек, хәтта үз аерым дәүләттен төзәрлек дәрәжәдә үзбилгеләнү хокукын бирергә вәгъдә иттеләр. Бу политика русларда гына түгел, башка халыклар арасында да большевистик оешмалар тууга сәбәп булды. Алар ярдәмендә 1917 елның октябрендә большевиклар хакимияткә килделәр. Шул ук елның ноябрендә «Рәсәй халыклары хокуклары декларациясе» кабул ителде. Анда большевикларның вәгъдәләре азмы-күпме закон төсенә керде. Үзбилгеләнү хокукынан финнәр һәм поляклар, ак гвардияләре ярдәмендә, бик тиз файдаланып калдылар, башкаларга мондый бәхет элекмәде.

Тигез хокуклылыкны һәм үзбилгеләнү хокукын бөтенләй онытып, 1918 елның январенда үк большевиклар Рус империясен торгызу эшенә керештеләр: беринди халыктан да сорап тормастан, үзек рус митрополиясенә буйсындырып, Русия Федерациясен төзеп куйдылар. Аңа, автономияләр буларак, казах-кыргызлар, үзбәк, төркмән һәм тажиклар да кертелгән иде. 1922 елда империяне тагын да зурайтып СССР итеп төзүгә мөмкинлек тугач, соңгылары аерым союздаш республикалар итеп аерылды. 1936 елда милләتلәрне сортларга бүлеп аеру төгәлләнде. Беренче сортлы халык — руслар, икенче сортлылар — союздаш республика халыклары, өченче сортлылары — автономик республика халыклары, аннан соң — автономик өлкә, округ халыклары, бишенче сортлылары — дәүләт төзелешенә ия булмаган халыклар.

Бу төртип большевикларга башка халыкларны руслаштыру политикасын тупас алдау юлы белән алып барырга үзенә күрә «нигез» булып торды. Иң элек ил күләмендә чөчелеп яшөгән халыклар, бигрәк тө татарлар, ассимиляцияләнүгә тиеш иде. Шуңа күрә халыкларны туган җирләреннән күчерү, аларны руслар белән аралаштыру методы да киң кулланылды. Чөчелгән халыкларның үзара аралашуы, яшәвен тәмин итү юлы булган милли-мәдәни мөхтәриятне большевиклар гомумән тыйдылар. Бу үз чиратында халыкларны руслаштыру процессын шактый тизләтте.

Төрле милләт җирләренең бик аз өлешендә генә автономик республикалар төзү, бер яктан, рустан башка милләتلәргә дәүләт кайтару яки төзү булса, икенче яктан, бу җирдәге байлыкны шул халыкның үз кулы белән талау, анда халыкларны тизрәк бутау һәм төп халыкны азчылык итеп калдыру да булып чыкты. Билгеле инде, үзенең борынгы илендә азчылык булып калган халыкны руслаштыру бик җиңел.

Рус аңында Алтын Урда өчен җавап бирергә тиешле халык булып күренгән татарлар, Рәсәйдә сан ягыннан руслардан гына калышсалар да, аеруча авыр хәлдә калдырылдылар. Мөгълүм булганча, татарлар беркатлылыклары аркасында большевикларга ышандылар. Алар эшен башкару өчен бик көчле татар-башкорт сугышчан бригадалары да төзделәр. Бу бригадалар Идел-Урал регионында чагында, большевиклар татар зыялыларының Идел-Урал штатын төзү идеясенә дә башта уңай карагандай ителәр, ләкин соңрак штатлар урынына милли республикалар төзү принцибы кабул ителә. Татар-башкорт союздаш республикасын оештыру омтылышына да Ленин һәм Сталин кушылгандай ителәр. Ләкин татар-башкорт бригадаларын Урта Азиягә сугыштыртып җирбөргәч, большевиклар, Казанны һәм аның якын тирәсен ак чехлар яулап алды дигән сылтау белән, 1919 елда

Башкорт автономик республикасын төзеп куялар. Шуннан соң инде 1920 елда элекке татар жирләренең бик аз өлешендә генә Татарстан автономиясен оештыру белән чикләнеләр. Моңа татар да, башкорт та сүзсез риза булсын өчен, татарлар союздаш статусын сорамасыннар өчен, Татарстан һәм Башкортстанның Казахстанга терәлгән чикләрен бетереләр: ике арада Оренбург өлкәсен төзеп куялар, татар-башкортның тышкы чиге булмасын, янәсе.

Татарлар Татарстанга союздаш статусы бирүне сорап берничә мәртәбә КПСС Үзек Комитетына мөрәҗғәгать итсәләр дә, «Татарстанның тышкы чикләре юк, сезгә рөхсәт итсәң, башкалар да сорый»,— дип кискен каршы киләләр.

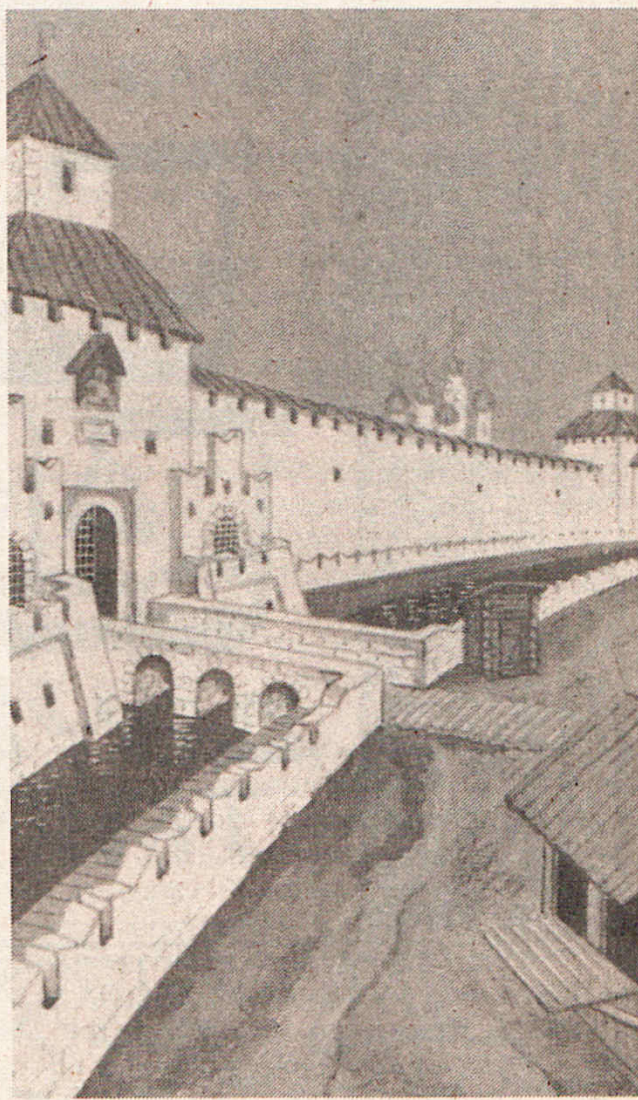
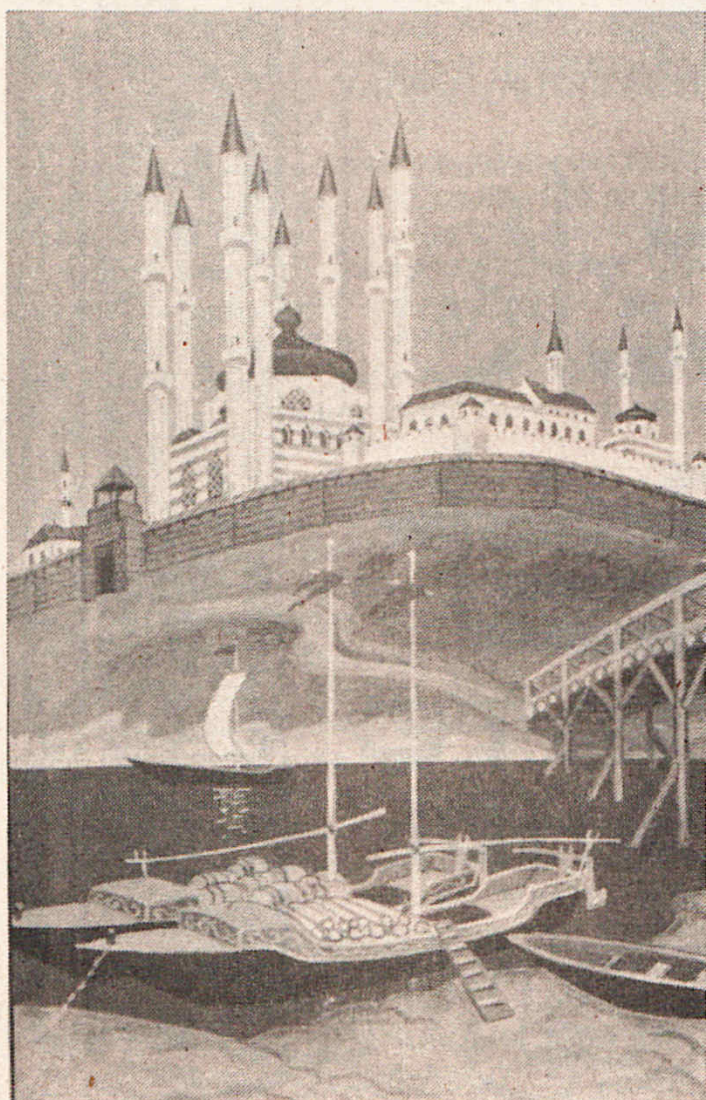
Билгеле, тормышның гомумән алга баруы татарларга да тәэсир итә: автономия шартларында алар да билгеле дәрәҗәдә үсеш кичерәләр, ләкин бу үсешнең тизлеген рус һәм союздаш статуслы халыкларның үсеше тизлегеннән бик нык калыша, халыкның үсеш тизлеген дә бик нык төшә. Мәсәлән, XX йөзнең 20 елларында СССРда Идел татарлары 4 урында, 1959 һәм 1970 еллардагы сан алуда — 5, 1980 елда — 6, 1989 елда 7 урынны алалар. Татар мәктәпләренең кимүе татарларны үз теленнән баш тартуын арттыра. Татарларның татарча белмәгәннәренең үсеш темпы татарның гомумән үсешеннән чагыштыргысыз артыграк.

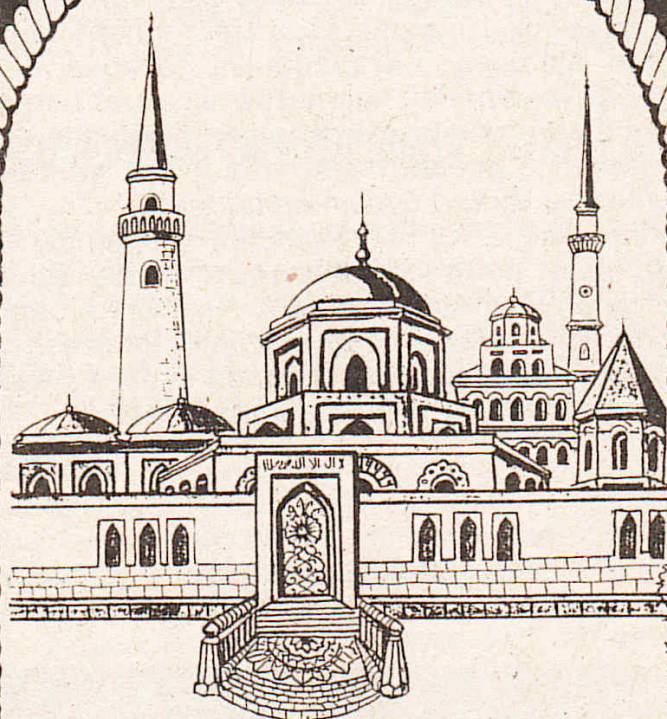
Автономия чорында Татарстанда суверенлык бөтенләй бөтә язды. Республика үз экономикасының бары 1,6 процентына гына хужа, калган 98,4 проценты Союз һәм Русия министрлыклары милкә булып санала иде.

Тоталитар житәкчелек итү СССРны өкрәнләп хәерче хәленә калдырды, социалистик система жимерелде. Жәмгыятьне үзгәртеп кору башланды. Рустан башка милләتلәрне юкка чыгару туктатылды, киресенчә, бетүгә бара торган милләتلәрне уяту, саклау, үстерү проблемаларын хәл итү эше жәелдерелде. Татарларның да культурасын, телен саклау өчен кайбер чаралар күрелә башлады, ләкин рус бөек мәмлөкәтчелек шовинизмы әле үз көчендә кала бирә.

МИРФАТЫЙХ ЗӘКИЕВ,
академик.

(Дәвам бар.)

دولت نامہ

دәүләт
тәрихи

ہیو کی بولغار دوتی تاریخی

Ризаэддин бине Фәхреддин

**БОЛГАРЛАРНЫҢ НӘСЕЛ ҺӘМ ТЕЛЛӘРЕ,
ТАРИХИ ИСТӘЛЕКЛӘР ҺӘМ ШӘһӘРЛӘР**

Болгарларның төрек кавеменнән булуларында шик булмаска тиешле. Бу мәмлөктәрнең төзөк вакытларында килеп йөргән гарәп сәяхәтчеләре боларның «төрөк» булулары турында шаһитлык бирәләр.

XVIII гасыр урталарында гыйлем әһелләре арасында болгарларның славян нәселеннән булуы — һақында бер хәбәр чыгып, күп адәмнәр тарафыннан кабул ителде. Бу дөгъваны исбат итәр өчен төрле дәлилләр китерелсә дә, игътибарга алырлык булганы гарәп тарихчылары, аерым алганда, ибне Фазлан сүзе иде. Имеш, ибне Фазлан үзенең сәяхәтнамәсендә болгарларны славян нәселеннән дип сөйлөгән.

Соңыннан мәгълүм булды ки, бу фикер яңлыш икән. Моның сәбәбе — гарәп тарихчылары һәм ибне Фазлан тарафыннан искә алынган «сакълаб» вә «сакаләбә» сүзләрен «славян» дип төржемә кылу булып чыкты. Болар «сакълаб» сүзен «склав»-тан чыгаралар да, «склав» белән «славян» бер нәрсәдер дип, болгарларның «славян» булуы турында хөкем йөртәләр.

Чынлыкта, «сакълаб» сүзе теләсә гарәпләштерелгән, теләсә гарәпләштерелмәгән булсын, гарәпчә мәгънәсә игътибарга алынсын, яки алынмасын, гарәп тарихчыларының һәм, аерым алганда, ибне Фазланның моннан максаты — махсус бер кабилә, төркем түгел, бәлки Идел һәм Урал буйларында булган кавемнәрнең барчасы да. Шул вакытларда бу җирләрдә финнар белән төрекләр (искитләр) торалар иде. «Фин» сүзе элек вакыттагы үз исемнәре онытылган төрле-төрле кавемнәргә гомуми исем булганлыктан, чынлыкта чуаш, ар һәм чирмеш кебекләренең турыдан-туры «төрөк» балалары булуы ихтимал (Хәсәен әфәнде Фәезхани Мөржани хәзрәтләренә язган бер хатында чуаш теле белән төрек теле арасында камил мөнәсәбәт барлыгын искәртеп китә).

Багъдад шәһәренә баручы болгарлар: «Без финнар белән төрек кавемнәренә катышу һәм аралашуларыннан хасил булган бер халыкбыз», дигәннәр. Бу чыннан да шулайдыр. «Болгар»да булган төрекләрнең искит һәм һуннар булуында шик-

лөнергә күп урын юк. Искит һәм һун төрекләре финнар белән аралашканнан соң «болгар төрекләре» исемен алганнар.

Болгарларның «славян» нәселеннән икәннән дөгъва итеп, моңа төрле-төрле дәлилләр китерүчеләрнең берсе — рус галимнәре арасында Григорьев булмыш-тыр. Надан кешенең 100 хатасыннан 1 тиенлек зарар күрелмәсә дә, галим кешенең аз гына хатасыннан да бик күп нәрсәләргә зарар килә торган була. Кылыч һәм каләм иясе булган Григорьевның шушы дөгъвасы сәбәбеннән бик күп көчләр урынсыз сарыф ителгән. Күрәзгә ышанучылар күрәзәчеләрнең үзләреннән дә артык алар файдасына дәлилләр сөйләргә, кесәләреннән чыгарып булса да вакыйгалар һәм мисаллар күрсәтергә мәжбүрләр. Шуның кебек Григорьев та хата төржемә аркасында килеп чыккан карашка тарафдарлык иткән һәм соңрак үз тарафыннан моның файдасына бик зәгыйфь, хәтта мөнәсәбәт булмаган нәрсәләр белән дәлилләр китергән. Яхшы атлар өчен абыну гаеп булмаган кебек, галимнәр өчен дә ялгыш гаеп түгел, өмә ялгыш мәйданга чыкканнан соң һаман да шул ялгышны өстәп алу һәм шуны алга сөрү гаептер. Григорьев егет һәм вәжданлы адәм булган булса кирәк, хатасын аңлаган һәм өвөлгә дөгъвасыннан кире кайткан вә болгарларның славяннар белән мөнәсәбәтләре булмавын таныган.

Баштагы дөгъвасын матбугат аркылы белдергән Григорьев соңыннан бу фикердән кире кайтуын басма сурәттә игълан иткәнме — юкмы? Бу хәл безгә мәгълүм булмады. Без моны Хөсәен өфөндә Фөезхани тарафыннан Мәржани хәзрәтләренә язган хосусый бер хатында укыдык. Хөсәен өфөндә өлгә хатында Григорьевны махсус күреп, шул мәсьәлә хакында сөйләшүен һәм аның болгарларның славян нәселеннән булу фикереннән кире кайтуы турында язган иде. Бу хат «Асар»да Мәржани биографиясендә урын алды.

Жыеп өйткөндә, болгар төрекләре һун төрекләре белән финнарның катнашуынан хасил булган халыктыр. Финнар бу мәмлөкәтләрдә һуннардан элек кунып-күчеп йөргәннәр, Идел, Урал буйларын биләп торганнар. һуннар шулар остөнә килеп, аларга катышканнар һәм бер тарафтан мәдәният корып, шөһәрләр бина кылганнар, сөүдә һәм хужалык эшләрен төртипкә салып, хөкүмәт төзөгәннәр. Бу көндә Казан, Самар, Уфа, Сембер һәм башка губерналарда булган мәселманнар шушы болгар төрекләренең балалары, һун вә финнарның турыдан-туры варисларыдыр.

Болгарларның телләре төрки булуын гарәп сәяхәтчеләре яздылар. Моңы исбат итүнең хәжәте юк. Төрөк кавемәнең теле, өлбөттә, төрки телдән башка тел булмас. Фазыйл Мәржани хәзрәтләре боларның өсәрләре булган берничә китап исемнәрен санамыш. Мөшһүр «Йосыф китабы» шулар исәбеннәндәр. Моңы Гали исемәндә бер зат һижри белән 630 елда (1232 еллар тирәсе) рәжәп аенда төмам иткән.

Болгарлардан беркадәр акчалар, байтак кабер ташлары, Болгар шөһәре урынында кайбер бина вә манаралары калган булса да, тарихи ядкярләр калмаган яки калган өсәрләре бу вакытка кадәр килеп житмәгән.

Казый Болгар дип билгеле булган бер кешенең «Тарихе Болгар» исемле өсәре булганлыгы мәгълүм булса да, бу көнгә кадәр өлгә өсәрнең даны һәм эзе беләнмәдә. Мәржани хәзрәтләре фикеренчә, тарихчы булган Казый Болгар белән Болгар казыйсы Ягъкуб бине Ногман өл-Болгари икесе бер адәмдер. Бу сүз шаять дөрестер.

Болгар кавемнәре сөүдәгәр, һөнәрчә һәм мәдәниятле булганлыктан, аларның шөһәрләре дә күп иде. Боларның шөһәрләреннән кайберләре бүгенгә шөһәрләр вә шөһәрчәк, зур авыл урыннарында, вә кайсыберләре Идел буйларында булып, харап булганнар, хәтта урыннары да югалып беткән.

Жукотин, Кирмәнчук, Басов, Брахимов (Ибраһим) һәм башка шундый шөһәрләрнең, урыслар тарафыннан басып алынып, күбесенчә исемнәре үзгәргән.

Гарәп тарихчыларының хәбәрләреннән болгарларның (бу өстенлекле һәм тупланган кавемнәренә) шөһәрләре күп булып, өлгә шөһәрләрдә кесеп һәм сөүдә бөлен шөгыльләнүләре аңлашыла. Башкалалары булган Болгар шөһәр хакында киләчөктә сөйләнәр.

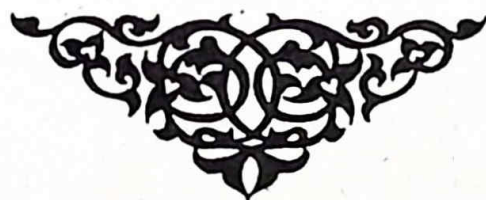
Шура, 1912, № 20, 15 окт.

Төржемә кылып эшкәртүче
РАВИЛ ӘМИРХАН.

સત્ત્વિય
પદ્મ
તપુચક્ર

БӨРКӨ ХАННЫҢ ТЫШКЫ СӘЯСӘТЕ

1256 елда Батый, картаюын сизеп, үзенең улы Сартакны Монголиягә Мүнкө хакан янына жиберә. Сартак Мүнкө рөхсәте белән әтисе урынына хан итеп билгеләнергә тиеш була. Болгар иле һәм Кыпчак өстендә яңадан кара болытлар куера.

Монда хикмәт шунда, Сартак христиан кызына өйләнгән һәм үзе дә христиан динен кабул иткән була. Димәк, Жүчи олысының рәсми дине — христиан дине һәм сәясәте — христиан мөнфәгатьләреннән чыгып үткөрелгән сәясәт булырга тиеш була. Ләкин, шулай ук, мәселманныр да тик утырмыйлар. Батыйның энесе Бөркө белән сөйләшүләр алып баралар, ә Бөркө исә яш чагында ук ислам динен кабул иткән була. Ибне-Хәлдүн һәм Әль-Гәйни мәгълүматлары буенча ислам динен ул Бохарада суфый шөехе Шәмсетдин Әль-Бахарзи һәм аның шөекерте Нәжметдин аша кабул итә¹.

Сартак монгол башкаласын Каракорымда тантаналы рәвештә кабул итә һәм Мүнкө хакан аңа Жүчи олысында идарә итү хокукы биргән ярлык тапшыра. Сартак хан Монголиядән кайтып житкәнче, Батый инде дөнья куя. Мөселманныр исә Сартак өйләнеп кайтканны көтеп тормыйлар, Кыпчак олысының солтаны итеп Бөркөнә төхеткә күтәрәләр². Шул сәбәпле, Сартак үз хәленең мөшкел икәнлеген күреп, Бөркө урдасына килмәгән. Бөркө аңа: «Мин синең атаң урынына калган кеше, нигә син чит кеше кебек үтеп барасың, минем яныма кермисең дә», — дигән сүзләр белән чапкыннар жиберә. «Син мөселман, — дип җавап бирә Сартак. — Мин христиан динен тотам, мөселман йөзе күрү миңа бөхәтсезлек».

Озакламый Сартак үтерелсә дә, Бөркө тиз генә хан була алмый. Чонки, Мүнкө хакан Сартакның үлүен ишеткәннән соң, Жүчи олысы белән идарә итү өчен ярлыкны Бөркөгә түгел, ә Сартакның улы Улакчы исеменә биргән була. Улакчы кече яшьтә булганга, Мүнкө хакан аны чакырып тормый, үзенең нойоннарын Батый урдасына жиберә. Алар Батыйның өлкән хатыны Баракчинга Мүнкө хакан исеменнән, Улакчы үсеп житкәнче дип, идарә итү ярлыгын тапшыралар. Ләкин, шул ук елны, Улакчы да вафат була. Монголлар йоласы буенча зур хокуклар белән файдаланган Батый ханның өлкән хатыны Баракчин олыс төхетенә, Бөркө урынына, Батый ханның икенче оныгын Туда-Мүнкөнә утыртмакчы булып, фетнә оештыра³. Эш уңышлы барып чыксын өчен ул Иран монголлары ханы Хулагу белән элемтәгә керә. Ләкин фетнә ачыла. Үзенең станы белән Иранга, Хулагу янына качарга омтылган Баракчин тотыла — ыстаны туздырыла, ә үзе жөзәләп үтерелә.

1257 елдан Кыпчакта Бөркө идарә итә башлый. Ул чорда Жүчи олысы мәстәкыйль дәүләт булып өверелә. Илдә, төп канун буларак, шәригать гәмәлдә булган. Шушы чорда Алтын Урданың көньяк илләре (*мөселән, Мисыр*) белән традицион бөйлөнешләре көчәйгән. Мисырда бу чорда Кыпчактан чыккан Бөйбарс хакимлек итә. Кайбер чыганаclarга нигезләнеп, аның чыгышы Бөржан шөһөреннән дияргә мөмкин. Ул монголларга өсир төшкән була, һәм аны Сүриягә бары 800 дирһәмгә сатып жиберәләр. Ул вакытларда монголларга өсир төшкән төрakilәр күпләп сатылганнар һәм алар, Сүрия яки Мисыр солтаннарына ялланып, яхшы сугышчылар буларак, бөхри (*зур елга, диңгез*) төрakilәре, яки бөхри мәмлүкләре дип аталганнар⁴. Бөйбарс сөләтлә сугышчы булган. Әле Мисыр солтаны Салих вакытында ук ул, өсир буларак, үзенең мәмлүкләре белән Мисырга бөреп кергән төре йөртүчеләрне Мансур янында 1250 елның февралендә тар-мар итә, ә аларның житөкчесе француз короле Людовиг IX ны өсир итеп ала⁵. Шулай итеп, Бөркө белән Бөйбарс арасында тыгыз бөйлөнешләр урнаша. Бөйбарс монголлар белән бөрелештә Мисырны гына түгел, бөлки туган жирләрен

азат итү өчен Бөркөнә дә үз ягына аударырга тырышкан. Бөркөгә илчеләр белән жиһәргән бер хаты — моның ачык дәлиле. Анда болай диеп язылган: «Ислам ул коры сүзләрдән генә тормый, изге сугышның топ нигезләреннән берсе».

Монгол ханнары зур яулар нәтижәсендә бөтен Көнчыгыш Аурупа илләрен, Урыс дәүләтен, Урта Азия, Кавказ артын, Кырымны һәм аларның биләмәләрен яулап алсалар да, монгол хаканы һәм аның тарафдарлары моның белән генә канәгать булмыйлар. Алда өле басып алыначак илләр — Иран дәүләте, Сүрия, Мисыр һ. б. дәүләтләр күздә тотыла. 1253 елның бөтенмонгол хуралында Мүнкә хакан монгол феодаллары белән килешеп Хулагуны басып алыначак Иран җирләренә хан итеп билгели, шулай ук ул, Сүрияне, Мисырны, Румны, өрмөн, өзәрбәйҗан һәм грузиннар яшәгән җирләргә дә яулап алырга тиеш була. Шуннан соң яңа яуларга хәзерлек чаралары күрелә башлый. Мүнкә хакан карарында, элгәрәк Байҗа һәм Чурмагун белән жиһәргән гаскәрләр, — барысы да Иран җирендә булырга тиеш һәм Даһир баһадир белән Кашмир һәм һиндстанга киткән гаскәрләр дә Хулагу хан кул астына тапшырылсын, диелә. Бу гаскәрләрдән тыш Чыңгыз ханның уллары, туганнары һәм оныкларына бүлөп бирелгән гаскәрдән һәр ун кешедән икесе Хулагу хан тарафына бирелергә, аның белән яу чабарга һәм аңа хезмәт итәргә тиеш була. Шуннан соң бу карар нигезендә барысы да үзләренең улларын һәм нөкәрләр билгеләп, аларны үз гаскәрләре белән Хулагуга хезмәткә озаталар. Хезмәткә билгеләнү чаралары күрелгәч, Мүнкә хакан Кытайга чапкыннар жиһәрә һәм аннан меңләгән кытай таш атучыларын, уг атучыларын һәм арбалетчыларын китертә. Шулай ук, чапкыннар Хулагу гаскәре уза торган юлдан, Каракорымнан алып Жөйхүн елгасы ярларына кадәр булган бөтен болынлыкларны һәм көтүлекләргә хан биләмәләре итеп игълан итәләр, тирән дәръялар һәм аларның кушылдыклары аша ныклы күперләр салалар. Хулагуның яуга өзәрләнүгә төгәлләнгәч, ул горейф-гадәтләр буенча хушлашу мөҗлесе уздыра. Бу мөҗлес берничә көн дәвамында исерткеч эчемлекләр эчү һәм күңел ачулардан гыйбарәт була. Мөҗлеснең соңында, Мүнкә хакан: «Сиңа, Хулагу, бөек, чиксез гаскәрең белән Туран җирләргә аша узып Иранга барырга кирәк булыр, олы һәм кече эшләрендә дә горейф-гадәтләр буенча, бөек юлбашчыбыз Чыңгыз хан кануннарына таянып эш итәргә тиеш булырсың, — диде⁶. — Жөйхүн елгасыннан алып ерактагы Мисыр илләренә кадәр булган җирләрдә һәркем сиңа баш ия һәм буйсына икән, аларга мөхәмәтлелек күрсәт, бүләкләр өләш, ө кемнәр сиңа каршы торып баш күтәрә, аларны бөтен хатыннары һәм бала-чагалары белән юк итәргә боерылды». Анда, шулай ук, Хөрасәннән алып Кухистанга кадәр булган барлык ныгытмаларын да юк итәргә кушылган⁷. Барлык таланган җирләргә дә яңадан чәчәк аткан хөленә кайтарырга, барлык дошман биләмәләрен яулап алырга, үзенең жөйгә һәм кышкы торакаларын арттырырга, һәр очракта да өлкән хатыны Дөкүз белән киңөшергә, диелгән.

Хулагуның өлкән хатыны Дөкүз көрәйт ыруыннан була. Билгеле булганча, бу ыру кешеләре христиан диненә табынганнар. Дөкүз дә шулай ук христиан динен тоткан. Мүнкә хаканның күңелендә, Хулагу үзенең гаскәре белән Иран җирләрендә ханлык итәр һәм бу җирләр аның данлыклы ыруын ныгытыр, дигән уйлар булса да, ул: «Син бу изге эшләргә уңышлы башкарып чыккач, яңадан үз ыстаныңа өйлөнөп кайтырсың», — дигән. Күрәсәң, Мүнкә хакан Хулагуга зур яулар ышанып тапшырса да, нәрсәдөндөр шикләнү хисләре кичергән. Барлык өзәрләнү чаралары күрелгәч, өйтеләсе сүзләр өйтелгәч, Мүнкә хакан Хулагуның үзенә һәм, аерым, аның хатыннарына, бала-чагаларына кыйммәтле бүләкләр, акча, киём-салым, шулай ук яуга баручы барлык нойоннарга, өмирләргә дә затлы киёмнәр, халатлар бүләк итә. Хулагуга ярдәмчә итеп ул үзенең энесен Сөнтөй угылны да жиһәргән.

650 елда — (11.1253), үгез елының ахырында, зөлхиджә аенда Хулагу үзенең ыстанына кайта⁸. 651 елда — (1—11.1254), барс елының көзендә, шул ук зөлхиджә аенда, бөек хаканның фөрманы буенча ул күп санлы гаскәр белән яуга кузгала⁹. Хулагу гаскәре уза торган юлларга якын урнашкан өмирләр тарга өзәрлиләр, аны гаскәр ялга туктаган вакытларда аларга төкәдим итәләр, юлларны ташлардан, чүп-чардан арындыралар, зур елгалар һәм аларның кушылдыклары аша кичәр өчен кораблар, көймәләр өзәрлөп торалар. Хулагу, Иран җирләрен бөрелешсез генә яулап алу ышанычы белән, андагы падишаһларга һәм солтаннарга жиһәрү өчен түбөндөгә эчтөлекләр ярлыклар яздыра: «Без бөек хакан ярлыгы белән эш итеп, динсезләрнең ныгытмаларын юк итү һәм аларны бу җирләрдән куып чыгару өчен барабыз. Әгәр сез үзегез безне каршы алып, гаскәрегез, коралыгыз һәм башка кирәк-яраклар белән ярдәм итәсез икән, сезнең кул астыгызда булган барлык биләмәләрегез, гаскәрегез, торакаларыгыз үзегездә калыр, һәм сезнең эшләгән яхшылыкларыгыз мактап искә алыныр. Әгәр инде безнең таләп-фөрманнарны үтөүдә ялгышлар жиһәрелсә, яки алар үтөлмәсә, санга сугылмаса сезне дә, динсезләрне юк иткән кебек, гафу үтенүегезгә дә карамастан, барлык биләмәләрегез, торакаларыгыз, хатын-кыз һәм бала-чагаларыгыз белән юк итәрбез», — диелә¹⁰. Ошбу эчтөлекләр ярлыкларны Иран падишаһларына, өмирләренә, шулай ук яуланып алыначак башка ил вәкилләренә дә тапшырыр өчен тиз йөрешле чапкыннар жиһәрелә. Донъяны буйсындыручы байрак астында зур яу килү хөбөрән ишеткәч, Иран җирендәге солтаннар, өмирләр һәм мөликләр куркуга төшөп, каршылык күрсөтүнең файдасыз икәннән күрөп, Хулагу хан галиҗәнәбләренә хезмәт итәргә карар кылалар. Аңа буйсыну

һәм хезмәт итү йөзеннән Румнан—Гыйззәтдин белән Рәкнәтдин солтаннар, Фарсыдан—атабәк Сагданың углы Мозаффаретдин, Гыйрактан, Хөрәсәннән, Әзәрбәйжан, Арран, Ширван һәм грузиннардан—мәликләр, садрийлар, шулай ук югары катлам аксәякләр зур бүлөкләр белән Хулагуны каршыларга юл тоталар. Шуннан соң, Хулагу фәрманы буенча барлык кораблар, көймөләр йөрүдән туктатыла һәм Жәйхүн елгасын кичү өчен зур күпер салына. 653 елда (1.1256) зөлхижжә аеның беренче көнөндә Хулагу үзенә күп санлы гаскәре белән Жәйхүн дәрәясын кичә, аннан соң кораб, көймә хужаларын элек гамәлдә булган кораблар һәм көймөләрдән алына торган салымнардан азат итә һәм бу гадәтне ботенләй бетерә¹¹.

Хулагу бу кышны Жәйхүн ярларында үткөрә. Мәғлүм ки, ул инде Иран жирләренә күп өлешен буйсындырган була. Аңа Иранның төрле чикләрендә калган аз санлы дошманнары белән исәп-хисапны өзеп, яуланып алынган жирләрдә төртип урнаштырасы гына кала. Әмма бер нәрсә нык борчый аны. Әлбәттә, ул да булса, аның абыйсы Бөркөгә булган ачуы һәм кара көнчелеге. Чыганаclarдан белгәнәбезчә, Бөркө, Батый хан тарафыннан, Мүнкәне империя башкалғасы Каракорым каласына озата баручы гаскәргә баш итеп һәм аны боек хакан төхетенә күтөрү вазифаларын үтәүче итеп билгеләнә. Шуннан соң Бөркө берникадәр вакыт Мүнкә хакан төхетә тирәсендә хезмәт итә. Үзенә төхеткә якын торыуы һәм беренче вакытларда хаканга йогынты ясый алуы сәбәпле, башка олыслардагы ханнарга, шул ук вакытта Хулагуга да төрле эчтәлекле фәрманнар белән чапкыннар жиберә һәм алар өстеннән идарә итә башлый. Әлбәттә, бу идарәлек күп кенә ханнарга, шул ук вакытта Хулагу ханга да ошап житмәсә дә, ул Бөркө тарафыннан империяне ныгыту йөзеннән күрелгән чаралар була. Беренче вакытларда Хулагу: «Бөркө ул бит минем өлкән агам, мин шуңа күрә генә түземлек итәм»,—дия торган булган. Ләкин Бөркөнә башка туганнары—Тутар, Болгай һәм Колый белән дә Хулагу арасында мөнәсәбәтләр бозылгач, алар арасында дошманлык һәм берберенә булган нәфрәт көннән-көн арта бара. Туганнары белән араларын бозуга ирешкәч, Хулагу: «Бөркө ул, әлбәттә, миңа өлкән ага, ләкин ул тыйнаклык һәм оятлылык сыйфатларыннан ерак тора, миңа һәрвакыт янаулар һәм мәжбүри таләпләр белән мөрәҗәгать итә, мин аңа башка буйсынмыйм, киләчәктә аның белән һич кенә дә исәпләшәргә уйламыйм»,—дигән¹². Бөркө, шулай ук, энесә Хулагуга карата начарлык кылмаса да, аңа нык ачулы булган. Мәғлүм ки, безгә билгелә булганча, Хулагуның өлкән хатыны Дөүкүз христиан динендә була, ханлык биләмәләрендә күп чиркәүләр салдыра. Хулагу аның бу эшләрендә зур ярдәм күрсәтә һәм, шул рәвешле, мәселманнарның зур дошманына әверелә. Бөркө хан энесә Хулагуның ачулануын ишетеп: «Ул минем энем булса да, дошманнан явыз, ул бер гаепсез мәселманнарның барлык шөһәрләрен тар-мар итте, мәселман падишаһларының йорт-жирләрен жимерде, дустан дошманны аера белмәде һәм ырудашлар белән киңәшләшмичә хәлифне һәлак итте,—дигән¹³.—Өгәр, хоҗай боерган булса, мин аннан гаепсезгә түгелгән мәселманнар каны өчен үч алырмын»,—дип аның чараларына да керешкән.

Үч алу өчен ул аңа каршы утыз меңлек яхшы коралланган алдынгы атлы гаскәр белән бөкләр бөгә Нугайны жиберә¹⁴. Нугай чиксез гаскәре белән Дөрбөндне узып Ширван каласы тирәсендәгә бер уйсулыкта туктый һәм дошманына һөжүмгә өзерләнә. Хулагу хан бу хәбәрне ишетеп, Иранның барлык биләмәләреннән дә гаскәр тулларга боерык бирә һәм тиз арада зур гаскәр жыеп 660 һижри елның (20.VIII.1262) золкағдә аенда Аладаг каласыннан яуга кузгала. Ширәмән нойонын ул алгы гаскәр белән алдан жиберә. Шул ук елның зөлхижжә аенда Хулагу Сәмагәр һәм Абатай нойоннары белән Шөмаһә каласына килеп житә. Ул арада Бөркө ханның көчле гаскәре Ширәмәнгә хәлиткәч көчле һөжүм ясый һәм аның күп санлы гаскәрен кырып та сала. Шушы елның зөлхижжә аенда Хулагу ягыннан Абатай нойон килеп житә, Шабарән каласына бер фәрсах ара жир калгач, ул Бөркө гаскәренә һөжүм итә һәм уңышсыз рәвештә чигенергә мәжбүр була. Әмма ләкин, алгы сафта дошман белән көчләр тигез булмау сәбәпле, Нугай гаскәре дә чигенергә мәжбүр була. Хулагу үзенә узган яуда алган вакытлы уңышларын истә тотып, 661 һижри елның мөхәррәм аенда Бөркө ханның үзе белән бәрелешергә ният кылып, Шөмаһә каласы яныннан яуга жыена һәм мөхәррәм аеның 23 көнөндә жомга көнне күп санлы атлы гаскәр белән яуга кузгала¹⁵. Шуннан соң алар тиз арада Дөрбөнд каласына килеп житәләр. Ул вакытта Бөркө гаскәренә Нугай кул астындагы бер өлеш Дөрбөнд ныгытмалары эчендә була. Күп санлы Хулагу гаскәре аларга уклардан атып һөжүм ясый һәм аларны ныгытмаларыннан бөрөп чыгара. Бу орышта көчләр тигез булмый, Нугай гаскәре батырларча сугышса да, яңадан чигенергә мәжбүр була. Нугай жиңелгәннән соң, гаскәр башлары Ширәмән белән Абатай Хулагу ханга: «Нугайны без кире үз атасына хезмәткә жиберик, аннары аның артыннан барып без барысын да юк итәрбез»,—диләр¹⁶. Ләкин бөкләр бөгә Нугай кире кайтырга ашыкмаган. Шуннан соң, Хулагуның фәрманы чыга, анда Элькәй нойон Тудаун баһадир, Сөлҗидәй, Чаган, Хулагу һәм Дөгүзгә гаскәрләре белән чигенгән дошман эзеннән барырга һәм Бөркө сугышчыларының тораclarын талап алырга боерыла¹⁷. Ошбу фәрман нигезендә алар Терек елгасын кичеләр һәм ачык далада Бөркө хан өмирләренә, мәликләренә һәм сугышчыларының тораclarын күрәләр. Кыпчак даласы тоташтан ябылдыclar, зур бизәклә чатырлар, шулай ук,—атлар,

өөредөй дошманнары өстенө ташланалар. Бөркө хан гаскөрлөрө бу сугышта аеруча батырлык күрсөтө һәм кыска гына вакыт эчендө күпсанлы дошман гаскөрен кырып сала. Бу вакытта Терек елгасы инде боз белән капланган була. Дошманның исән калган яугирлөрө шуннан файдаланырга уйлап, боз өстеннөн чигенө башлай. Ләкин, күп санлы гаскөрнөң авырлыгына чыдамыйча, боз кинөт чатнап икегә ярыла, күз ачып йомганчы меңләгән гаскөр су астына китө.

Бу жиңүлөрдөн соң, Бөркө үзенө гаскөре белән Дөрбөнд каласын урап үз биләмөлөрөнө юл тотта. Хулагу исө, үзенөң исән калган яугирлөрө белән жомадиел ахыр аеның 11 конендө Төбриз каласына кайтып житө. Бу сугышта Бөркө хан сугышчылары зур уңышларга ирешеп, Хулагуның барлык планнарын, зур жиңүлөргө булган омтылышларын һәм хыялларын жирлөп куялар. Шулай да, Хулагу хан узган сугышта күп санлы яугирлөрөн югалтса да, яңа яуларга чыгарлык көчө булмаса да, булган барлык биләмөлөрөннөн яңа гаскөр туплау, корал жыю һәм Кыпчакка каршы кабат яуга хөзерлек эшенө керешө.

Башкалар арасында Дөватдар углы Жөлөлетдинне якин күреп, аны үзенө хезмөткө алырга була. Аның дөрөжөсөн күтөрө, ө Жөлөлетдин исө хан канаты астында үзен бик иркен тотта һәм аннан бик яхшы файдалана да белгән. Бервакыт Хулагу ханда хезмөттө ул: «Билгеле булганча, Кыпчак даласына яңа яу бару инде ныклы рөвештө хөл ителгән, өмма хөлифнөң биләмөлөрөндө өлө дө булса бөрничө мең торки-кыпчаклар яши, алар өлбөттө кыпчакбашның горөф-гадөтлөрөн белөлөрдөр булыр¹⁸. Әгәр сезнөң тарафтан рохсөт булса, мин аларны жыйнап кайтыр идем һәм без аларны килөсө яуларда алгы сафта сугышыр өчен файдаланыр идек»,—дигән.

Хулагу бу фикерне хуплап Жөлөлетдингө ярлык белән пөйжө бүлөк итө. Шулар нигезендө Багдад хөкимнөрө аңа сораган кадөр акча, корал, азык-төлек һәм ул ни сораса шуны биреп, аның дөрөжөсөн танып, аның эшенө тыкшынмыйча, ул ни талөп итсө шуны эшлөргө тиеш булалар. 662 һижри елның жөендө, Хулагуның фөрманы буенча, Жөлөлетдин Багдад каласына юлга кузгала¹⁹. Юлда очраган хөрби хезмөткө яраклы булган һөркемне ул үзенө гаскөр итеп жыя барган. Багдад каласына килеп житү белән, ул хөлифтө хезмөттө булган торки-кыпчакларга: «Сез минем дөрөжөлөрнө һәм нинди затлы нөселдөн чыгышымны яхшы белөсөз,—мин сезнөң белән бер ырудан, Хулагу хан миңа зур ышанычлар багласа да, миңа жаваплы эшлөр тапшырса да,—мин сезне кылычка азык булырга юл куймыйм, минем төкөдимем шул: без монголлар куөтө, алар биргөн бөхөт белән хушлашыйк, аннан соң мин үземнө һәм сезне дө монгол фөрманыннан азат итөм, сезнөң минем белән килешүегөз һәм миңа дуслар булуыгыз гына кирөк»,—дидө²⁰.

Халык бу сүзлөргө ышанып аның белән китөргө була. Юлга жыенган торки-кыпчаклар һәм аларның хатын-кызлары, бала-чагалары белән Жөлөлетдин Багдад каласыннан чыгып Тигр дөрьясын кичө. Шунда алар, Жөлөлетдин фөрманы буенча юлда очраган Хафөжжө дип аталган гарөп кабилөсенө һөжүм ясыйлар. Аларның күп кенө дөя, үгезлөрөн һәм атларын талап алалар. Гаскөрлөргө кирөк булган кадөр акча, атлар, азык-төлек һәм коралларны Багдад казнасыннан алса да, гарөп кабилөсенө һөжүм итөргө аны нөрсө этөргөндөр,—анысын Аллаһы Төгәлө үзө генө белө. Шуннан соң, ул гаскөр белән Ефрат дөрьясын кичө. Дөрьяны кичү төмамлангач, Жөлөлетдин: «Мин хөзер Сүриягө, аннан Мисырга сөфөр тотарга уйлыйм, төлөгөн һөркем минем белән бара ала. Кем телөми, шул хөзер үк бу жирлөрдөн кирө борылсын»,—дигән²¹.

Бу аның торки-кыпчакларны тагын бер кат сынавы була. Әмма лөкин, беркем дө кирө борылырга уйламый һәм һөммөсө ризалык бөлдөрөп башта—Сүриягө, аннан Мисырга таба юл тоталар.

Жөлөлетдин, билгеле булганча, Хулагу янына кайтырга бөтенлөй жыенмаган, ул үзө туплаган гаскөр белән Мисыр хөкимө Бөйбарс ягына чыккан. Хулагу бу хөбөрнө ишетеп бик зур кайгыга бата, чөнки ул Жөлөлетдиннөн бу кискен борылышны һич көтмөгөн. Бу вакытларда ул үзен жиңгөн дошманы Бөркөгө каршы яңа яуга хөзерлек күреп йөргөн була. Тиздөн 663 һижри елның (1.1265)—үгез елы килө. Хулагу бөрничө көн тоташтан бөйрөм ясый һәм сунарга йөри. Бер көн мунчадан соң ул кинөт авырып урынга егыла. Рабигыл ахыр аеның жиденчө көнендө—шимбө көнне ул кытай табибларыннан эч йомшарткыч дару эчө. Лөкин бу дару аңа дөва алып килми, аның хөлө тагын да начарая һәм ул аңын югалта. Иң бөлдөклө табибларның тырышлыгына да карамастан, вакыт инде узган һәм аның тормыш юлы ахыргы ноктасына житкөн була. Риваятьлөргө караганда, бу вакытта һөр төн күктө кылычка охшаган бер йолдыз пөйда булган. Ул бөрничө төн балкып торган. 663 һижри ел (8.11.1265) рабигыл ахыр аеның 19 көнендө бу йолдыз юкка чыга һәм Хулагуның дөньядан китүен аңлата²².

Билгеле булганча, Бөркө белән Хулагу арасында булган мөнөсөбөтлөр зур яулар чапканчыга кадөр ук бозык булган. Бу, беренчө вакытларда, Хулагуның агасы Бөркө ирешкөн уңышларга көнчөлөк һәм бер-беренө капма-каршы булган идеологик карашлар аркасында булса, тора-бара бу дөүлөтара мөнөсөбөтлөрдө дө тискөрө төс ала.

Хулагу хан Иранны, Гыйракны, шулай ук элөгрөк Алтын Урда биләмөлөрө булган Әзөрбөйжан, өрмөн һәм грузиннар торган жирлөрнө дө басып алгач, Жүчи олысы белән Иран

басып алынган Кавказ арты дөүлөттөрө дө.

Билгеле булганча, Кавказ арты дөүлөттөрө аша зур өһөмияткө ия булган сөүдө юллары уза торган була, һәм бу юллар Жүчи олысына яхшы гына табыш биреп, дөүлөт икътисадында зур урын тотканнар. Бу иллөр басып алынганч, жирле сөүдөгөрлөр һәм феодаллар зур зыян күрөлөр, шуның нәтижәсендө дөүлөт икътисадына да тискөрө йогынты ясала.

Гомумән, Алтын Урда дөүлөтенең шөрыкъ иллөрө белән булган сөүдө бәйлөнөшлөрө зур чыгымнар таләп итә башлай.

Чөнки Кавказ арты иллөрө аша уза торган сөүдө юлларыннан файдаланган өчен, Хулагу Иранына зур салымнар түлөргө кирәк була.

Әлбөттө, бу Алтын Урда дөүлөтендөгө жирле феодалларда һәм сөүдөгөрлөрдө зур канәгәтсезлек тудыра. Шуларны истә тотып, бу яулар ике яктан да, беренче чиратта, жирле феодаллар, урынлы сөүдөгөрлөр мәнфөгәтлөрөннән чыгып алып барылса, икенчесендө — ике дөүлөт һәм аларның ханнары арасында булган идеологик капма-каршылыктар, ягъни, мәсәлән, идеологик дошманлык аркасында алып барылган дип уйларга була.

ИСКӘРМӘЛӘР

¹ Гизенгаузен В. Сборник I, ибн-Халдун, текст, с. 369, перевод, с. 379., аль-Айни, текст, с. 478, перевод, с. 507.

² Мөхәммәдиев Ә. Г. «Мирас». — К., 8/1993, 76 б.

³ Мөхәммәдиев Ә. Г. «Мирас». — К., 8/1993, 76 б.

⁴ Мөхәммәдиев Ә. Г. «Мирас». — К., 8/1993, 77 б.

⁵ Мөхәммәдиев Ә. Г. «Мирас». — К., 8/1993, 77 б.

⁶ Рашид ад-Дин. Сборник летописей. — М. — Л., 1946. — Т. III, с. 24.

⁷ Рашидэддин. Күрсәтелгән хезмәт, 24 б.

⁸ Рашид ад-Дин. Сборник летописей. — М. — Л., 1946. Т. III, с. 24.

⁹ Рашидэддин. Күрсәтелгән хезмәт, 24 б.

¹⁰ Рашид ад-Дин. Сборник летописей. — М. Л., 1946, Т. III, с. 25.

¹¹ Рашидэддин. Күрсәтелгән хезмәт, 25 б.

¹² Рашид ад-Дин. Сборник летописей. — М. — Л., 1946, Т. III, с. 59.

¹³ Шунда ук, 59 б.

¹⁴ Рашидэддин. Күрсәтелгән хезмәт, 59 б.

¹⁵ Рашид ад-Дин. Сборник летописей. — М. — Л., 1946, Т. III, с. 59.

¹⁶ Рашидэддин. Күрсәтелгән хезмәт, 60 б.

¹⁷ Рашид ад-Дин. Сборник летописей. — М. — Л. 1946, Т. III, с. 60.

¹⁸ Күрсәтелгән хезмәт, 61 б.

¹⁹ Рашид ад-Дин. Сборник летописей. — М. — Л., 1946, Т. III, с. 62.

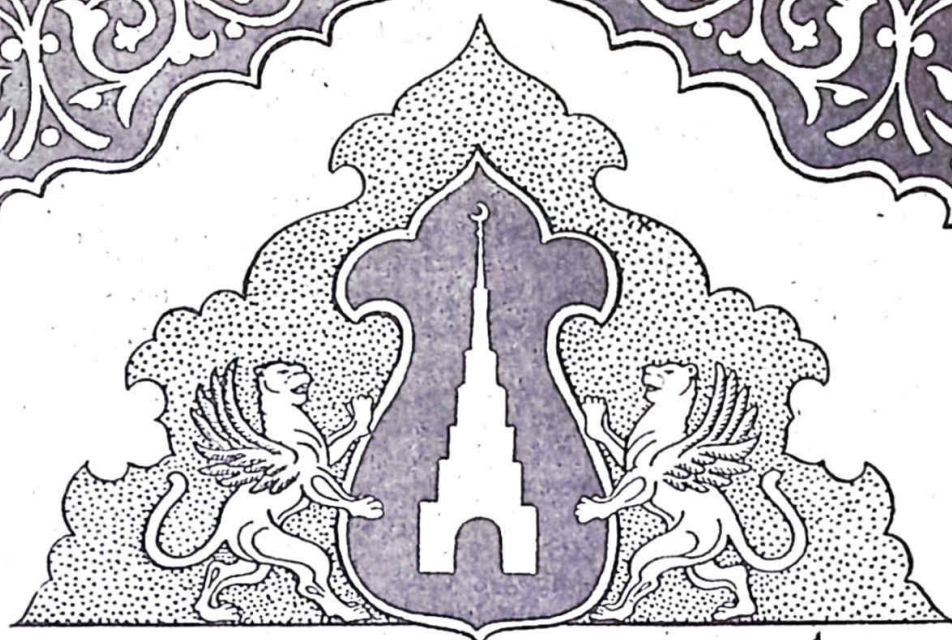
²⁰ Шунда ук, 62 б.

²¹ Рашид ад-Дин. Сборник летописей. — М. — Л., 1946, Т. III, с. 62.

²² Шунда ук, 62 б.

ГАБДРАХМАН ХАФИЗОВ,
КДУ аспиранты.

قرآن خانلغ تايخنى

KABAN

XANLIGHI

TAYXNI

Чура Батыйр

(эссе)

4. НУГАЙ ХАЛКЫНЫҢ «ШОРА БАБТИР» ДАСТАННАРЫ

Эссеның бу өлешен зур булмаган тарихи-этнографик аңлатмалардан башларга туры килә. Узган елларда булып үткән «мини-дискуссияләр»гә караганда, безнең вакытлы матбугатта еш кына нугай — нугай сүзләренә мәгънәсен аңламастан, бутап йөртәләр. Димәк, биредә, теләсәң-теләмәсәң дә, кайбер аңлатмалар кирәк.

Үзләренә тарихи ватаннарында яшәгән төрки халыкларның берсен татарча нугай дип, аларның үз телләрендә нугай дип атыйлар (бу очракта «о» урысча «ой!» дигәндәге кебек яңгырый). Шулай ук Урта Азия халыкларынан казакълар, кыргызлар, үзбәкләр дә безне — татарларны татар дип түгел, нигездә нугай дип беләләр. Шуның нәтижәсендә еш кына Казан татарларын нугайлар белән бутап йөртү күренешләре очрый. Бу хәтта казакъ халык эпосында да чагылып китә. Моңы без тикшерелә торган дастанның казакъча версияләрен күзәткәндә дә күрербез. Шулай ук вакыт казакъ телендә әлеге сүзгә шактый ямьсез яңгырый торган шакшабас нугай формасы да бар (шакша — казакъларда тел астына куела торган наркотик — насыбай салып йөртү өчен бизәп, сырлап-пөхтәләп, сыер мөгезеннән яки ат тиресеннән ясалган махсус савыт. Алтын-көмеш һәм кыйммәтле ташлар белән бизәгән очракта, аларның кайберсе сәнгать әсәре дәрәжәсенә күтәреләләр).

Нугай исә шулай ук этнонимның саф татарча яңгырашы. Унайдан, безнең матбугатта кайвакыт нугай татарлары дигән гыйбарә дә очрый. Хәлбуки, «нугай татарлары» сүзләре фәнни яктан да, гамәли яктан да берничек тә дөреслеккә туры килә алмыйлар. 1917 елгы Октябрь инкыйлабына кадәр чиркәс, чичән, осетин, шор, хакасларны да еш кына татарлар дип атаганнар. Билгеле галим-этнограф С. А. Токарев язучыча, монгол телле бурятларны, палео-азиатларны, хәтта урысларны да Көнбатыш Яурупа галимнәре татарлар дип беләләр (Токарев С. А. «К постановке проблем этногенеза» (Сов. этнография. 1949. № 3, с. 20. Ассызык минеке.—Ф. У.). Икенче бер билгеле этнограф Н. В. Никольский язучыча, Русиядә төрки телләрдә сөйләшкән һәм татар дип аталган халыкларны өч төркемгә бүлгән: Себердән — алтайлылар, абаканнар, барабалылар, Иртеш, Тубыл, Төмән, Ялуторовск һ. б. татарлары; икенче төркем — «Яурупалы татарлар» казанлылар, әстерханлылар, Литва, Польша татарлары; өченче төркем — «кавказлылар»: әзәрбайжандар, тау халыклары, кабардалылар, кумыклар, нугайлар һ. б. (Никольский Н. В. Народности Поволжья. Казан. 1920, с. 349).

Конкрет этнонимнарның болай буталчык кулланылышына карап, без әлеге күрсәтелгән халыкларның барысын да (сүз аларның татар булмаганы турында бара) татар халкының аерым этник төркемнәре рәтенә кертә алмыйбыз бит. Шулай ук нугай татарлары тезмәсе дә — мәгънәсезлек.

Житдирәк интонациягә күчсәк, безгә бер бик мөһим фәнни хакыйкатың үзләштерергә вакыт житкәндер инде: нугайлар һәм татарлар — бер-берсенә бик якин, әмма шулай ук вакыт һәркайсының үз тарихы, теле, йолалары, гореф-гадәтләре булган тулысынча мөстәкыйль халыклар. Бу фикерне дәлилләү өчен аерым мисаллар эзләп апырап йөрисе юк. Билгеле булганча, Казан ханнарының хатыннары арасында, әйтик, гүзәл нугай кызлары да аз булмаган. Барыннан да элек, әйтелгәнчә, бездә илаһи бер алиһә дәрәжәсенә күтәрелгән Сөембикә — нугайлардан Йосыф бәк кызы. Сөембикә белән бергә Сафагәрәй ханның биш хатыны арасында тагы бер нугай кызы — Шәех-Мамай морза кызы да була. Башта Казан ханнары Хәлил, Ибраһим, алар бу дөнядан киткәч Крым ханы Миңлегәрәй хатыны, заманында Казан ханнары дәрәжәсенә күтәрелгән Мөхәммәд Әмин һәм Габдел Ләтәйфларның әнисе Нурсолтан да шулай ук нугай далаһарынан — атаклы Әмир Идгәйнең оныгы булган Тимер

* Дәвам. Башы, журналның 1995 елгы 7—8, 9 сәһифәләрендә.

морза кызы. Идегәйнең үз хатыннары арасында да Туктамыш хан кызы мәшһүр Ханәкә — солтан; шулай ук танылган Фатыйма — солтан да Касыйм патшалыгының мөстәкыйль хөкемдары дәрәжәсенә күтәрелгән тарихи шәхесләрнең берсе. Боларның барысы да ирек сөючән Нугай далаларында туып, шунда иркәләнеп, азатлык рухлары ныгыган нугай ханымнары. Ягъни, Казан татарлары белән нугайларның үзара туган-тумачалык мөнәсәбәтләре озак еллар-гасырлар бие дәвам иткән күркәм бер тарихи күренеш. Бу икә халыкның бер-берсенә якынлыгын һәм туганлыгын берничек тә инкар итеп булмый һәм моның, әлбәттә, кирәге дә юк, аеруча һәрбер халыкның милли аңы күтәрелеп килгән безнең көннәрдә. Уңайдан, казак халык эпосының искиткеч бай «Кырык ногай батыры» циклын тикшерү нәтижәсендә академик В. М. Жирмунский мондый нәтижәгә килә: «Урыс елъязмаларында Казан татары буларак сурәтләнгән Чура батыр Нарыковны да эпос нугайлардан дип саный» (Жирмунский В. М. Тюркский героический эпос. Л. 1974, с. 515. Ассызык минексе.— Ф. У.).

Шулай итеп, шактый озын һәм сикәлтәле юллар аркылы булса, да, без яңадан Чура батыр образына әйләнеп кайттык. Үз туган илендә — Казан жирләрендә генә түгел, башка тугандаш халыклар ижатында да Чура батыр чын мәгънәсендә эпик бая ала һәм аңа багышланып, күләмле, гаять тә матур дастаннар ижат ителә. Барыннан да элек, Казан татарларының якын туганнары булган нугай халкында 1991 елда Махачкалада «Ногайбынъ кырк баытири. Эдиге» дигән, нугай халык дастаннарыннан торган махсус җыентык басылып чыкты. Китапта нугай халык дастаннарыннан «Эдиге», «Мамай» һ. б. белән бергә «Шора баытир» дастаны да урын алган. Дастанның бу версиясе А.-Х. Жанибеков тарафыннан 1926 елда атаклы каранугай йырауы Ажи-Молла Ногман улыннан язып алынган.

1992 елның апреленнән башлап шул ук дастанның нугай версияләреннән тагы берсе «Шора баытир» исеме белән Карачай-Чиркәс Республикасында нугай телендә чыга торган «Ногай давысы» гәзитенең берничә санында дөнья күрдә («Ногай давысы». 1992. 46, 59—60, 93 һ. б. саннар). Дастанның бу версиясе Румыниядәге Добруджа нугайларынан Бухарест университетының профессоры, филология һәм тарих фәннәре докторы Әнвәр Мамут тарафыннан язып алынган.

Ирле-хатынлы Әнвәр һәм Надрет Мамутлар 1992 елның җәендә Казанга — Бөтендөнья Татар Конгрессына киләләр. Шунда, күрәсен, алар журналист Флүс Латыповка нугай халык ижаты әсәрләреннән торган ике җыентык бүләк итәләр. Бу китапларның беренчесе «Бүз егет» дип атала һәм үз эченә нугай халык дастаннарыннан «Идегәй», «Шора баытир», «Бүз егет», «Таһир илә Зөһрә» һ. б. ш. дастаннары ала. Китапның икенче томы «Аю колак баытир» дип аталып, анда «Тапкыр бала», «Үксез кыз», «Куян белән Керпе» кебек әкиятләр урын алалар. Әнә шул томнарның беренчесеннән Флүс Латыпов «Шора баытир» дастанын безнең хәзергә әдәби телгә тәрҗемә итеп бастыра (Чура батыр. Казан, 1993). Нугай халык дастаны татарчага тәрҗемә ителгән булгач, мин аны анализлаганда аерым өзекләргә өлгә китаптан алачакмын.

Татар бәетләрендә, дастаннарында һәм риваять-легендаларында да, нугай халкының берничә версиядән торган «Шора батыр» дастанында да һәм башка кайбер әсәрләрдә дә ахыр чиктә сүз, һичшиксез, шул бер үк Казан татары, Нарык угълы — Чура батыр турында бара.

Нугай халкының Шора батырга багышланган дастаннарының һәрбер версиясе, безнең халык бәетләреннән, бигрәк тә эчтәлек ягынан, ерак торсалар да, югарыда күзәтелгән татар халык дастаны белән уртақ рухтагы әсәрләр.

Дастан баштан ахырга кадәр гаять тә кич иҗади үсешкә ирешкән һәм классик дастаннар тудыру дәрәжәсенә күтәрелгән нугай халык эпосы традицияләрен дәвам итә. Чура батыр бирсә, халык дастаннары өчен гадәти булганча, берникадәр идеаллаштырып бирелә. Кайбер ярылып яткан әкияти мотивлар да шул фикерне раслыйлар кебек.

Дастанның игътибарга лаек тагы бер үзенчәлеге — аның беренче юлларынан ук бу дастан батыр Казан ханлыгының азатлыгы өчен көрәшүче ир буларак сурәтләнә. Бу яктан дастан башка барлык версияләрдән дә нык кына аерылып тора:

Әүвәл заман бар икән,
Чура батыр бар икән,
Ил эчендә бер икән,
Яу кайтарып ир икән,
Бүз кыр дигән жирендә
Ат утлатып йөргәндә
Дошман килә далага
Казан каласын алмага.
Моңы белгән Чурабыз
Кылычын биләнә тагадыр,
Ук-садагын асадыр,
Казан юлына чыгадыр.

Әнә шулай эпик батырның килчәктәге төп эше, төп максаты билгеләнә. Мондый алым төрки халыклар, шул исәптән татар халык дастаннары өчен дә типик, гадәти күренеш. Әнә шул гомуми күренештән соң батырның гомер юлын, аның халыкчан-эпик биографиясен

сурәтләү башлана. Алга таба дастанда Нарык морзаның кырык атчының башлыгы булып хезмәт итүе турында сөйләнә. Озак еллар өйләнмичә яшәгән Казан ханы аны өйләндермәкче була һәм хәтта аңа ярдәм кулы суза. Нарыкның хатыны гүзәл бер зат булганга күрә, хан, үзенә бер вәзире котыртуы нәтижәсендә, бу хатынны иреннән аерып, тартып алу нияте белән яна башлый. Әмма үзсүзле Нарык морза ханның әлегә вәзирен үтерергә мәжбүр була. Казан ханы үзенә вәзирен үтергән Нарык морзаны артык каты жәзага тартмый кебек. Әмма туган иленнән — Казан ханлыгынан куып чыгара һәм киләчәктә ханның күзенә күренмәскә боера.

Димәк, дастанның беренче битләреннән үк хан белән Нарык морза арасында кискен конфликт, каршылык туа. Бу очракта дастан чыннан да Казан тарихындагы вакыйгаларга якын тора кебек: тарихи Нарык морза да бит һәрвакыт диярлек Казандагы Кырым яклы төркем ханнарына, әгәр бүгенге тел белән әйтсәк — оппозициядә тора. Дөрәсрәге — ул һәрвакыт Кырым яклы ханнарга һәм морзаларга каршы кискен көрәш алып бара.

Шул ук вакыт дастан берникадәр анохронизмга да юл куя, Нарык морзаны Кырым ханлыгына караган жирләрдә яшәргә мәжбүр итә. Әнә шул якларда Нарык морзаның Чура атлы баласы дөньяга килә. Биредә безнең өчен иң әһәмиятлесе — дастанның нугай версиясендәге Чура батыр — Казанда туып үскән кеше түгел. Ул — Кырымда дөньяга килә. Өстәп тагы шундый бер үзенчәлекле детальне күрсәтеп үтик: дастанда сөйләнгән вакыйгаларга караганда, анда Казан белән Кырым арасы бик якын булып, алар күрше илләр (әйтсә килә хәтта — күрше авыллар) сыйфатында күрсәтеләләр. Бу күренешнең дә билгеле бер жирлегә бар, әлбәттә: ул чорларда Казан белән Кырымның үзара мөнәсәбәтләре шулкадәр тыгыз булган ки, бу ике илне бер-берсеннән ерак дип уйлау эпика кысаларына сыя алмый шикелле. Шуңа күрә алар гадәттә күрше илләр буларак күрсәтеләләр дә.

Һәрбер халыкның дастаннарына характерлы булганча, Чура бик кечкенә вакыттан ук батыр йөрәкле, көчле, куәтле бала булып үсә. Ягъни, эпик геройның батырлык балачагы биредә үзенчәлекле чагылыш таба. Безнең эпосның атаклы каһарманы Идегәй кебек үк, Чура батыр да Ислам дине вәкилләренә зур яхшылыктар кыла. Шулай ук төрки дастаннарның күпчелегеннән мәгълүм булган күренешләр дә бар «Чура батыр»да: мәсәлән, аңа ат һәм кылычны бер суфый карт бүләк итә.

Тора-бара, дастанда әйтелгәнчә, Чура «бик батыр бер егет булып житешә. Аның исеме барлык халыкларга жилдән житез хәбәр булып барып житә».

Чура батыр һәм аның атасы Нарык морза Кырым ханлыгы жирендә яшиләр. Шулай да Кырым морзаларынан берсе Али бәй аларның араларын бозмакчы була. Чура батырның атасын кыйнап, батырга суфый карт тарафыннан махсус бүләк ителгән Тасмагер исемле атын алып китә. Нәтижәдә Али бәй белән Чура батыр арасында сугыш килеп чыга һәм Чура батыр, әлбәттә, жиңә. Моннан соң инде Чура батыр Кырым ханлыгы жирендә кала алмый, билгеле. Ул атасының туган иле булган Казан ягына китмәкче була һәм атасына мөрәжәгать итеп, болай ди:

Ал, ал, атам, ал атам,
Саулыктар белән кал атам.
Акташлының Али бәен үтердем,
Башыма бетмәс хурлык китердем.
Казан дигән ил бар дип,
Башым куяр жир бар дип,
Казналы Кырымны калдырып,
Мин Казанга барамын,
Халкыма ярдәмче буламын.
Мин Казанга барганчы
Кан яумасын, кар яусын.
Мин Казанга баргачтын,
Кар яумасын, кан яусын.
Мин Казанга барамын,
Казанны казак алмасын,
Талап юлга басмасын,
Тактасын утка якмасын
Ташларын суга атмасын,
Алтмышка житкән картларны
Туп алдына салмасын.
Көн күрмәгән яшь кызлары
Казакка килсн булмасын.
Мин Казанга барамын,
Казан батыры буламын.

Төрки халыктар дастаннарында кабул ителгәнчә, улының мондый зур һәм катлаулы, куркыныч юлга чыгуын аңлаган атасы Нарык морза аның бу ниятенә берничек тә каршы килми һәм шунда ук үзенә дога-ризалыгын бирә.

Шул ук вакыт дастанда башка мотивлар да тулы һәм матур чагылыш таба. Чураның анасы

улының ерак һәм куркыныч юлга китүенә кискен каршы чыга һәм беркайда да китмәвен үтенә. Батырның кыз кардәше Канибәк тә агасының ерак юлга китмәвен үтенеп, өзелеп-өзелеп жылый һәм жырлый.

Әмма Чура батыр яхшылап аңлаткач, батырның анасы да, кыз кардәше дә ризалыкларын белдереп, аңа дога кылалар.

Китерелгән күренешләргә киң тукталуыбызның сәбәбе түбәндәгедән гыйбарәт: мондый сюжет-мотивлар төрки дастаннарда бик киң таралган. Мисалга, безнең татар дастаннарыннан «Идегәй», «Кузы-Көрпәч белән Баян-сылу», «Тәһир-Зөһрә», кыргыз халкының монументаль дастаны «Манас», казакъ халкының «Кобланды-батыр» һ. б. ш. әсәрләрдә без шундый ук күренешләр белән очрашабыз. Алар гадәттә дастан баһадирының эпик биографиясенә хас төп моментлардан санала. Эш менә нәрсәдә: төрки дастаннарның бик күбесендә батырның бүген-гесен һәм киләчәген, гомумән аның язмышын кыз-хатыннары билгели. Гадәттә дастан батыры анасының, хатынының, апа-сенеңләренә киңәшен берсүзсез тыңларга тиеш. Югыйсә ул, котылгысыз рәвештә, Чура батыр исеме белән бәйлә дастаннардагы кебек үк, фажигалә үлемгә дучар булачак.

Гадәттә халык дастаннары ниндидер алымнар белән батырның язмышын алдан ук билгеләп, моны укучыга да, тыңлаучыга да белдереп куялар. Шундый ук деталь «Чура батыр»да да бар. Чура Казанга барып житкәндә, аны Хан сарае кызларынан берсе күрәп, «йөгерең ханбикә Сөембикә янына керә һәм болай ди:

Казанның саф урамын кичкәндә,
Сарасның каршысына килгәндә,
Астындагы жирән аты сөрлектә,
Башындагы күн бүреген төшердә».

Бу сүзләрдән аңлашыладыр: Казанда Чура батырны ниндидер фажига, зур бер бәхетсезлек көтә.

Чура батырның Казандагы төрле вакыйгаларда актив катнашуы турында да дастан тәфсилләп сойли. Биредә ул күренешләренә барысына да тукталып торырга кирәкмәс. Сүз батырның иң зур, әһәмиятле, дөһшәтле батырлыгы турында булырга тиештер: Чура батыр бит Кырымнан Казанга аны дошман явыннан саклау, коткару өчен килгән иде. Чыннан да, Казан өстенә зур яу килә. Канлы сугыш башлана. Бу очракта дастан турыдан-туры тарихка мөрәжәгать иткәндәй, түбәндәгеләренә сойли: «Яулар Казанны сарып алалар. Жир астынан юл казып, Казан каласының астына дары салып каланы һавага очыралар. Бу вәхшәт эчендә халык аһ-зар булып, капма-карышып, кайда качып котылырга белми. Һәр жир кан эчендә, туздырылган, тар-мар ителгән. Батырларның бер өлеше әсир төшкән була. Чура батыр ялгыз калып, манара жимерекләре өстендә яулар белән кылычка-кылыч килә, бер мәлдән күрә: дүрт ягыннан дошман гаскәре белән чорнап алынган. Качып котылыр юл бер генә — Иделнең текә яры. «Яу кырына әсир төшәп хур булганчы, үземне ярдан атаем!» — ди дә, Тасмагер аты белән үзен кыядан Иделгә атылып, анда аты белән икесе дә батып үләр».

Шул рәвешчә дастан Чура батырның эпик биографиясен чын ирләргә-каһарманнарга хас булган алым белән төмәмлей һәм аны чыннан да ил вә халык батыры дәрәжәсенә күтәрә. Дастаннан китерелгән өзекең тарихи чынбарлыкка да бик якын торучы ассызыклар әйтергә кирәктер. Хәтта ул кайбер елъязмаларда китерелгән күренешләренә дә хәтерләтә. Казанның алынуы һәм сансыз күп халыкның кырылуы турында билгеле тарихчы һади Атласи, мәсәлән, түбәндәгечә язган иде: «Иван, Семен Микулинский белән Лев Салтыковны Бишбалтага, Михаил Глинский белән Иван Шереметьевны Казан елгасының аргы ягына җибәрәп, качкан татарларны куаларга бөөрдү. Болар тизлек белән татарлар артыннан җитәп, аларны кыра башлады. Үлгән һәм яраланган кешеләр сансыз иде: Казан елгасынан урманга чаклы булган болынлык, шулай ук урман кырындагы аланнар, эчендәге яланнар арасы да татар үлекләре белән тулган иде. Шәһәрнең эче белән тирәсе бигрәк тә куркынычлы булып, аның һәрбер урамнары үлекләр белән тулган, йөрүчеләр үлекләр өстеннән йөриләр иде. Хан йорты артындагы чокырлар, Казан елгасы бөе, болынлык — барысы да татар үлекләре белән тулып, кайсыдыр урыннарда өем-өем яталар иде» (Атласи һади. Курс. кит., 421 бит).

Улын эзләп Казанга килгән Миндесылуга Әбелкасым хәзрәт болай дип җавап бирә:

— Ай, ай, анам, ай анам,
Ай егылган күренә,
Көн егылган күренә.
Ай белән кояш кушылып
Күлгә төшкән күренә,
Миндесылу анайның
Күзе чыккан күренә.
Һәммәсен дә әйтимме?
Синен улың Ир-Чура
Тугыз ел да тугыз ай

Бу Казанда сугышып,
Батырлыгын нам итеп,
Ахырында, ай, мәдәт,
Суга баткан күренә.

Бу очракта дастан билгеле бер дәрәжәдә космик, илаһи Жһһһн белән бәйлә образлар системасына мөрәҗғәгать итеп (Ай белән Кояшның ыгылып, күлгә төшүе!), каһарман батырлыгын искиткеч югарылыкка күтәрә һәм ил батыры гомерен әнә шул ноктада тәмамлый. Шулай булгач, биредә дастанның һәрбер күренешеннән конкрет тарихи вакыйгаларның турыдан-туры чагылышын эзләү үзен һич тә акламас иде. Тик шулай да кайбер фикерләргә әйтеп китәсе килә. Тарихи документлардан күренгәнчә, Казанны яулап алуның конкрет моменты дастанда нәкъ тормыштагыча сурәтләнә: биредә чиксез канлы сугыш та, чынлыкта Казанны дошман явыннан коткару өчен шәһит киткән ил батырлары да, Казан Кремле астына махсус юл казулар, Казан Кремле диварларын чыннан да һавага очыру һәм башка йөрәк өзгеч моментлар. Тик без югарыда сүз алып барган тарихи Чура Нарык морза угълы, күрәсен, Казанны дошманнан саклап калу өчен алып барылган сугышта катнаша алмый. Ә бәлки катнашкандыр да?! (Түбәндә без бу мәсьәләгә тагы бер тапкыр тукталачакбыз.)

Шул ук вакыт дастанның тарихи вакыйгаларга нәкъ менә үзенчә — дастанча килүенә гажәпләнерлек берни дә юк. Безгә билгеле кайбер материаллар күрсәтүенчә, татар халкының кайбер легендаларында Сөембикә дә Казанны урыслардан яклауда турыдан-туры катнаша, Казан мөселманнарының урыслардан жинеләчәген күрәп һәм туган халкына башкача бернинди дә ярдәм күрсәтә алмаячакын аңлап, башкаладагы иң биек һәм иң матур манара башыннан аска ташлана һәм әнә шулай батырларча һәлак була. Мондый легендаларны әле хәзер дә халык телендә ишетергә мөмкин. Нәкъ шуңа күрә, янәсә, Казандагы иң матур, мәһабәт манарага Сөембикә исеме куелган да!

Легенданың икенче бер версиясендә вакыйгалар чак кына башкачарак тасвирлана. Алар саф эпик күренештән башланалар. Мәскәү патшасы Сөембикәнең рәсемен күрәп, аңа гашыйк була. Сөембикәне кодалап Казанга Мәскәү патшасыннан илчеләр-яучылар килә. Сөембикә, әлбәттә, һәрбер дастандагыча, ризалык бирми. Мәскәү патшасының ачуы килеп, әгәр үз теләген белән килмәсәң, мин сине сугышып яулап алып китәм, — ди. Бу да аңлашыладыр, күп кенә дастан-әкиятләрдә, әйтик — «Алпамыш» — «Алпамыш» — «Алпамыс» дастаннарында таралган әкияти-эпик мотив.

Мәскәү патшасы Казанны жиде ел камап тора (Тарихтан билгеле булганча, 1552 елда Мөдһиш Иванның 150 мең кешедән торган гаскәре Казанны жиде атна камап тора!). Шәһәрне ала алмагач, Мәскәү патшасы каланың диварларын ваттырып, шәһәргә керә, яулап ала Казан каласын. «Сөембикә, — дип дәвам итә легенда, — дошманның жинүен күргәч, ире күмелгән мәчетнең манарасына менә дә аска ташлана. Менә шуннан соң инде хан мәчетен «Сөембикә манарасы» дип атый башлыйлар» (Татар халык ижаты. Риваятьләр һәм легендалар, 61 бит).

Билгеле булганча, бу риваять-легенданың эчтәлегә тарихи чынбарлыкка берничек тә туры килми. Казан урыслар тарафыннан 1552 елның октябрь башында алына. Ә Сөембикәне Мәскәүгә моннан бер елдан артык элек — 1551 елның сентябрендә алып китәләр. (Атласи Нади. Күрс. кит., 164 бит.)

Биредә мәсьәләнең тагы бер аһәмиәтле ягына игътибар итми мөмкин түгел. Әле генә китерелгән легенда татар халык ижатының рухына, аһәңенә, ахыр чиктә — идея эчтәлегенә туры килми. Безнең риваять-легенда һәм бәстләрдән, бигрәк тә күп санлы урыс чыганакларынан һәм Мөдһиш Иванның үз язмаларынан билгеле булганча, Мөдһиш Иван ниндидер саф һәм жигдә мәхәббәткә лаек кеше булган дип уйлау беркатлылык булып иде. Аны ниндидер «Яурупа рыцаре» сурәтендә күз алдына китерү гомумән мөмкин түгел. Үзенең кыска гына гомерендә 9 тапкыр өйләнәп, көн саен диярлек, «законлы хатыны» булуга карамастан, төрле һәм ямьсез оргияләр оештырып торган Мөдһиш Иванны Сөембикәгә гашыйк булган ир дип күз алдына китереп булмый. Димәк, әлегә риваять, күрәсен, урыс елъязмачылары тарафыннан патшаны чиксез идеаллаштыру йөзеннән генә ясалган бер әсәр. Ул чорларның реаль чынбарлыгына, Мөдһиш Иван, бигрәк тә Сөембикә образына аның катнашы юк булса кирәк.

Халык ижаты, бигрәк тә халык эпосы тарихында мондый очраклар да булгалый. Ягъни, билгеле бер һәм чыннан да әхлакый яктан олы шәхескә ваграк эшлеклеләргә янәшә куеп, аларның абруен күтәрергә тырышу халык ижатының башка төр әсәрләрендә дә очрый.

Әмма үзенең эпик әсәрләрен ижат итүдә халыкның төп максаты «тарих сөйләү» түгел, ә бәлки үзе яраткан ил батырларын илаһи бер эпик пьедесталга күтәрәп, халык күңелендә мәңгеләштерү, нәкъ әнә шундый илаһи дәрәжәдә калдыру. Бу традиция безнең халык ижатында Бөек Болгар чорларынан ук килә.

Нугай халкының «Шора баыт» дастаннары да тарихтан беркадәр читләшәп, шигъри вә эпик хыялга зур урын биргән икән, бу халык эпосы өчен табигый һәм закончалыклы күренеш дип кабул ителергә тиеш!

ФАТИХ УРМАНЧЕ,
филология фәннәре докторы,
профессор.

(Дәвамы бар.)

Жиңелу сәбапләре

Төрки-татар халкының язмышы дөньядагы бер халыкта да булмагандыр, мөгаен. Гажәеп бай тарихлы халык. Кемнәр генә язмаган бу халык турында. Әмма төрки-татар халкы үз тарихи язмаларын саклап кала алмый, бигрәк тә болгар-татар халкы. Бу халыкның булган тарихын йә баскынчылар яндырып көлгә очырган, йә миссионерлар кулына элгеп үз жасна файдаланган һәм ахыр юкка чыгарылган.

Казан ханлыгының тарихын язарга исә татарлар бары тик XIX гасырда гына керешәләр, гәрчә болгар-татар халкы хакында галимнәребез һәм әдипләребез, мөҗиза күрергә килгән мөсафирлар, сәяхәтчеләр, шымчылар, миссионерлар шактый кызыклы вә гыйбрәтле күзәтүләр, юльязмалар, истәлекләр теркәп калдырган булсалар да. XIX гасырда гомер иткән тарихчы галим һәм фикер иясә Шиһабетдин Мәрҗани бу бушлыкны беркадәр тутыра, әмма бу инде XIX гасыр. Аннары безгә шунысы да мәгълүм, безнең күп кенә тарихи язмаларыбызны, Казан каласын алгач, урыс миссионерлары һәм руханилары яндырсалар, күп кенә хәтердә калган вә язма истәлекләренә, ягъни бабаларыбыз тарихын Татищев кебек атаклы миссионер акчага сатып алып жыйа һәм үз жасна файдаланган берсен яндыра бара. Һәм шул ук кеше урыс халкы турында ялган тарих язарга керешә. Ил-дәүләте жир белән тигезләнгәннән соң, татар халкына үз тарихын язу түгел, билендә кылыч-хәнжәр йөртергә дә рөхсәт ителми. Барчабызга да мәгълүм: колонизаторлар татарның токмач кисәргә дигән пычагын да мич каршындагы сәкегә чылбырлап куярга мәҗбүр итәләр. Татарга хәнжәр йөртү түгел, мал суярга пычакны да городской гына рөхсәт иткән. Ул гынамы, урыс миссионерлары дошман арасыннан дус эзләп, аны табып, туган халкына өстергәннәр һәм күп очракта менә дигән хыянәтчеләр тапканнар.

Бүген, ниһаять, биш йөз елга якын колония хәлендә булган Татарстан үз дәүләтен тергезеп ята, гәрчә моңа болгар-татар халкы мең еллар элек керешеп, мәшһүрлегә белән дөнья илләрен үзенә тартып торган булса да. Әйе, моннан 443 ел элек татар халкын дәүләтчелектән мәхрүм иттеләр. Бу еллар эчендә татар халкының иле генә түгел, теле, дине, хәтта рухы да богауда булды. Бүген татарның үз тангасы (гербы) бар, дине кайтып ята, акрын гына булса да милли аңы үсә, рухы тагын да ныгый бара, әмма татар халкына камил бердәмлеккә ирешү житешеп бетми әле. Сәбапләре шактый. Беренчедән, безнең әле тулы мәгънәсендә ана телендә тәрбия алырдай балалар бакчаларыбыз юк хәлендә, милли мәктәпләр дә тулы сулышка эшләп китә алмый, ә төп сәбап — ана телендә югары уку йортларыбыз булмауда. Ошбу дөньяда әле булса кануни сүзләр йөрештә: «Тангасы, югары уку йорты булмаган халыкның киләчәге дә шикле булыр». Хак сүзләр. Югары уку йорты булдыру ул — дәүләтчелекнең, мөстәкыйльлекнең нигезе һәм алшартыдыр. Бит милли горурлык, милли аң, милли хис камилләгә ана телендә генә раслана һәм куәтләнә ала. Татар халкының тарихы, дәүләте, рухы — аның милли куәте булса, тангасы һәм ана телендәге уку йортлары аның милли йөзен хасил итәчәк.

Моннан мең еллар элек ил белән идарә иткән Алмас хан тикмәгә генә халифәткә үз илчеләрен жиберми. Аның ил-дәүләтен тагын да куәтләрәк итәсе килә, ә моның өчен аңа прогрессив дин кирәк була. Һәм ул аны ислам дине йөзендә күрә. Бу чорда ислам дине дөньяны колачлап таралган иң камил дин була. Алмас хан ислам динен дәүләт дине итүгә ирешә. Бу дин ярым мәҗүси болгар халкының рухын тагын да ныгыта, тагын да куәтләнәдерә. Ахыр килеп, ислам дине болгар халкын әхлак һәм әдәп белән бергә кешелеккә дә өйрәтә. Изге китаптагы яшәү кануннары һәм мәдәтгә дә аңлаешлы һәм садә: «Өгәр дә мәгәр син янындагы кешене Аллаһыдай яратмыйсың икән, син Аллаһыны да яратмыйсың. Аллаһыга да ышанмыйсың». Хәер, шуңа охшаш нәсыйхәтне христиан динендә дә күрергә була: «Люби ближнего как самого себя». Тирәнгәрәк төшеп баксак, диннәр, гомумән, кешене начарга өйрәтми. Мәгәр башларын баскынчылыкка салган урыслар Казанны яулауга, дини кагылдуларны бозып, яуланган татарларны көчләп чукундырырга керешәләр, чукунмаганнарын, малын-жирен тартып алып, иленнән сөрәләр. Ә Рәсәйнең рухи атакыйлары: «Урыс халкы ошбу дөньяга олуг миссия белән килде — туземецларны изге дингә түндерү. Алар белән хакимлек итүне безгә Аллаһы үзе йөкләде», — дип шапырыналар, ул гынамы: «Без — Өченче Рим!» — дип лаф оралар. Гади халык күңеленә төшкән бу коткы XVI гасырда үзенә апогеясенә житә — Рәсәй баскынчылыкка йөз тота башлый. Хактыр, халыкларны туган илләреннән сөрү XVI

гасырда гына башланмаган. Борынгы Мисыр, Рим, Кытай империяләре, хәтта борынгы бавилләр заманында ук инде халыкларны туган туфракларыннан куу, сөрү аякланып китә. Рәсәй исә бу кәсепкә XVI гасырда керешә. Бу адым урыс халкы өчен зур хата була. Моңың ачы фажигасен гади халык гомере буена татый һәм бүген дә аңардан азат түгел әле. Хөрмәткә ия тарихчы галим Лев Гумилев теориясенә, ихласи хезмәтләренә каршы төшөп, кайбер шовинист урыс тарихчылары: «Рәсәй гадәттә кул астындагы халыкларны яулап алмады»,—дигән ялган фикерне алга сөрәләр, ата-бабаларының явызлыкларын, рәхимсезлекләрен, мәрхәмәтсезлекләрен акларга тырышалар. Имеш, Рәсәй кул астына бу халыклар үзләре теләп керәләр. Бу ялган фикер гасырлар үтә-үтә урыс милләтеннән булган һәр кеше күнеленә хак тарих булып керә башлый. Шуннан ялган тарих язу китә. Ялган тарих—ялган фикер тудыра, ялган белгеч—ялган тарихчы тәрбияли. Нәкъ менә шул ялган тарих бүгенге көндә урыс халкына фажиға артыннан фажиға китереп ята да инде. Бит ялган тарих гарип бала кебек: бичаракай, йөрөп тә китә алмый, яныннан да жибәрми, кызганыч та, аяныч та, ташлап та, кул селтәп тә булмый. Шуңа карамастан, урыс галимнәре мәктәп һәм институт дәреслекләрен һаман искечә язалар, искечә дөньяга чыгаралар. Ә бит бу хәл аларны бер дә бизәми, дөнья халкы алдында гына түгел, үзләре белән гасырлар буена бергә яшәгән халыкларны да биздерүгә китерә. Мин, шәхсән, Рәсәйнең бер үткәне белән генә кызыксынымыйм, миңа аның бүгенге хәятә дә, сәясәтә дә үтә дә кызык. «Бердәм һәм бүленмәс Рәсәй»,—дип лаф ору әле булса дәвам итә. Үткәндәге һәм бүгенге тарихны дәреслекләрдә объектив чагылдыру ким куйганда киң күнелле гуманист булуны таләп итәдер шул. Мәгәр бүгенге урыс галимнәренең күбесе империячел жәтмәдән ычкына алмый жәфалана. Татар белән магулларны бер халык итеп күрү теориясен әле булса ачыкый алмый жәфалануларын гына искә төшерү дә житәр кебек. Урыс миссионерларының меңнәрчә еллар буена Идел буенда үзләре белән күрше яшәгән халыкка—ТАТАР исеме тагуы үзе ни тора. Бу хәл мәктәп дәреслекләрендә һаман шулай кала бирә. Мәгәр жир шары да тик тормый, әйләнә, дөнья илләрендә шундый кискен үзгәрешләр булып тора ки—күп нәрсәне күнелен кабул итми изаланасың. Күз ачып йомганчы диярлек вакыт эчендә дөньяда тиңе булмаган куәтле империя—Советлар Союзы таралды, сүтелде, чәлпәрәмә килде. Кешелек тарихында булган хәл түгел ич бу! Рәсәй империясе утка ташланган үгез тиресе кебек куырылып, жыерылып, кечерәеп калды. Иң гажәбе шулдыр—әлегә империяне төрле исемнәр белән кире кайтаручылар аһ-ух киләләр. Бүген һәр унынчы кеше үткәнне таныскай чире белән авырый. Мисалмы! Менә ул. Федерация булып көн күрергә жыенган Рәсәй ни сәбәпләдер унбишенче гасырда Рәсәй тәхетендә утырган бөөк кенәз Өченче Иванның гербын кабул итте. Ошбу танганы кабул иткәч, хәтта акчаларга да төшерә башлагач, минем күнелгә янә бер шик төште. Бу ни бу? Әллә соң Федерация төзеп ятучыларның кенәз Өченче Иван чорындагы чикләргә кайтырга исәпләреме?! Белепме, белмичәмә кылдылар моны хөкүмәт башында утыручы түрәләр һәм галимнәр? Минем өчен сер булып калырдыр, күрәсәң. Бит Рәсәй акчаларын БДБ илләрендә йөрештән туктаткан сәбәп тә шул танга ич! Әнә шуларның барысын да исәпкә алып, ялган тарих язучыларны кисәтү исәбеннән генә түгел, һәммәсенен исенә төшерергә теләп, урыс халкыннан гуманист Юрий Афанасьев «Аргументы и факты» газетасына биргән интервьюсында: «Великая Россия, всегда, хочешь или нет, оборачивается шовинизмом, завоеванием, подавлением, угнетением. Национальная идея у нас имеет только один смысл: господство. И если она будет утверждаться и дальше, то обернется большой бедой по отношению и к татарам, и к башкирам, а в конце концов и к самим себе. Мы так рабами и останемся»,—дип әйтә. Хөрмәткә ия гуманист Юрий Афанасьевның: «Мы так останемся рабами ложной истории и системы»,—дип әйтәсе килгәндер дигән фикер дә бар.

Чөнки Аллаһы Тәгалә һәр халыкка да жир биргән һәм һәр халыкны да ирекле иткән. Изге китапта шундыйрак юллар бар: «Мин һәммә халыкка да өлешенә тигән ил-жир бирдем, ошбу халык үз бәхетен шунда тапса табар». Гыйбрәтле сүзләр һәм гыйбрәт алмаслык та түгел. Кайда бүген яһүдләрне әсир иткән борынгы бавилләр? Кайда бүген бөтен дөнья илләренең юлларын үзенә бәйләгән римләннәр? Уйланырга бар монда, туганнар, хәтта шовинистларга да.

Без, татарлар, меңнәрчә еллар буена урыслар белән шабра-күрше булып яшибез. Аралашып беттек, инде Аллаһы гына түгел, шайтан үзе дә аера алмаслык булдык. Бу бик тә табигый хәлдәр. Чөнки күрше белән дустанә яшәүнең гыйбрәтле мисаллары бар. Заманында төрки халкы чиннар белән күрше гомәр иткән. Һәм аларга Кытай халкының тәзсире нык булган. Тап династиясен искә төшерү дә житәр кебек. Игътибар итегез әле: нигә безгә кытай халкы көйләре якын икән?! Берсе—көнчыгышта, икенчесе—көнбатышта гомәр иткән халыклар ич! Димәк, ошбу ике халык

кайчандыр тыгыз элемтәдә торган, аралашып яшәгән. Ары таба безнең халык фарсылар белән күрше. Әдәбиятта, сәнгатьтә, бигрәк тә шигърияттә фарсы халкының тәэсире ярылып ята. Ахыр килеп, болгар-татар халкы Ауropa белән аралаша башлый. Бигрәк тә Рим-Византия, Киев Русе белән. Янә уртаклыклар зур. Бүгенге татар гаиләсендәге уен коралы — гармунны гына алыгк. Аны татар сәүдәгәрләре Италиядән алып кайталар һәм «Тальян» дип атыйлар. Хәтта бәрәңгене дә шулай ук. Татарлар аны Беринг бугазы аша Америкадан алып кайталар, бу вакытта татар сәүдәгәрләренә Ауropa аша йөрү мөмкин булмый инде. Урыслар исә бәрәңгене немешләрдән алалар һәм «Картоф» дип атыйлар. Сәерә шулдыр — урыс чиркәү әһелләре әүвәл бәрәңгене христианнарға ашарға хәрәм дип баралар. Ә бу вакытта инде татарлар бәрәңгене төгәрәтеп тә, пешереп тә, кыздырып та ашыг торган булалар. Хәер, без урыс күршеләрдән бик тә «һәйбәт» ризык алдык — арагы! Бу ризыкны да бүген һәр татар гаиләсе табынында күрергә була. Аннары балалайка уен коралын да археологлар башта Болгарда табалар. Исеме дә шуннан — бала уены, бала ора — елый.

Аннары ераккарак китеп карасак янә бер сәер хәлгә тап булырбыз. Үзбәкләр, әйтик, уен коралларын, көй һәм башка күп кенә хикмәтләрен һинд һәм фарсы халыкларынан алсалар, госманлы төрәкләре жыр һәм бию галәмәтләрен, хәтта киёмнәрен дә борынгы греклардан үзләштерәләр. Әлбәттә, үзләре дә нәрсә булса да биргәннәрдер. Бәлкәм әле төрки халкының берләшеп, зур бер дәүләт булып китә алмавы да шунандыр. Бик ихтимал ич.

Ары китеп борынгы Болгар, бире килеп Казан дәүләте дә күрше урыслар белән икътисади-сәүдә генә түгел, ниндидер күләмдә рухи яктан да тыгыз элемтәдә торалар. Кенәз һәм ханнар арасында сугышлар барган, ә сәүдәгәрләр икә якка да йори торганнар.

Хак Тәгаләдер, Идел бие татар халкына рухи байлыкны иң әүвәл гарәпләр алып килә. Гарәп мөсафирларының фәлсәфәсе һәм мәкешегә дә гади һәм аңлаешлы була: «Аллаһы Тәгалә бар кешене дә тигез яраткан, Аллаһы өчен бар кеше дә тигез». Ә менә шул чорда Ауropaда чиркәүгә һәм аның кануннарына шик белдергән кешеләрне — «Еретик» дип атап утта яндыралар, дар агачларына асалар, зинданнарға ташлыйлар. Аз гына тарихка кайтыйк әле. Кенәз Иван Грозный чорында чиркәү башында торган митрополит Макарийның канвасы — «Домострой» дип атала һәм унике бүлектән тора. Мәгәр бу канва яраса шул Грозныйга ярагандыр. Чиркәү әһелләре тарафыннан Аллаһы сурәтенә күтәрелгән гаять дәрәжәдә диндар Иван Грозныйга һәм чиркәү руханиларына сүз тидергән адәмнәрне рәхимсез рәвештә жәзалаганнар. Яшь патша үзенә каршы төшкән кешеләрне тереләй базга ташлата, кыш көннәрендә анадан тума чишендереп бәкеләргә батырттыра, казыкка утырттыра, аюлардан ботарлаттыра, телләрен кистерә. Ул гынамы, ошбу патша жәзаларда турыдан-туры үзе катнаша. Адәми затлар белән кешечә кыланырга өндәгән, чорына күрә гуманист булган Нил Сорскийны, Инок Касийны, Максим Грекны һәм язучы гуманист Матюша Башковны жавапка тарттыра. Тышкы яктан гадел һәм битараф күрсенергә тырышкан патшаның никадәр мәкерле һәм явыз адәм булуын Рәсәй тарафыннан яуланган халыклар да еллар үтә-үтә генә аңыйлар. Мәгәр соң була инде. Патша руханилары яуланган халыкларның акыл ияләрен һәм зыялыларын йә чукунырга мәжбүр итәләр, чукуынмаганның морзалыктан мәхрүм итеп, йә башын чабалар, йә чабатадан калдырып туган туфрагынан сөрәләр. Тора-бара яуланган халыкларда баскынчыларга каршы йөзгә-йөз килеп көрәшердәй жиһангир йр-егетләр калмый диярлек, аларны сафлары елдан-ел кими бара, сирәкләнә. Рәсәй империясе бары тик урыс милләтеннән булган халыкларга гына ирек бирә, аларның да күбесе опалада тора, ә кайберләре кала-шәһәрләре белән үк: әйтик, Новгород, Тверь, Псков, Рязан һ. б. Урыс булмаган адәми затка корал йөртү тыела, белем алу мөмкинлегә бөтенләй булмый, бигрәк тә ана телендә. Хактыр. Рәсәй хөкүмәтенен бу сәясәтенә каршы чыгуылар да була. Шул ук Матюша Башков чиркәү руханиларына каршы чыгышлар ясый, аларны рәхимсезлектә, вәхшиллектә гаепли. Аны тоталар һәм зинданга ташлыйлар. Рәсәйнең идеологы митрополит Макарий, Матюша Башковның үзен генә түгел, туганнарын да жавапка тарттыра — Матвейны, Борисны, Иванны, дуслары һәм тарафдарлары Тимофейны, Фоманы. Ә бит Матюша Башков шул чорның күренекле гуманист язучысы була, шул ук вакытта галим-теолог Максим Грек та. Әнә кайчан башлана Рәсәйдә зыялыларны эзәрлекләү. Ә бит бу хәл хәтта Совет чорында да туктамады.

Моңа, әлбәттә, гади урыс халкы гаепле түгел. Нигездә үз халкын рухи атакайлар котырта. Халыкны баскынчылыкка, яуга рухи атакайлар өнди, патша белән Дума шул сәясәтне тормышка ашыручылар гына булалар. Рәсәй патшасының Казан ханлыгына каныгуында мин төп гаепне митрополит Макарийга — шул чорның идеологына юллайсым килә. Нәкъ менә шул кеше патшаны һәм боярларны Казанга

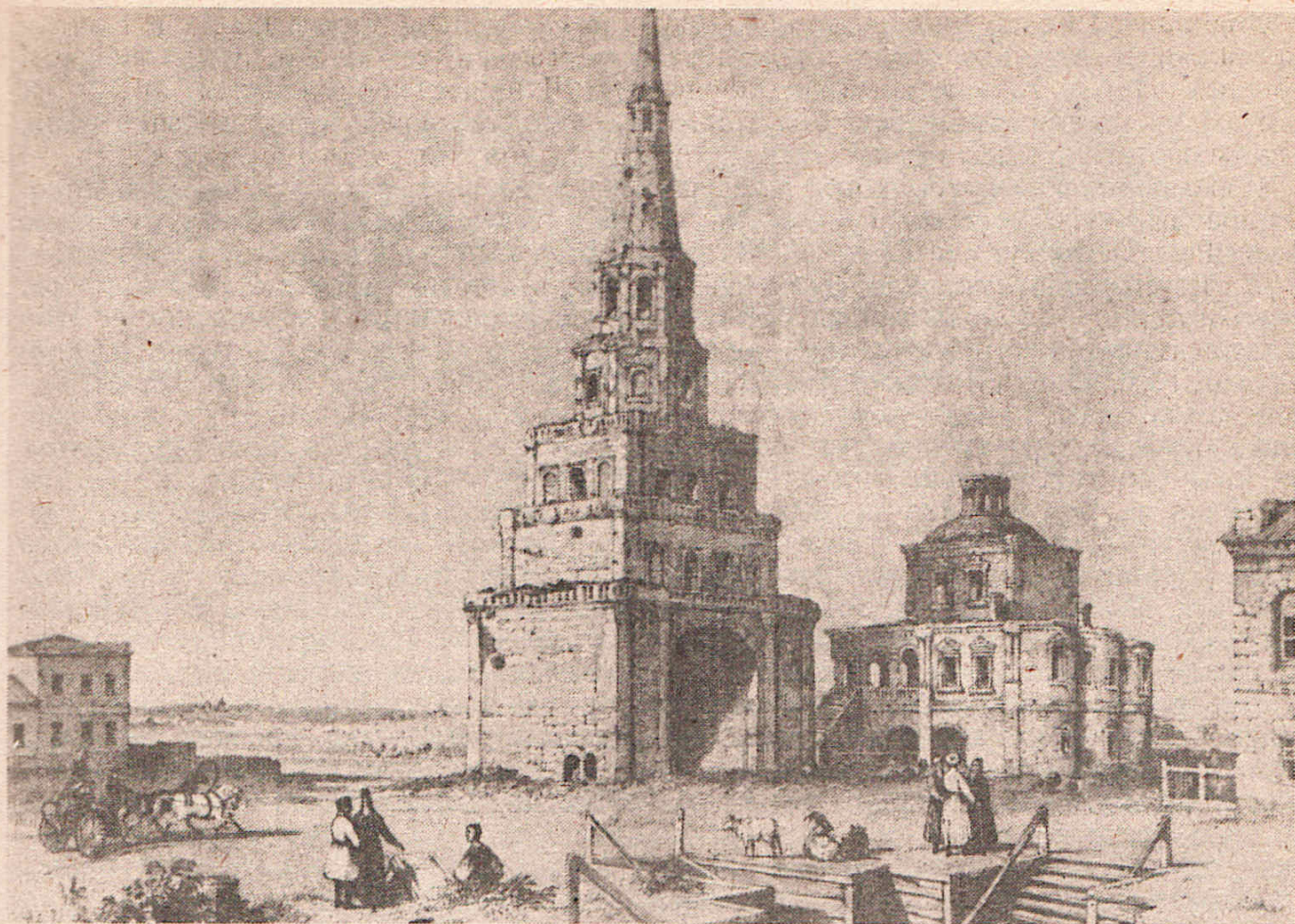
яу артыннан яу йөрергә котырta, ул гынамы, күп яуларда үзе катнаша. Ил өчен, гади халык өчен ул яуларның нинди югалтуларга төшүе, халыкның бөлгенлеккә төгәрәве аны кызыксындырмый һәм борчымый. Шуның өчен, миңа калса, ары таба да урыс халкы татар халкы белән дустанә-тату һәм тигез мәнфәгатьтә булып, ике як та яхшы вә изге нияткә төренгән сәясәт алып барсыннар дисәк, Бөтенрәсәй патриархы Алексей Икенче Хәтер көнендә Казанга килеп, бөтен татар халкы алдында ата-бабалары кылган явызлыklar өчен гафу үтенергә тиеш булып. Патриархның бу адымы Рәсәйнең яхшы нияткә, ниһаять, чын федерация төзүгә, демократиягә таба хәрәкәт итүен раслаучы бер чара булып иде. Аллаһы колы буларак ул моны эшләргә тиеш. Бу хәл бүгенге урыслар өчен дә, татарлар өчен дә кирәк һәм ул тине булмаган бәһасез изге чара булып иде. Чөнки Рәсәйнең империягә йөз тотуы нәкъ менә Казан ханлыгын яулаудан һәм юк итүдән башлана. Аннары патриарх моны жан күрше буларак та кылдырган тиеш. Үз чиратында татар халкы борын заманнарда ук күршесен-туганын да якын күрдә. «Күрше хакы, Тәңре хакы»,—дип бабаларыбыз юкка гына әйтмәгәннәрдер. Мәгәр моның өчен иң әүвәл урыс халкына һәм рухани-ларына шовинизм чиреннән арыну хәерлерәк булып иде. Төрле шовинизм һәм милләтчелек чирләреннән арыну әнә шундый адым-чаралардан башлана бит. Мин беләм, шовинизм чирен жинү кемгә дә жинел булмас. Мәгәр мин башка бер хакыйкатне дә беләм: ошбу дөньяда берәү дә мөңгегә килмәгән. Яманлыklar кылган кеше—тиран булып тарихка кәргән, игелек кылганнар—изгеләр санында йөриләр. Безгә билгеле булганы шулдыр—бер генә тиран да үз үлеме белән үлмәгән. Әйттик, Аурупаны канга батырган Ганнибал агу эчеп үлө, дөнья илләрен яуларга керешкән Александр Македонский бик яшьли чит-ят жирдә бизгәк чиреннән китә, Цезарны алыштырган Брут һәм Кассий да шул ук чир корбаннары. Цицеронны үтерәләр. Антонийны сарык урынына суялар. Атаклы Чыңгыз хан яу йөргән чакта аттан егылып, бавырын өздәрәп жан тәслим кыла. Аның урынын биләгән улы Үгәдәй башын эчүгә сала—яшьли үлө. Аурупаны яуларга керешкән Батый хан да 53 яшендә өянәгә тоту чиренә тара, ахыр аяксыз кала һәм ул да дөнья белән вакытсыз саубуллаша. Рәсәйнең олуг кенәзе Өченче Иванның бөтен тәнен—чуан баса, бик нык жәфаланып үлө. Аның улы Өченче Василий да атасы чиреннән вакытсыз гүргә керә. Казан дәүләтен саклап калырга килгән Сафа Гәрәй хан да ярты гасыр яшәр-яшәмәс башына кан савып вафат була. Өч яшендә анасы Елена Глинская кулында калган Иван Грозный да ул вакытта дөвалауга бирелмәгән кәжә чиреннән үлө. Сембер каласында туып, мең бәла белән ил башына менгән хыялый Ульянов-Ленин да шул ук чир корбаны. Хәтта тиран Сталин да, нә сакланса да, башта кулы корый, ахыр өянәгә тотып, серле рәвештә дөньядан китә. Әллә соң империя башында торган тираннарда чынлап та Аллаһының каһәре төшмәме?! Чөнки берсе дә адәми затка хас үлем белән якты дөньядан китмәгән икән ич! Әйттик, мангуллар империясен саклап калырга теләп, мең бәлага тарган Туктамыш ханны да сарык урынына суялар. Ул гынамы, янә бер хикмәт, әйтегез әле, башын яуга салган, талауны, яу йөрүне кәсеп итеп алган кайсы ил халкы бәхет бишегендә тирбәлә дип әйтеп була?.. Юк андый халык! Эзләмәгез, тапмассыз. Кая бүген ярты Азияне, ярты Аурупаны канат астына жыйган Мангул империясе?.. Мангуллар дип аталган, елъязмаларда татарлар дип рәсмиләштерелгән бу халык Аллаһы биргән Күрәләң елгасы буена кайтып сыенудан ары китә алмады ич!

Әйе, чит халыкларның ил-жирләрен басып алып, үз халкына бәхет һәм муллык китерергә ышандырган кайсы ил-империя бүгенге көндә мул тормыш белән яши?.. Рәсәйме?.. Юк, тагын бер тапкыр юк! Мәгәр, шуңа карамастан, Рәсәй казаклары монархияне тансыклылар, патша Русен. Ниндидер ирек даулылар, без урыслар ошбу дөньяга гайре миссия белән килдек, дигән тузга язмаган идеяләр белән хыялланалар. Миссияләрен бер читкә куеп торып, икмәк игәргә, хезмәт итәргә керешсәләр кулайрак булмас микән Рәсәй казакларына. Аннары кем бүген Рәсәйдә сугыш тели, кан коюга өнди, хөсөтлек белән саташа?.. Империя чиреннән арынмаучылар. Күрше халыklar белән дустанә-тату яшәргә теләгән һәм яшәп яткан урыс милләтеннән булган кешедән сорагыз—теләме ул кан коярга?.. Иманым камил, күзен дә йоммый: «Юк!»—диячәк.

Мәгәр кайбер урыс милләтеннән булган кешеләр һаман империя, Советлар Союзы дип авыз суын корыталар. Бу хәл шулай барса, килчәк афәттән безне кем коткарыр?

Янә Гайсә пәйгамбәрме?

Аллаһы урнына күтәрелгән ошбу пәйгамбәр христианнарны бер тапкыр коткарды бит инде. Бүген христиан дине тарафдарлары аның икенче тапкыр жиргә иңүен көтәләр... Изге хәлдер жирдәгән күктән көтү, бәхәссез. Әмма, мәйтәм, безгә—урысларга һәм татарларга, Гайсә пәйгамбәр жиргә иңгәнче үк, бар яктан да килешеп, хезмәт итә һәм яши башларгамы?.. Иманым камил, Гайсә пәйгамбәр безнең бу адымны мактар гына иде. Мәгәр моның өчен, ни әүвәл, урыс милләтеннән

Казан ханлыгының исән калган бердәнбер корылмасы — Сөембикə манарасы. Аның бу кыяфəте 1839 елда Эдвард Турнерелли тарафыннан рəсемгə төшерелгəн. (*Ефрон белəн Брокгаузының энциклопедик сүзлеге, XIII т., Санкт-Петербург, 1894 ел.*)

булган адəмнəрнең йөрəклəре изгə мəнфəгəтькə төренсен иде. Моны бер татарлар гына түгел, Федерациягə керергə əзерлəнгəн Рəсəйдəгə барлык халыклар тели.

Бүгөн без, татарлар, халкыбызга тиңе булмаган фəжигə китергəн ин яман айга аяк бастык. Гасырлар буена мəшһүр Идел елгасына ышыкланып яшəгəн олут дəүлəт шушы айда юк ителə. Татар халкының күз карасы кебек башкаласы — Казан жир белəн тигезлənə, халкы карты-яше канга батырыла, мөннəрчə кеше əсир ителə, ил-дəүлəтнең каймак кебек ундырышлы туфраклы басу-кырлары, урман-болынары, елга-күллəре урыс алпавытларына бүлөп бирелə.

Ни өчен жинелə соң чорына күрə шактый куəтле булган бу дəүлəт? Беренче карашка, сəбəбə бик тə гади-садə — халык һəм хакимият арасында бердəмлек булмый. Миллəттə уннарча фирка оеша, һəммəсə үз мəнфəгəтен кайгырта, үз ягын сукалый, шул сəбəпле һər фирка гади халыктан тагын да ераклаша. Дошманга каршы гади халык Ил-Ватан өчен күтəрелми, читтə кала. Чөнки сəясəттə тотрыклылык булмый. Тəхеттə əле бер, əле икенче фирка ханы утыра. Икесенен берсə гади халык турында кайгыртмый. Халык өметсезлənə, хан-түрəлəренə, хакимият башында утыручыларга ышанмый башлый. Ахыр килеп, Арча, Чирмешən, Чаллы калалары аерылып чыга. Казан түрəлəре арасында халыкны баскынчыларга каршы күтəрəрдəй жиһангир ир-егет табылмый. Гыйбрəтле хəl: «Сөембикə ханбикə һəм Иван Грозный» дигən романымны язганда мин əнə шундый тарихи хакыйкəтькə тап булдым. Бердəмлек житми ул чорда татар халкына. Ни хикмəт, шушы таркаулыкны бүгөнгə татар халкында да күрəргə була. Бик тə яман чир бу татар миллəтə өчен, туганкайлар. Безнең татар халкы турында гыйбрəтле бер мəкаль бар: «Урыс баєса — чиркəү салыр, татар баєса — хатын алыр». Бу чорда Мəскəү кенəзə чиркəү артыннан чиркəү салдырса, Казан ханы Сафа Гəрəй хатын артыннан хатын алыштыра. Ханның бəхетенə каршымыдыр, Казанга килгəндə дүрт хатынга ия булган Сафа Гəрəй ханның бер хатыны үлə, хатыннарга туймас ханга Жангали ханнан тол калган Сөембикəгə өйлəнергə мөмкинлек туа. Əмма Сафа Гəрəй ханга дүртенче хатын булып кияүгə чыгарга ниятлəгəн гүзəl ханбикə — Сөембикə өч хатын белəн бер түшəккə сыймый. Сафа Гəрəй ханга өч хатынын да аерып жибəрəргə туры килə. Мəгəр шул хəлдən соң ул ике зур аркадашын югалта. Ə аерып жибəргəн хатыннарыннң берсə — Себер ханлыгыннан, икенчесə — Əстерхан ханлыгыннан булалар. Əйтегез əле, дəүлəтə өченме кайгырта гүзəl ханбикə?.. Хəер, күп тə үтми, ир заты Сафа Гəрəй вафат булгач, аның үзен дə казанлылар ил тынычлыгы исəбенə Мəскəү кенəзəнə сатып жибəрəлэр. Əнə шундый вак-тəяклəрдən тарала башлый Казан дəүлəтə.

Моннан 664 еллар элек яшәгән көнчыгыш галиме һәм философы Ибн Хәлдүн дәүләтләрнең оешу һәм таралу сәбәпләрен күрсәтеп зур хезмәт яза. Илдә бу чорда бер генә Ауropa галиме дә аның бу хезмәтләре белән кызыксынмый. Ә бит IX гасырда ук инде гарәп-фарсы акыл ияләре 1300 дән артык әдәби һәм фәлсәфи, тарихи хезмәтләр язып тараталар.

XIV гасырда гомәр иткән Ибн Хәлдүн идеал дәүләт төзәргә хыялланган философларны һәм түрәләргә каты тәнкыйтьли. «Бер генә дәүләттә дә тигез-тату яшәү мөмкин түгел, юк сүз ул. Чөнки бу хәл кешелекнең табигатенә хас сыйфат түгел»,— ди ул. Ауropa аның сүзләренә колак салмый, Ауropaда хыялый хезмәтләр туа тора. Сәерә шулдыр—үз вакытында, кем авызыннан ишетептер, Ульянов-Ленин Ибн Хәлдүн хезмәтләре белән танышырга тели. Әмма аңа моны кылырга насыйп булмый. Көм белә, танышкан булса, бик ихтимал, ошбу хыялый кеше аерым бер илдә коммунизм төзәргә керешмәгән дә булыр иде. Иң мөһиме—үз артыннан башкаларны да ияртмәгән булыр иде. Егерме беренче гасырга аяк басканда кешелек һич югы бер хакыйкәткә төп алшарт итеп алу кирәклеген аңласын иде: сугыш беркайчан да, бер халыкка да бәхет тө, муллык та китермәгән, китерми, китермә-ячәк. Сугышта жиңелгән, төмам жимерелгән Япония дәүләтенә генә игътибар итегез. Сугыштан соңгы тыныч яшәү чорында бу ил икътисади яктан бөтен дөньяны яулап ята. Имеш, идеяләргә урлый, тегеләй итә, болай итә Япония халкы. Юк сүз, буш сүз, көнчеләр сүзе! Бары тик! Тырыш халык японнар, бик тырыш һәм төгәл, ул гынамы, бердәм милләт. Иң мөһиме—көнчыгыш халкы көнбатыш халкынан үзгәрәк, иң әүвәл ялны түгел, хезмәткә алшарт итеп куя. Минем иманым камил, безнең татар халкы да япон халкы күтәрелгән югарылыкка ирешер. Ышанып әйтәсәм килә, безнең татар халкының вәзгыятендә моңа бөтен потенциал мөмкинлекләр бар. Бүген безгә бердәмлек кирәк, бик кирәк. Тарихыбызда булган фажигалар шуны раслый—татар халкына элек-электән бердәмлек житмәгән. Әйе, бердәмлеккә ирешүе безгә жиңел булмас. Чөнки Рәсәй империясә тарафыннан башка халыкларга карата сәяси корал итеп алынган «Бүлгәлә һәм талаштыр» сәясәте бүген дә көчәндә кала бирә. Мисалга срак йөрисе түгел, халык сайлап куйган Чичә президентты Жәүһәр Дудасәва радио-телевидение аша яуган каһәрләргә игътибар итү дә житәр кебек. Ә бит Юрий Афанасев әйтмешли, Жәүһәр Дудасәвны Әзәрбәйжан президенты кебек үк халык сайлап куйган. Нигә урыс дипломатлары һәм политологлары, Әзәрбәйжан президентын яклап, Дудасәв турында бер сүз дә әйтмиләр икән?! Монда барыбызга да уйланырга урын бар, туганнар. Шунның өчен безгә дипломатия өлкәсендә аеруча сабыр-түземле булырга кирәк. Ибн Хәлдүн тынычлык хакында: «Әгәр дә мәгәр адәмнәрне Аллаһы тыймаса, дөнья әллә кайчан канга баткан булыр иде инде»,— дигән. Ә бит кан кою дәвам итә. Моңы булдырмас өчен безгә—татарларга һәм урысларга бер-беребезгә таба янә бер адым ясарга кирәк. Менә ни өчен мин Хәтер көнендә Рәсәй патриархының Казанга килүен һәм татар халкынан гафу үтенүен телим. Бу чара бер татарлар өчен генә түгел, бу чара урыслар өчен дә, бөтен дөнья халкы өчен дә зарур чара булыр иде. Хак Тәгаләдер, тыныч юл белән бәйсезлеккә һәм мөстәкыйльлеккә ирешү халыкларга жиңел бирелмәгән. Иллә шунысы бар—тыныч юл белән барган килешүләргә һичнинди жиңу белән дә чагыштырып булмый. Чөнки инде инандык: кан кою юлы белән килгән иминлек бер халыкка да бәхет китермәгән һәм китермәячәк тө.

Һәммәбезгә дә мәгълүм, Рәсәйдә татарлар урыслардан кала сан ягыннан икенче урында тора. Шул халыкның үз башкаласы Казанда ана телендә белем бирерлек бер генә югары уку йорты да юк. Әгәр дә мәгәр Рәсәй чын мәгънәсендә демократиягә йөз тотса икән, Татарстандагы барча югары уку йортларын да жөмһүриятебез карамагына бирергә тиеш. Бәхәсләшмим, югары уку йортларында урыс телендә белем алу мөмкинлекләре дә булсын, мәгәр бүгенгә кебек теге йә бу милләт мәнфәгәтә исәбенә түгел. Гадел рәвештә, килешеп, бер-берсенә хәленә кереп, ярдәмләшеп, бигрәк тө татар халкына. Бу хәл бик тө зарури һәм кичектерүне көтми торган чарадыр. Бит ошбу ике халык мең еллар буена аралашып, күрше-шабра яши-яши төмам бер тән, бер жан булып бара инде. Ә менә телләре, диннәре, гореф-гадәтләре, яшәү вәзгыятьләре икесенә икедер—аерымдыр, үзгәдер. Һәм ул аерым-үзгә булып кала бирсен иде. 443 ел буена Рәсәй империясә татарларны ана телендә югары белем алудан мәхрүм итеп килде. Тарихи әсәрләр язучы буларак мин шуна инандым: сугыш һәм кан кою, башка халыкларны талау исәбенә яшәү бер гасырда да, бер халыкка да муллык та, бәхет тө китермәгән. Ә күршеләр борын-борын заманнарда ук дустанә-тату яшәүнең бердәнбер чарасы итеп барыш кылуны, килешеп яшәүне кулайрак күргәннәр. Калганын Аллаһыга һәм вакытка тапшырганнар. Без дә соңгысын сайлап, сайлаган юлдан исән-имин, килешеп, фидакәр муллыкка таба барсак иде.

МӨСӘГЫТ ХӘБИБУЛЛИН,
язучы.

РУСИЯНЕҢ КАЗАН ХАНЛЫГЫН БАСЫП АЛУЫ

Болгар-Казан дәүләтенен урыс тарафыннан яулап алыну тарихы берничә чорга (заман, этап — баскыч) бүленеп каралырга тиеш.

Борынгы Болгар дәүләте чорында кара-каршы бәрелешләргә тукталмыйча, беренче чор дип мин XIV гасырның икенче яртысы XV гасырның 30 еллары дип уйлыйм. Чөнки бу заманда — Болгар дәүләтенен феодал таркаулык дәверен кичергән, ягъни Болгар, Казан, Жүкәтау, Кирмәнчек һәм кайбер башка вак дәүләтләргә бүлгәләнгән заманында урыс ушкунчыларының талау һөжүмнәре, аларга ияреп урыс князьләренен, ягъни урыс дәүләтенен планлы рәвештә һөжүм итүләре була. Бу һөжүмнәренен 45 югары нокталары 1376 һәм 1431 елларга туры килә. 1376 елда Мәскәү князе Дмитрий (булачак Донской) үзенен туганнары белән бергәләп Болгар-Казан дәүләтенә каршы бик зур гаскәр жибәреп, шәһәрләренә ала, Казан ханы Хәсәннән йолым түләтә һәм анда үзенен (налог жыючысын) һәм үз хөкемдарын урнаштыра. Бу эшләр Мамай яки ул куйган Алтын Урда ханының ризалыгы белән эшләнә, чөнки урыс гаскәрләре белән бергә, мәсәлән, 1370 елда Алтын Урда илчесе Ачихужа да Казанга каршы бара. Ш. Мәржани бу хакта болай дип язган: урыслар беренче мәртәбә Казанны алып үз идарәчелеген булдырганнар.

1431 елда исә, күпләргә билгеле булганча, Мәскәү князе Василийенен воеводасы Федор Пестрый Болгар жирләрен талап, Болгар шәһәрен бөтенләй жимерә һәм ул шуннан соң телгә алынмый. Ләкин Болгарның бөтен бөеклегенә варис булып калган дәүләтнең яңа башкаласы Болгар әл-Жәдид, ягъни шәһри Казан булган инде.

Икенче чор — Казан дәүләтенен көч алу заманы, Казанда Болгар династиясенен Алтын Урда ханы олуг Мөхәммәд нәселеннән булган династия белән алмашынуы һәм урыс дәүләтенен урта Идел буена тыкшыну вакыты. Бу заман 1440 еллардагы ике арадагы сугышлар (1445—1448 еллар), Мөхмүт хан үлгәч Казан тәхетке өчен Мәскәү князьлегенен 1467—1470 еллардагы һөжүмнәре, 1478 елдагы Вятка өчен сугыш, Мәскәү князенен Казан эшләренә тыкшынуы һәм, нинәйтә, 1487 елда, 52 көн камап торгандан соң, бихисап күп санлы урыс гаскәренен Казанны алуы белән характерлана. 1487 елда Казан ханы Илһам барлык гаиләсе белән әсирлеккә алына. Казанга хан булып урыс князенен хезмәтчесе Мөхәммәт Әмин утыра һәм Мәскәү протектораты чоры башлана. Шулай итеп бу икенче чорда ике арада 4 сугыш була. 45 елларда Василий II белән Мөхмүтнең сугышлары, 1467—1470 еллардагы Мәскәү князенен Казан тәхетенә хезмәтчесе Касимны утырту өчен сугышы, 1478 елда Вятка өчен сугыш һәм 1484—1487 еллардагы Мәскәү протектораты урнаштыру өчен ызгыш-сугышлар. Башка сугыш яки һөжүмнәр турында чыганаclarда хәбәр юк.

Мәскәү протектораты чоры өченче заман булып, ул Казан дәүләтенен Мәскәү князьлегенә сәясәтенә буйсынган булуы, Мөхәммәт Әмин ханның тышкы мөнәсәбәтләрдә мөстәкыйль булмавы, Мәскәү калгайларының (воеводаларының) Казанның эчке эшләренә тыкшынулары белән характерлана. 34 ел буена (1487—1521 еллар) давам иткән протекторат вакытында бер генә сугыш була. Ул — 1505—1506 елларда Казандагы урысларның баскынчылыгына каршы күтәрелү иде. Икенче елда ук сөйләшүләр башлана һәм яңадан берәз җиңеләйтелгән протекторат урнаша.

1521 елда Мәскәү ялчысы Шаһ Галине куалап, казанлылар 300 кырым татары белән килгән Сәхиб Гәрәйне хан итеп кабул итәләр. Яңа дәвер, Казан ханлыгының мөстәкыйльлек өчен көрәш дәверен башлана. Мәскәү хөкүмәте моның белән һич тә килешә алмый, ана Казан өстеннән үз хакимиятен урнаштыру кирәк. Шуның өчен 1524 елда Казанга зур һөжүм оештырыла, гаскәр саны 150, ә Герберштейн әйтүенчә, 180 мең була. Ләкин һөжүм уңышсыз тәмамлана, урыслар Казан крепостен ала алмыйлар. Урыслар шул елда Казан дәүләте жирендә, Сура елгасының уң ярында, Васильсурск крепость-шәһәрен салалар. Мәскәү хөкүмәте белдерүенчә, ул Мәскәүнең Казан белән булышуына ярдәм итү, үз кешеләренә Казан өстенә йөрергә якин булсын өчен төзелгән. 1524 елда урыс һөжүме алдыннан, Сәхиб Гәрәй Төркиягә китә һәм үз урынына Казан ханы итеп Сафа Гәрәйне калдыра. Сәхиб Гәрәй үзен Төркия солтаны вассалы дип игълан итә һәм Крымда хан булырга теләп, тәхет бушаганны көтә. Бу чорда, ягъни 1521 елдан 1551 елга кадәр Мәскәү белән Казан арасында — 7—8 сугыш була

(1521—1524, 1530, 1541, 1545—1546, 1548, 1549—1550). 1532—1535 елларда урыс хөкүмәте Казан ханы итеп Шаһ Галинең энесе Жан Галине куеп, протекторат урнаштыруга ирешә. Ләкин ул озака бармый, Жан Галине, урыс ялчысы булганлыктан, үтерәләр. Шулай итеп бу чор Мәскәү белән Казан арасында капма-каршы торы, эчкә һәм тышкы мөнәсәбәтләрнең катлауланулары белән характерлы.

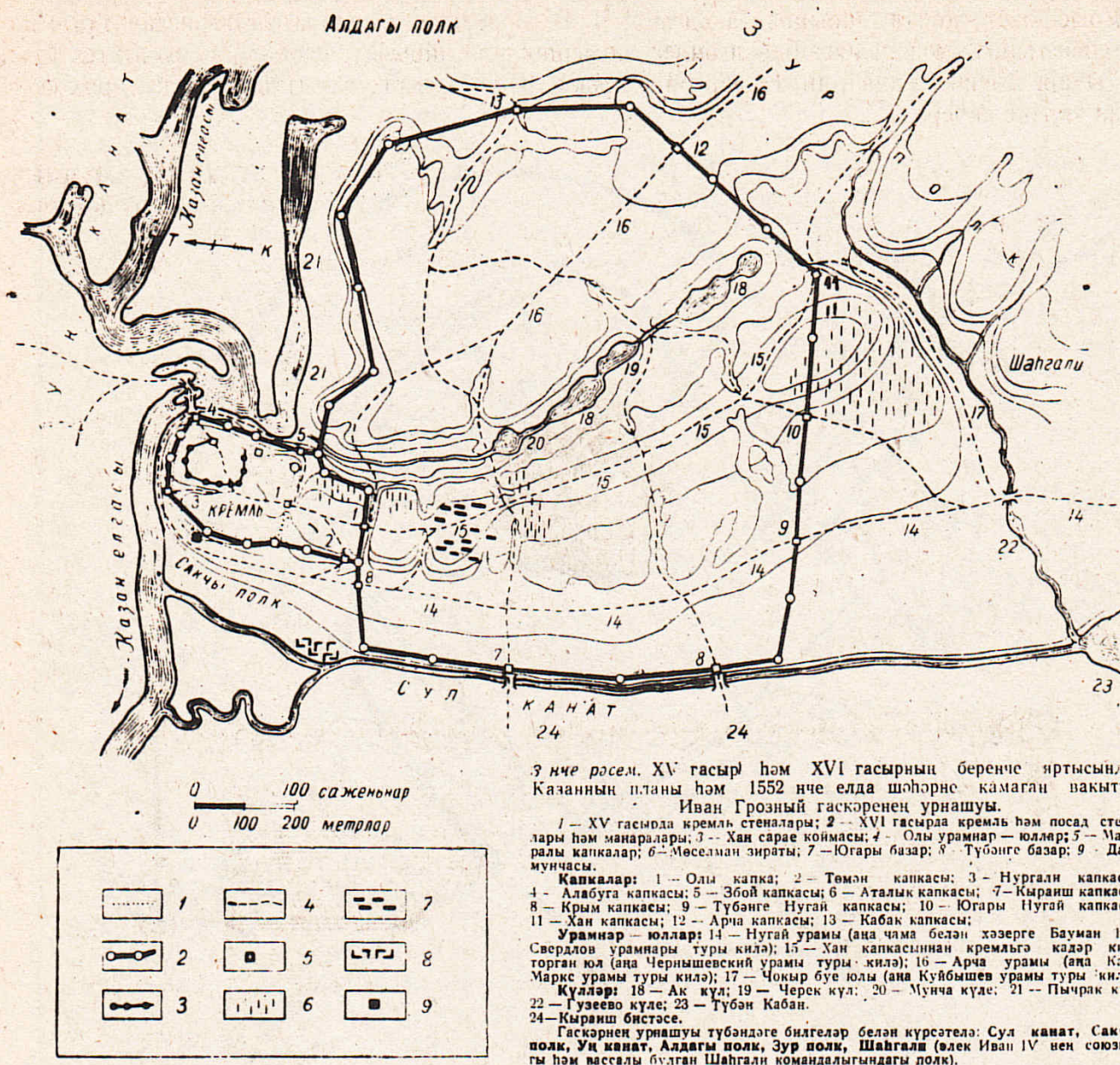
Мин схематик рәвештә Казан дәүләтенә каршы Мәскәү агрессиясенең давамлы чорларын күрсәттем. Гасырларга сузылган мондый экспансиянең күптөрле вакыйгаларын, ачык күренешләрән сөйләргә мөмкин булыр иде. Ләкин минем уемча, хәзер кайбер башка тарихи мәсьәләләргә тукталырга кирәктер, чөнки аерым мәсьәләләргә бозып күрсәтү очраklары байтак. Аларны фаш итү бик мөһим.

1. Урыс тарихи әдәбиятында «Казан татарларының урыс жирләренә яу чабулары» (набег казанских татар) дигән тезис бик тә таралган бер нәрсә. Тикшеренү, чыганакларны өйрәнү асылда бу тезисның дөрөс түгеллеген күрсәтә. Яу чабулар, әгәр үз эчтәлегенә буюнча фикер йөртсәк, бөтенләй булмаган диярлек. Ике арада үзара сугышлар булган. Мин югарыда аерым чорларда ничә, нинди сугыш булганлыгын юкка гына санап бармадым. Бу сугышлар хәзерге кебек фронт тотып, данми рәвештә булмаганнар. Алар гаскәри төркемнәр төзеп, бер-берсенә һөжүм итеп кайту (поход) рәвешендә булганнар. Мәсәлән урыс гаскәре Казанга килә дә, 1—2 көн сугышып, кире кайтып китә. Казан ханнары Нижний Новгород жирләренә барып 1—2 көн сугыша да, кайтып китә. Әгәр мондый сугышларны (походларны) набег (яу чабу) дип атыйлар икән, ул вакытта урысларның һәр һөжүмен дә набег дип атарга кирәк. Ә бит XVI йөздә Казанга каршы урысларның һөжүмнәре, яки яу чабулары 35 мәртәбә, ә Казан татарларының урыслар жиренә 32 мәртәбә генә булган. Шунлыктан (набег) яу чабу терминын я кулланмаса, ә инде куллансаң, ике як өчен дә кулланырга кирәк.

2. Урыс тарихчылары бик тырышып Казан ханлыгы Төркия протектораты, ягъни анын хакимияте (Казан—Төркия йорты) астында булган дип исбатларга тырыштылар. Бу аларга Төркиягә каршы агрессияне һәм урыс самодержавиясенең экспансия сәясәтен, яулап алуларны аклау өчен кирәк иде. 1524 елда Сәхиб Гәрәйнең Төркия солтаны вассалы булуын Казан йортының Төркия солтанына буйсынуы дип кабул иттеләр. Инде Сафа Гәрәй Урыс дәүләте белән килешү төзегәч, аны да тынычлыкта калдырмадылар: Казан Мәскәү йорты булгач, аны безнең бабабыз Иван III 1487 елда яулап алган, ул Мәскәүгә һәм Мәскәү йорты булып калыр да, диделәр. Бу минем сүзләр түгел, сөзгәч сүзләре. Мәскәүнең Ногайлардагы илчәсе 1551 елда Мәскәүгә хат яза һәм анда Төркия солтаны, имеш, ногайларга илчә жибәргән һәм ул ногайларны, кырымлыларны бергәләшеп Казанны якларга өндәгән икән, ди. Шуңар нигезләнеп совет тарихчыларының кайберләре Төркия житәкчелегендә төрки халыкларның Ногай, Кырым, Казан татарларыннан торган Россиягә каршы союзы оештырыла, Казан Төркия агрессиясенең алдынгы форпосты, дип язып чыктылар. Чынбарлыкта исә бернинди союз төзелмәгән, Төркия солтаны хәтта, үзенең шәһәр-крепосте Азовка да ярдәм итә алмаганлыгын әйткән, ул бездән ерак тора, дигән. Шуның өстенә ул вакытта Төркия Иранга каршы көнчыгышта, Урта дингездә һәм Балканда, сугышлар алып бара иде. Кайда инде ул ерак төньяктагы Казанга ярдәм итә алу, аны буйсындырып, кул астында тоту. Ап-ачык ялган фикер йөртү бу.

3. Мондый уйдырмалар Сталинның, Урыс дәүләте тышкы куркыныч йогынтысында төзелде, аның үсешендә чит илләргә каршы тору хәлиткеч роль уйнады, дигән өйрәтмәсә нигезендә төзелделәр. Тышкы куркыныч, имеш, Русиянең артта калуына китерде (татарское иго — татар жәбере), Русия өстенә барысы да һөжүм иттеләр, Русия үзен сакларга гына мәжбүр булды, Казан алынган иң куркыныч дәүләт булып Себер ханлыгы калды, дип яздылар. Урыслар үзләренең культураны үстерделәр, ә менә башкалар алар өчен вәхшиләр (дикарь) булып калдылар һ. б. Мондый уйдырмалар белән тарих фәнен үстереп булмаганлыгы ачык аңлашылса да, күпләр әле алардан арына алмый, империячел фикерләү давам итә, урысларда гына түгел, безнең арада да (Алтын Урда империясенә табыну).

4. Хәзер иң житди һәм төп мәсьәләгә күчкән. Бу мәсьәлә ни өчен соң Урыс дәүләте тышкы экспансиягә аяк баскан, ни өчен башка халыкларны жипеп, аларның жирләрен, байлыкларын үзләштерергә тырышкан дигән сорауга җавап бирүдән гыйбарәт. Сорауга җавапны эзләгәндә, әлбәттә, Мәскәү дәүләтенә эчкә халәтен, үсешен тикшерергә тиеш булабыз. XV—XVI гасырларда Русиянең эчкә сәясәтендә үзәк урынны хакимият һәм жир мәсьәләсе алып торган. Бөек князьнең хакимиятен ныгыту өчен көрәш башка князьләрен (удел князьлекләре) йогынтысын, аларның икътисади көчләрен киметү юлы белән, ахыр чиктә аларның жирләрен алып үзәк хакимиятне, бер бөек князьнең генә хакимиятен яклаучы һәм саклаучыларга бүлеп бирү юлы белән барган. Тверь һәм Рязань князьлекләрендә әнә шулай булган. XV гасыр төрле князьлекләргә бөек Мәскәү князьлегенә тирәсенә жыю вакыты иде. Элекке удел князьләренә һәм боярларның зур биләмәләре, бер яктан, бөек князь кулына күчә барса, икенче яктан, нәсел варисларына (князь яки боярның балаларына) бүленеп бирелү аркасында таркала һәм ваклана барган. Үзәк властың князьләр һәм боярлар (алар мөстәкыйль булырга тырышканнар) түгел, ә аз жирле, яки жирсез бояр балалары һәм алар йортында хезмәт итүчеләр (дворовыйлар)

бирү өчен хосусый милекче крестьян жирләрен һәм монастырь биләмәләрен кисеп алмакчы була. Ләкин крестьян хужалыгын бетерсәләр, казнага салым (налог) кермәячөк, ә монастырь жирләрен кыскарту, кисүгә (секуляризация) барлык руханилар каршы чыга. Хөкүмәтнең аларга каршы торырга көчә житми. Бер генә юл күренә: чит халык жирләрен яулап алырга һәм дворяннар сыйныфы таләбен шуның исәбенә канәгәтләндерергә. Шул сәясәтне яклап, үз жирләренә властлар тимәсен дип барлык руханилар да тышкы экспансияне яклап чыгалар. Алар Казан жирләрен, Урта Иделне яулап алырга, ул жирләр жәннәт яны жирләре кебек бай дип Мордва, Татар биләмәләрен дворян сыйныфына бирергә өндиләр. Армияне сугышчылар белән тәмин итү жир исәбенә була, ягъни жир гаскәр эквивалентына әверелә. 50 дисәтинә жир өчен помещик-дворян тулы коралланган килеш ат өстендә гаскәр сафына килергә тиеш дигән кагыйдә урнаштырыла. Жире 100 дисәтинә булса, 1 атта ике кеше, аннан артса — тагын бер сугышчы... һәм шулай үсә барган.

Сугыш — сугышны тудыра, дигәннәр. Ул вакытта чыннан да шулай булган. Помещик-дворяннарның аппетитлары үсә барган. Алар, крестьяннарны катырак эшләтеп, алар хезмәтенән күбрәк керем алырга, ә крестьяннар мондый хәлдән качарга тырышканнар. XV гасырда ук инде качкан крестьяннардан казак төркемнәре төзелә башлаган. Бу казаклар Дон, Идел, Днепр буйларына укмашып, иген икмичә һ. б. нәрсә житештермичә, башка жирләргә һөжүм итеп, талау исәбенә яшәгәннәр. Бу казак тормышы күренеше азмы-күпме дәрәжәдә урыс халкының характерын да чагылдыра булса кирәк.

Тирәнгәрәк кереп уйлап карасаң, менә нәрсә килеп чыга: ул вакытта урыс авыллары 3—4 өйдән торган, шундагы кешеләр тирә-як жирне эшкөрткән. Ә куак үскән, сазлыклы жирләр кин мәйданнарда эшкөртелмичә калган, ягъни куак-агачларны төпләп, баткак сазлыкларны киптереп жир чистарту бик аз булган. Моңа хөкүмәт тә, помещиклар да әһәмият бирмәгәннәр. Крестьяннар бер жирдән икенче эшкөртелгән жирләргә күчү ягын караганның (Юрьев день), ә инде андый мөмкинлек булмаса, качканнар, казак булганнар. Хөкүмәт аларны корал, дары белән тәмин иткән.

Урыс-совет тарихчыларынан академик Л. В. Черепнин, Павлова-Сильванская Урыс дәүләтенң тышкы экспансиягә бирелгәнлегә помещиклар сыйныфы белән бәйлә икәнлеген язып чыктылар. Ләкин мондый аңлатулар бик сирәк күренә. Хәзерге вакытта Русиядә тарих фәне тирән кризис кичерә.

СӘЛАМ АЛИШЕВ,
тарих фәннәре докторы.

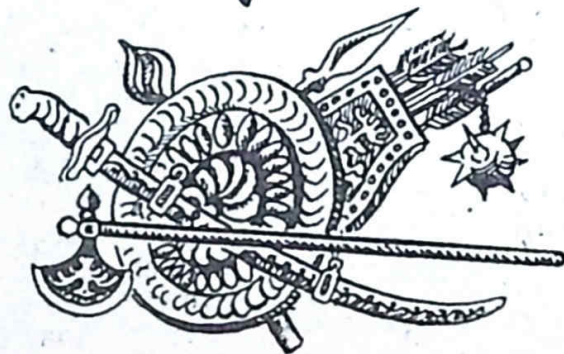

Мөдһиш Иван сурәте.

Татар җадыкынын
милли азатлык
хәрәкәте

(XVI гасыр ахыры—XX гасыр башы.)

Жылыш авылы мәкәруһлары

1867 елның 19 маенда Казан жинаятьләр суды палатасында Жылыш авылы керәшен-нәренә христиан йолаларын үтөүдән баш тартып, мәселманлыкка чыгуы хакындагы эше карала. Округ суды палатасы гаеплеләрнең берсен дә закон нигезендә җавапка тарта алмый. Судта шаһитләр дә, гаепләнүчеләр дә ант итмичә генә сөйләләр (беренчедән, христиан булып саналганга күрә, судка чакырылганнар антны «Библия» тотып бирергә тиеш булалар; икенчедән, ант итмәгән шаһитләрнең күрсәтмәләре, гаеп ташлаулары хөкем ителүчегә җәзага тартырга юридик хокук бирми). Хәтта К. Филиппов та ант итүдән баш тарта. Жинаятьләре исбатланмаганлыктан (мәселманлыкка чыгарга өндөү һәм аны оештыру), Исак Федоров, Афанасий Васильев (мөәззин) һәм тагын бер Афанасий Васильев суд җаваплылыгынан азат ителәләр. Алар жирле рухани тарафыннан үгетләнәргә, аның янына барганга кадәр йорт-жирләренә хужа булу хокукын вакытлыча авыл жәмгыятенә тапшырырга тиеш була. Төрмәдә тотылучы жылышлыларның да гаепләре исбатланмый, ирекке чыгару турында карар кабул ителә.

Рәсәй законнары буенча жәмгыять приговорлары белән бәйлә жинаять эшләрендә хокук органнарының карарлары буенча соңгы сүзгә жирле губернатор өйтә. Ләкин мәкәруһлар ул исемлеккә кермиләр. Чөнки православиедән мәселманлыкка чыгу патша Рәсәендәге иҗтимагый-сәясәт шартларда бер идеологияне икенчесенә алыштыруга тиң санала. Ә идеологиягә бәйлә мәсьәләләргә Империядә ким дигәндә Эчкә эшләр министры гына хәл итә ала. Мәкәруһлар күргән кимсетүләренә нигезендә нәкъ менә идеология мәсьәләсә ята дисәк, ничтә ялгыш булмас.

Петербургка җибәрелгән суд көгәзләре, Эчкә эшләр министрлыгынан бюрократик система баскычлары аша үтеп (губернатор канцеляриясе, Казан жинаять суды палатасы, Мамадыш өязе полициясе, Мамадыш төрмәсе администрациясе), тоткыннарга җиткерелгәнчә 1870 елның март ае җитә. Бу вакытка инде Жылышның беренче рәсми мулласы Миңлебай Ибраһимов (Николай Иванов), дин иреге өчен көрәшкә тугры калып, җан биргән була (4, 38 бб.)...

Тимерне кызуында сугу кирәклеген аңлаган вице-губернатор, төбәкнең баш миссионеры Н. И. Ильминский белән киңәшәп, алга таба эш итү формаларын билгели: Казан руханилар академиясендә укучы, өңгәмә кору, бәхәс юлы белән чукундыру остасы Е. А. Малов, эшеннән аерып, архиепископ фатихасы белән ике айга (1866 елның 11 сентябренә—3 ноябренә) Жылышка җибәрелә; аңа ярдәмгә Казан керәшен мәктәбендә укучы ике малай бирелә; Ачы авылы победы П. Меньшиковка биредә еш булу, керәшеннәргә күзәтәп тору, миссионерлык эшен көчәйтү хакында фәрман языла; өяз администрациясенә, күзәтү һәм «күңелсез» хәл кабатланган очракта чара күрү өчен, авылга полиция стражнигын урнаштыру йөкләнә.

Авыл халкы исә үз фәлсәфәсә белән яши: без бит кул гына куйдык, ант бирмәдек дип юана. Вафат булганнарны христиан законы буенча күмә башыйлар, ләкин көфенлеккә төрәп..., ахырдан күршә авыл мулласына җеназа укуып... Жылышлыларның ислам диненә карашы элеккечә үк кала. Бер мисал китереп үтәбез. П. Меньшиков, миссионерлык эше белән урамда йөргәндә, дустанә кунакка килгән Олы Кибәхужа керәшенен очрата. Поп түбәтәй килгән өчен бәйләнә башлагач, ул үзенең мәселман булуын өйтә. Меньшиков тыңлаусызны каравыл өенә яптырта, ләкин иртән дә теге үз сүзеннән кайтмый. Авыл старостасы, халык белән бер сүздә булып, өлгә адәмнең чит волостьтан булуын сылтау итеп, аны ат биреп Кукмарага, стан исправнигы янына җибәрүдән баш тарта. Алай-гына да түгел, күршә авылга киткән попны, Жылышта сырхау бар дип, чакырып алалар. Кайткач исә, сырхауның

* Дәвам. Башы журналның 1995 елгы 9 санында.

түбөтөйлө тоткын икөнен өйтөп, аны өөнө озатырга рөхсөт сорыйлар. Ахыр чиктө Меньшиков тоткынны өөнө, ө аны мөселманлыкта калырга өндөгөн кешене пристав янына озатырга боера.

П. Меньшиков фикеренчө, Жылышны христиан авылы итү өчен түбөндөгөлөрнө эшлөргө кирөк була:

1. Авылда чиркөү салу;
2. Татар телендө сөйлөшө торган белемле рухани билгеләү;
3. Гыйбадәтлөрнө татар телендө үткөрү;
4. Авылда керөшен балалары өчен үзөк мөктөп ачу (1, 51 бб.).

Өлегө эшләр өчен жирлек өзерлөп, Е. Малов өңгөмөләр уздырып миссионерлык эше алып бара, суд тикшерүчесе, жирле руханига ярдөм итө, авылда таянырлык кешеләрнө барлай, үгетли, акча бирө, балаларны православие дине нигезлөрөнө ойрөтө. Үзе белөн Казанга, керөшен мөктөбөндө укытырга дип, биш малайны алып китө (шуларның дүртесе уку йортын төмамлай, берсе 1 ел укыгач, авыру сылтавы белөн, авылда кала. Укып кайтканнарның да, миссионерның өметен акламыйча, мөкърүһ булып калуы турында мәгълүмат бар).

Е. Малов фатирда торган һәм нык ярдөм күргөн Кондратий Филипповны да онытмый. Жылышлылар кыш буге ерак жирлөрдө, тегүчелек белөн шөгыльлөнөп, гаилө бюджетын баетып йөргөн вакытта ул Казанда жылы мичкө арка терөп акча эшли торган урын таба: Казан керөшен мөктөбөнө каравылчы итеп урнаштырыла (1, 140—141 бб.).

1866 ел вакыйгаларыннан соң миссионерлар да, дин өһелләре дә Жылыш авылы халкы турында гел «кайгыртып» тора башлайлар. Үз биләмәләре белөн танышып йөрүчө архиепископ Антоний 1867 елның июлендө махсус рөвештө авылга килө. Часовняның иске булуын күрөп, соңыннан корылма өчен һәм авыл халкына бушлай иконалар жибөрө.

Жылышта чиркөү төзү турында дин өһелләре 1860 елдан ук сойлиләр (7, 101 бб.) Мөселманлыкка чыгу хөрөкөтө чиркөү мәсьәләсен кабыргасы белөн куя. 1866 елда авылда булып киткөн вице-губернатор Е. А. Розов Казанга кайтышлай Мамадыш шөһәрөндө туктала. Байлардан саналган сөүдөгәр Н. И. Щербаковка түрө Жылыш авылында чиркөү салдыру кирәклеген сөйли — оеткы сала. 1867 елның жөендө архиепископ Антоний Щербаковка тагын шушы фикерне кабатлай. Шул ук елны көздөн Мамадыш сөүдөгәре акчасына чиркөү төзү эше башланып та китө. Басу буйлап агач ташыган балта осталары ялгыш бер читәнне жимерәләр. Нинди гаеп табып чиркөү салуны туктатырга белми йөргөн халыкка шул житө: авыл жыены, читәннөрнө жимерәләр дип, төзелешкө каршы төшө. Салкыннар башлангач, балта осталарын фатирга кертмиләр. Казан керөшен мөктөбөндөгө каравыл эшен вакытлыча калдырып, туган ягына чиркөү төзүнө күзөтергө жибөрөлгөн Кондратий Филиппов авыл картларына: «Фатир бирмөсөгез, осталар землянка казып торакаклар, чиркөүнө барыбер салачаклар», — дигөч кенө йортларда урын табыла (1, 145 бб.).

Гадөттө авыл уртасында салына торган чиркөү бинасы Жылыштан читтө, басу капкасыннан ерак түгел урында төзелө. Бу факт һәм рухани, псаломчы йортларын хутор итеп читтө салу — жылышлыларның администрация басымына тешлөрөн кысып каршы тору нәтижәсе була.

1869 елның 27 февралендө Жылышта нигезе таштан, бинасы агачтан салынган, алты чаңлы, эчке ягы штукатурланган 300 кеше сыярлык Михайло-Архангель чиркөвө ачыла. Тантанага Мамадыш шөһәрөнөң Троицк соборы хоры һәм Казан керөшен мөктөбө хоры чакырыла, алар урысча һәм татарча дини жырлар башкаралар. Ул көнне авылга 3 меңгө якын кеше килө. Миссионерлар, чиркөү ачылган беренче атнада гыйбадәт кылырга 300 лөп кеше йөрүе, хөтта төзөтүгө каршы килүчелөрнөң дә чиркөүгө керүе хакында өйтәләр, авыл халкының 1 гильдия сөүдөгәр Н. И. Щербаковка рөхмөт өйтү өчен вөкилләр жибөрүе турында язалар. Рухани һәм псаломчыга, хөзмөт хакларыннан тыш, «Изге Гурий кардөшлегө» исөменнөн 150 сум, ө чиркөүгө атап Н. И. Щербаков банкка салган 6,5 мең сумнан процентлар (2/3 өлөшө — руханига) бирелө. Шулай итеп, мөкърүһларның намазын чиркөү чаңы бүлө башлай.

Чиркөү ачу Казан епархиясө житөкчелөгенө яңа приход — Жылыш приходын төзөргө мөмкинлек бирө. Аңа Сатлыган (Көек), Жөнөй (Сосновый Мысь), Чөбки-Саба, Аргы Яңавыл авыллары да керө. Бер үк вакытта консистория мөктөп ачтыру мәсьәләсен дә хәл итөргө тели. Шул махсат белөн авылга 1868 елның июнендө Е. Малов килеп төшө. К. Филиппов аркылы халкының мөктөп ачуга карашы белөн кызыксына. Лөкин Филиппов керөшеннөрнөң мөктөп ачу түгел, чиркөүгө дә тискрө мөнөсөбөттө булуы турында өйтө. Картлар белөн өңгөмө дә шуны раслай. Иомшак сөйлөп катыга утыртучы миссионерны авыл халкы бу юлы чөйгө дә чакырмый. Е. Малов фөкәть Матвей Васильев өөндө генө кунак була. Аның исө үз кайгысы: миссионер аркылы Н. И. Ильминскийга чыгып, малаө Мостафа Миңлебаевны ничек тө төрмөдөн йөлып алу. Ата кеше хөтта мөктөп өчен вакытлыча үзөнөң бер йортын биреп торырга да ризалык бирө (1, 150—154 бб.). Жылышта 1869—1871, 1871—1872 (2 малай һәм 2 кыз), 1873—1874 уку епларында керөшен кызлар мөктөбө эшлөвө һәм авыл халкы каршы булу сөбөплө ябылуы мәгълүм.

1866 елгы хөллөрдөн соң Ачы авылы победы П. Меньшиков ике авыл арасына чүп төшерми. Е. Малов 1868 елның жеңдө Жылышта вакытында көндөлегенә руханиның эшчәнлегенә турында яза: икона белән басуга чыкканда 20 дән артык кеше жыелмый. Авыл картлары иконаны күтәргә теләмәгәнлектән, ул, басуларны урап кайтканчы бары тик бер кеше кулында була. Басуда поп балалардан «Отче наш»ны җырлата. Авылга әйләнеп кайткач, часовняга иконаны кертәп чыкканчы (эчкә, өлбәттә, беркем дә керми) бар халык өйләренә таралып беткән була (1, 150—154 бб.). Руханиның эшчәнлегенә киселгән икмәккә кире ябыштырырга азаплануны хәтерләтә.

Жылыш авылы керәшеннәренә дин иреге, ислам динен кануннары буенча яшәү өчен көрәшен шартлы рәвештә берничә этапка бүлсә карарга була:

Беренче этап—XIX йөз башы—1866 ел—милли аң үсү, аерым гаиләләрдә яшәрен рәвештә ислам динен тоту һәм авыл белән мөселманлыкка чыгарга беренче омтылыш ясау чоры;

Икенче этап—1866—1874 еллар. Православие динен миссионерлары, рухани һәм дөньяви властьлар тарафыннан ясалган басым астында ислам динен «идән астына кертү», мөкәррифларның көрәшенә яңарту өчен «хәл җыюу», аерым гаиләләрнең мөселманча яши башлау вакыты;

Өченче этап.—1874—1905 еллар. Бөтен җәмгыять белән диярлек мөселманлыкка чыгу, ислам динен кануннарын чынлап өйрәнү. Авылда ислам динен белән христиан динен арасындагы алышта ике властылык урнашу: жылышлыларның мөселманча яшәүләре, рухани һәм дөньяви властьларның аларны танымаулары. Чиркәүнең авылда миссионерлык эшен көчәйтү вакыты;

Дүртенче этап—1905—1917 еллар. Патша тарафыннан дин иреге турында закон кабул ителгәннән соң, рәсми рәвештә православие чиркәвеннән аерылганнарын раслап, көрәшенә дәвам итү.

Беренче этап, вакыйгалар һәм кешеләр, өлгә хәрәкәттә кулланылган көрәш чаралары турында язып үттек. Калган этапларны күздән кичерү—чорны да, көрәшеннәрнең мөселманлыкка кайту хәрәкәтенә асылын, үзенчәлекләрен дә аңларга ярдәм итәр, соңгы вакытта куерып киткән «көрәшен мәсьәләсенә» дә берәз ачыклык кертәр диеп уйлыйбыз.

1866—1867 елларда Жылыш авылы мөкәррифларына карата кулланылган җөзә-чаралар рухани һәм дөньяви властьларга ислам диненә кайту хәрәкәтен вакытлыча буып торырга мөмкинлек бирә. Ләкин халыкның яшәрен генә мөселманча яшәп ятуы турында да архив материаллары төркөлсә калган. Авыл тормышының үлем-китәм, никах, туй үткөрү кебек зур вакыйгалары чиркәү победы катнашыннан башка узмый. Ләкин бала туу, сабий үлү хәбәрләре еш кына, ата-ана тырышлыгы белән, артык киң таралмый: шулай итсә чукындырудан качалар, вакытсыз вафат булган балаларны ислам диненә кушканча җирлиләр. Фикеребезне берничә факт белән ныгытыйк. Төрмәдә утыручы Ягъфәр Вәлитовның (Ефрем Кириллов) кияве белән кызы, 1867 елның ноябрәдә чәчәк авыруыннан үлгән кызлары Бибиһәдиченә, чиркәү йоласы буенча күмдермәс өчен, бакча башларына җирлиләр. Ел ярымнан соң, «җинаять» турында билгелә булгач, ата-ана каберне күрсәтмиләр, урынны югалтканнары турында әйтәләр (8, 14, 27 бб.). Петр Харитоновның (Бәшир Якупов) Әхмәтҗан атлы яшь ярымлык баласы үлгәч (бу хәл 1868 елның 30 октябрәдә була), гаилә поппы кертми, пристав килеп, көч кулланып кына күмү йоласын үтәтә ала (8, 39, 46—47, 59 бб.).

1867 елның язында мөселманлыкка чыгу хәрәкәтенә «чишмә башы» төрмәгә ябылган мулла Миңлебәй Ибраһимов йортыннан «бөрәп чыга». Эш болай була: 1866 елның июнендә зинданга һәм Мамадыш оязе полиция идарәсенә ябылган кешеләрнең барысы да (Мостафа Миңлебаевтан кала), булчак суд карарын җиңеләйтү өметенә белән, властьларга христианлыкка кайтулары хакында белдерәләр. Файдасы булмагачы белгәч, 1867 елдан башлап, мулла Миңлебәй Ибраһимов төрмәдә намаз укуын яңарта. Ире белән очрашуга килгән хатыны Бибиһәдичә (Настасья Иванова) бу яңалыкны сөенеп кабул итә, өенә кайткач ачыктан-ачык ислам динен тоты башлый. 1867 елның 6 мартында Жылышта Изге икона белән йөргән П. Меньшиковны бу хатын капка төбеннән үк бора, чиркәүдән ваз кичеп, ире артыннан мөселман булганлыгын аңлата (2, 9 бб.; 8—9, 10 бб.; 1—5, 11 бб.). Шунан иҗтибарга лаек, Казан җинаять суды палатасы чиновниклары, Жылыш авылы мөкәррифларын хөкәм итүнең уңышсыз төмамлануын оныта алмыйча, 1867 елның 18 декабрәдә губернаторга юллаган хатларында, хатынның сүзләреннән файдаланып, төрмәдәге Миңлебәй Ибраһимовны, хөләл җефетен мөселманлыкка чыгарга катыртучы буларак, тиз арада административ юл белән башка төбәккә сөрәргә тәкъдим итәләр. Суд көгәзьләре Эчке эшләр министрлыгы карамагында булганлыктан, Казан губернаторы бу мәсьәләгә кузгатуны кирәк тапмый.

1868 елның 1 октябрәдә тол хатынга (ире Миңлебәй 8 сентябрәдә төрмәдә вафат була) суд уздырыла. Приход руханиеннан дини вәгазь тыңлатып, христиан диненә кайтарырга дигән карар чыгарыла. Б. Ибраһимова һәм кызы Ксения (1866 елда миссионер Е. Малов икесенә дә дини китапларны бик оста укуларын билгеләп үтә) христиан булып язылырга мәҗбүр булалар (10; 14, 27 бб., 8; 3—27 бб.).

1868 елның жөендө Жылыш мөкърүһлары рухани һәм донъяви властьларга яңа мөшәкәтләр тудырлар. Поп П. Меньшиков мөселманча яшәүләреннән шикләнгән крестьяннар Исак Федоров белән Харитон Ивановны 8 июнь көнне староста ярдәмендә гыйбадәткә чакыра. Мөкърүһлар киләләр, ләкин чиркәүгә кермиләр, поп янына бармыйлар. Рухани янына аларны авыл старостасы өйдәләп алып килергә мәжбүр була. Алар икесе дә попка инде шактый вакыттан бирле ислам дине кануннары буенча яшәүләрен өйтәләр. Жылышка «жинаятьчеләрне» тикшерергә килгән суд тикшерүчесенә Исай Ларионов (Нигъматулла Мөхмүтов) үзе барып мөселман булуын белдерә. Шулай итеп администрациягә авылда оч гаилә мөкърүһлардан торганлыгы ачыклана (8, 17—31 бб.).

Жылыштагы оч гаиләнең ачыктан-ачык мөселманча яши башлавында мөхәллә победы, шушы авыл кешесе, инде 10 елга якын гаиләсе белән Чистайда яшәүче Никита Александровны (Биктаһир Биктимеровны) гаепли. Аның мөкърүһ икөнә ачыклангач, Чистай өязе исправнигы, артык мөшәкәтләрдән котылып өчен, туган авылына кайтып китергә мәжбүр итә. 1868 елның мартында Жылышка кайткач та, 36 яшьлек Биктаһир Биктимеров намазын ташламый, патша ислам динен тоткан өчен жөзаламый, дип сойләп йөри. П. Меньшиков Мамадыш өязе полициясе идарәсеннән «кунакны» күрше авыл керәшеннәреннән һәм бигрәк тө, чиркәүгә мөнәсәбәтләре аеруча тотрыксыз булган жылышлылардан тизрәк аралауны сорый. Полицейскийлар попның гөзерен аңлыйлар һәм Биктаһир Биктимеровны шунда ук, 1868 елның 6 июлендә зинданга ябып куялар.

Биредә авыл жәмгыяте эчендөгә каршылыктар һәм крестьяннарның психологиясе мәсьәләсенә дә тукталырга кирәк.

Олы Кибәхужа авылы мөкърүһларынан аермалы буларак, жылышлыларның бердәмлек, кыюлык ягынан йомшаклыктары — «кара сакаллары» була. Рухани һәм донъяви властьлар шул «кара сакал»дан тартып, Жылыш мөкърүһларын күп михнәтләргә дучар итәләр. 1868 елда мөселманлыкка чыккан оч мөкърүһ гаиләсенә һәм Биктаһир Биктимеровка бәйлә вакыйгалар бу фикеребезне раслый кебек. Авыл жыены пристав басымы астында Исак Федоров, Харитон Иванов һәм Исай Ларионов гаиләләрен авылдан читкә сордерергә ризалык бирә. Ләкин ахыр чиктә карар көгәзгә тошерелми кала һәм тормышка ашырылмый. Казан жинаять суды палатасы исә, өлегә мөкърүһларны приход победы янына үгетләүгә жибәрергә, дигән карар чыгара. Ләкин алар барыбер мөселман булып калалар (8, 14—18, 28 бб.). Ә Биктаһир Биктимеровны (Никита Александров), Жылыштан сөрү турында авыл жыены карары килгәнчә, зинданда тотарга кушыла. Озак та үтми андый приговор тәзәлә (8, 27—28 бб.). Нөкә шул көнне полицейскийлар һәм приход победы Бибилайыфа Ибраһимованы христианлыкка язылырга мәжбүр итәләр. Фактлардан күренгәнчә, авыл жыены үз кешеләрен саклап кала алмый, йомшаклык күрсәтә.

Жирле властьларның авыл халкына мөнәсәбәте нинди булган соң? 1867 елдан биредә татарча яхшы белгән урыс стражнигы фатирда яши, стан приставы (полиция чиновнигы) авылга еш килеп йөри, волость писаре һәм старшинасы да жылышлыларны нык күзәтәләр, авылда мөселманлыкка чыгу турында имеш-мимешләр ишетелсә дә, шундук, махсус кеше жибәрәп, Мамадыш өязе исправнигына хәбәр итәргә тиеш булалар. Жылышка вице-губернатор Е. Розов үзе килеп тикшерү үткәргәннән соң, исправник авылга игътибарны арттыруны шәхси эшә итеп санып башлый. Шуңа күрә ул консисториянең «жылышлылар укутучы кызы кыйнаганнар (нанесли побои) һәм ислам динен башкаларга да мактыйлар» дигән хәбәрнең дәрәжәсиз шик белдерә. 1873 елның 21 июлендә кул куйган хатында исправник «күзәтү нык көчлә, андый хәлләр хакында миңа ишетелгән булыр иде», дип яза (12, 24 бб.). Жылышта 88 хужалык бар. 445 кеше яши (218 ир-ат, 227 хатын-кыз), шуларның 23е (13 ир-ат, 10 хатын-кыз) генә мөселманча яши, дип хәбәр итә (12, 25 бб.).

Беренче вакытта Жылыш чиркәвендә поп вазифаларын урыс милләтеннән булган Петр Крылаев (1869—1873) үти. Ул татар телен начар белә, епархия житәкчеләренең өметен аклый алмый. Православие дине өһәлләрен керәшеннәрдән өзәрли башлагач, Казан рухани консисториясе 1873 елның 4 мартында поп итеп Жылышка Козьма Прокопьевны (1873—1882) жибәрә. Егеткә, Казандагы үзәк керәшен мәктәбен төмамлаучылар арасында беренче итеп, 1872 елда архиепископ Антоний үзе дьякон дәрәжәсә бирә. Саф татар телендә вәгазьләр укый белүенә карамастан, ул килгәч тө миссионерлык эшә артка төгәрәүдән туктамый. Әлбәттә, «гаеп», керәшен руханиеннан бигрәк, жылышлыларның үзләрендә, авылда ислам дине йогынтысының көчәюенә 1873 елның язында төрмәдән азат ителгән мөкърүһларның да өләшә мул керә: алар яшерен генә чиркәүгә каршы пропаганда алып баралар, ислам дине кушканнарны үтөүдә авылдашларына үрнәк күрсәтәләр.

Каршылык көчәя бара. 1874 елның августында авылда яшәүчә 437 кеше (ир-ат һәм хатын-кыз) мөселманлыкка чыгалар. Бөтен жәмгыять диярлек. (13, 430 бб.).

Төрмәдән чыгуга яшерен мулла вазифасын үти башлаган Бәшир Вәлитов (Василий Кириллов) житәкчелегендә жылышлылар үлгән авылдашларын керәшен зиратына күмүдән баш тарталар, попка дорфа итеп: «Бездә чиркәү булырга тиеш түгел»,—дип кычкыралар. Е.

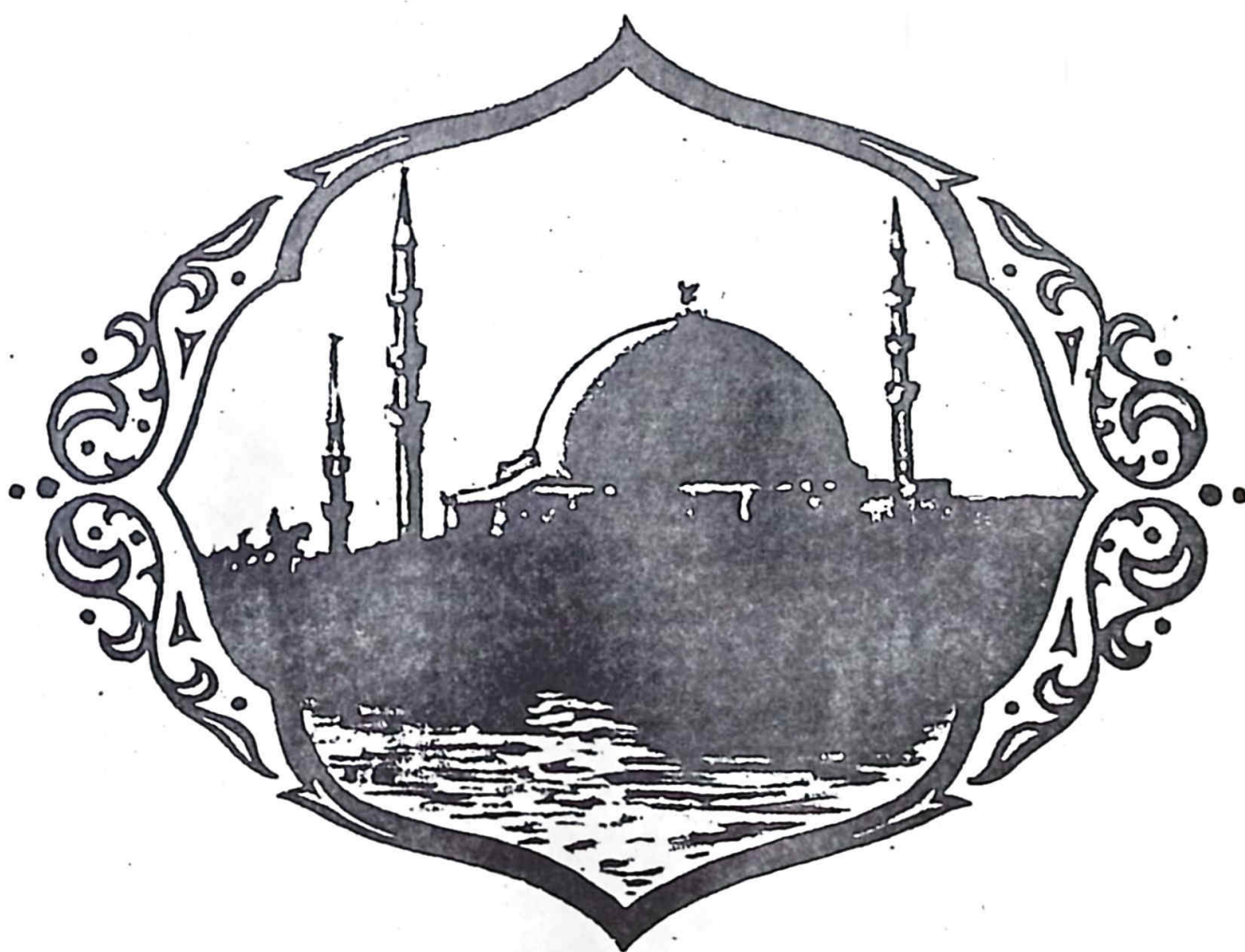
Малов 1875 елның 5 декабрендә көндөлегенә болай диеп язып куйган: «Елышлылар һаман да, ике-өч гаиләдән калганнары, христиан диненә аяк терәп каршы торалар. Аларның ачулары шулкадәр яман: чиркәүне дә, руханиларның өйләрен дә яндырабыз, дип яныйлар» (14, 74 бб.).

Мөселманлыкка чыккан елны ук жылышлылар кечкенә балаларга дини белем бирүне оештыралар. Авылда кыш көнә өч яшерен мәктәп эшли: беренчесе — мәкъяруһ унтер-офицер Ларион Петров өендә, икенчесе — Ягъфәр Вәлитов (Ефрем Кириллов) хужалыгында (кызы Ксения укыта), өченчесе Яков Леонтьев йортында, аңарда фатирда торучы, авылдан сөрелгән Биктаһир Биктимеровның (Никита Александров) хатыны Матрена Иванова укыту-чылык иткән (15, 339 бб.). Әлеге мәғлүматларның дәрәжәсиздә шик юк — алар Жылыш чиркәве победы шикаятеннән алынды. Бөтен саклык чараларын күрәп эшләп килгән өлгә өч мәктәп яңа буынны көрәшкә өндөп торучы да, ата-бабаларының өметен саклап яшәүче дә, оештыручы үзәк тө була. Мәктәпләр аркылы Жылыш тирә-як көрәшеннәренә ислам динен таратучыга өйләнә. Чөнки аларда Олы Сарыш, Сосмыс, Сатлыган Ключ авылларыннан килгән балалар да укый. Нәтижәдә санап үтелгән авылларда эшләп килгән «Изге Гурий кардәшлегә» карамагындагы көрәшен мәктәпләрендә укучылар саны бермө-бер кими. 1875 елда миссионерлар Сосмыстагы көрәшен мәктәбен, сабакка йөрергә теләүче булмаганлыктан, ябарга мәжбүр булалар, аның каравы, биредә яшерен мөселман мәктәбе барлыкка килә (16, 278—279 бб.).

Авылда балага исем кушу, никах уку яшерен мулла катнашында эшләнә. Мамадыш өязе протоиерие Евгений Артеуиров Казан рухани консисториясенә 1876 елның 2,8 мартларында юллаган хатларында көрәшен унтер-офицер Никифор Савельев белән мәкъяруһ Васильевның кызы Агапья һәм 60 яшьлек Харитон Иванов белән күптән түгел вафат булган авылдашы Ф. Васильевның Агруппка исемле 16 яшьлек кызы никахларын Василий Кириллов (Бөшир Вәлитов) укыган дип хәбәр итә (15, 340—341 бб.). Яшерен мулла икенче хатын алучы ир-атларга да фатиха бирә башлый.

ИЛДУС ЗАФИДУЛЛИН,
тарих фәннәре кандидаты.

(Дәвамлы бар.)

ТАТАРСТАН МӘМЛӘКӘТЕ

«Яңа тарих»

Садри МАКСУДИ

Миллият тойгысының социологик эсаслары

ТАРИХТА МИЛЛИЯТ ТОЙГЫСЫ (ДҮРТЕНЧЕ БҮЛЕК)

6. ЯҺҮДИЛӘРДӘ МИЛЛИ ТОЙГЫНЫҢ ИКЕ МЕН ЕЛ БУЕ УЯУЛЫКТА БУЛУЫ

Миллият тойгысының вә милли анның милләтләрнең рухи тормышында бик тирән тамырлары булган, нәселчәнлек юлы белән буыннан буынга күчеп килгән, үлмәгән, сүнмәгән бер тойгы булганын исбат иткән күренешләрнең берсе, күзөбезнең алдында торган Палестинада Израиль дәүләтенә нигез салынуы.

Яһүди милләтенен милли вә сәяси уянуының вә жанлануының әсаси гамәлләре түбәндәгеләрдән гыйбарәт тә:

1.— Миллият тойгысының куәте.

2.— Бәйсезлек дәвереннән бирле милли телдәге әдәбиятның яшәве.

Яһүдиләр тарихын ике дәвергә аерырга мөмкин:

1.— Легендар дәвер.

2.— Тарихи дәвер.

Беренче дәвернең бөек шәхесе, Ибраһим пәйгамбәрдер (31).

Яһүдиләрдә яшәгән риваятьләргә караганда, Ибраһим галәйһис-сәлам яһүди милләтенен атасыдыр. Бу дәвернең башка күренекле шәхесләре — Ибраһим пәйгамбәрнең уллары Исмагыйль вә Исхак.

Ислам дине голамәсе тарафыннан да пәйгамбәр буларак танылган бу шәхесләрнең тәржемәи хәлләре пәйгамбәрләр тарихында яктыртылганлыгы мәгълүмдер.

Яһүдиләрнең борынгы тарихының күзаллана торган дәвере Яакуб пәйгамбәрдән башлана. Яакуб пәйгамбәр Мисырда жирләшкән иде. Яакубның токымнары заманы белән үрчеп, Мисырда аерым бер төркем тәшкит иттеләр. Мисырлар яһүдиләрне әсирләр итеп санаганнар вә коллардай эшләткәннәр. Яһүдиләрнең Мисырда татыган жәбер-золымнары Тәүрәтнең «Сәфәргә чыгу» исемле китабында тәфсилле сурәттә хикәяләнгән. Яһүдиләр Мисырда коллык хәлендә яшәгәннән соң, Муса пәйгамбәрнең житәкчелегендә «аннан чыгуга» ирештеләр (32).

Яһүдиләр, Мисырдан чыкканнан соң, озак вакытлар Палестинада кабиләләр хәлендә яшәделәр. Бу кабиләләр туктаусыз үзара көрәш хәлендә иделәр. Ниһаять, кабиләләр, берләшеп, араларыннан бер король сайларга карар бирделәр вә Саул атлы бер житәкчене король иттереп куйдылар. Ягъни, мөстәкыйль Яһүди кордылар. Саул (б. э. к. 1055—1033) даң соң Яһүд дәүләтенен башына Дауд (1033—933) пәйгамбәр килде. Изге китаплардан булган Зәбур (Псалмнар) Даудка килгән. Даудтан соң Сөләйман пәйгамбәр (933—935) тәхеткә килде.

Сөләйман дәвере Яһүди дәүләте икегә аерылды: жәнүптә (көнъякта) Сөләйман

* Ахыры. Башы журналның 1995 елның 1-2, 3, 4, 5-6, 7-8, 9 санның.

пайгамбәрнең токымнары тарафыннан идарә ителгән Иуда (Иудея) корольлеге, шималда Израиль корольлеге. Шимальдагы Израиль корольлеге б. э. к. 718 дә Ассирия короле Сарган II тарафыннан жимерелде, жәнүптәге Иудея дәүләте б. э. к. 606 да Вавилон хөкемдары Навуходоносор (б. э. к. 605—562) тарафыннан яулап алынды вә яһүди милләтенең зур бер өлеше әсирлеккә эләгеп, Вавилонга китерелде. 636 да Вавилон иранлылар тарафыннан буйсындырылып, яһүдиләргә ватаннарына кайтырга рөхсәт бирелгәнгә кадәр, алар житмеш ел шунда әсирлек хәлендә яшәделәр.

Б. э. к. 536 тарихында яһүдиләр яңадан Палестинага әйләнеп кайттылар.

Бу вакыттан соң яһүди милләте бер ара йә берәр бөек дәүләткә буйсынган рәвештә, йә мөстәкыйль рәвештә яшәде. Соңга таба яһүдиләр бөтен дөньяга таралдылар (33). Бер өлеше яшәгән өлкәләренң телләрендә сөйләшә башласалар да, борынгы телләре булган иврит, дини йолалар теле буларак, кулланышта сакланып калды.

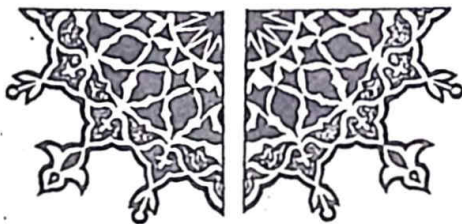
Яһүдиләр бөтен дөньяга таралган хәлдә дә (бу таралып вә жәелеп яшәү урыннарын ДИАСПОРА дип атыйлар) миллият тойгыларын, милли аңларын һичбер заманда югалтмадылар. Төрле өлкәләрдә яшәгән хәлдә, милләтнең бөтен өлешләренә хас булган аң яһүдиләр арасында даими куәтле бер хис булып яшәде. Аларда бу хис һичбер заманда зәгыйфьләnmәде.

Унтугызынчы гасырда яһүдиләр арасында миллият хисе бөтенләй куәтләнде. Кайберләре тарафыннан оңытылган, милли телләре булган иврит телен тергезү, яңадан шушы телдә аралашкан бер милләт булу вә мөстәкыйль Яһүди дәүләтен булдыру теләге яһүдиләр өчен төп идеал урынын алды. Һәм бу максатка юнәлтелгән эшчәнлек киң хәрәкәт төсен алды. Яһүдиләр арасында күп тарафдарларын тапкан бу агымга «сионизм» исеме бирелде (34).

Сионизм агымының лидерларынан Геруль исемле яһүди миллиятчесе яһүдиләренң идеалын тормышка ашырыр өчен жаны-тәне белән тырышты. Моның нәтижәсендә вә шимали Америка яһүдиләренң мәдди вә мәгънәви ярдәмнәре белән яһүдиләр 1948 елны Палестинада яңадан мөстәкыйль Яһүди дәүләтен коруга вә Тәүрәт телендә сөйләшә торган милләтләргә торгызуга муафыйк булдылар. Яһүди милләтенең миллият тойгысының ике мең ел буе булуында, борынгы дәверләрдән калган язма әдәбиятының да роле зур булды (36).

Яһүди милләтенең борынгы дәверләрдән калган әсәрләренң бөтенесе — пайгамбәрләр иҗатына кайтарып калдырылган әсәрләрдер. Бүген бу әсәрләренң күбесе яһүдиләр тарафыннан гына түгел, христиан галимнәре арасында да бөек изге китаплардан саналалар. Дини булуы белән бергә давамлы рәвештә яһүди милләтенең тарихын сөйләгән вә шуның белән яһүдиләренң үзенчәлекле милли хисләренә туры килгән бу әдәбиятның яшәве дә моның изге бер мирасы булып күзаллануы, һичшөбһәсез, яһүди милләтенең яңадан дәүләт кора алуында мөһим алшарт булды.

РАШАТ ӘМИРХАНОВ
тәрҗемәсе.

БУЛГАН КЕШЕ!

Язмыш шаяруы аркасындамы, әллә жәмгыятьнең табиғый, тотрыклы үсешен өзгән өчен яшәешнең каты жәзасы нәтижәсендәме, соңгы вакытта элеккеге СССРда еш алышынып торган ижтимагый-икътисади формацияләрнең барысы өчен дә бик кирәкле булган адәм баласының уңганлыгы, булдыкылыгы кебек ижтимагый-физиологик һәм әхлакый-этик сыйфатлар гына жимерү, таркалу, жуелу кебек кыргый күренешләргә каршы тора ала дип раслап, мин бу өлкәдә яңа сүз әйтмәм. Һәрхәлдә, тирән һәм нык ышануымча, ил халкына төпле сәяси һәм икътисади тәғълимат белән дәрәс юнәлеш тәкъдим итә алмау аркасында гына эчтән таркалган элеккеге СССРдагы тәртипне бары уңган, булдыклы һәм нык ихтыярлы кешеләр генә саклап кала алды. Сәяси низаглар, ыгы-зыгылар еш чыгып торса да, халык хужалыгының барлык тармакларында да булган һәм уңган житәкчеләр актив эшләү сәбәпле, жәмгыять һәм халык катастрофадан котыла алды. Шундый булдыклы һәм төпле кешеләрнең берсе — бер урында, бер хезмәт коллективында чирек гасыр буенча нәтижәле эшләп килүче, Татарстан Жәмһүрияте Мәдәният министры урынбасары Мөҗип Тажи улы Низамиев.

Әгәр мин Татарстанда Мөҗип Тажи улы Низамиев кебек бер урында егерме биш ел буенча зур житәкче эштә эшләүче башка бүтән кеше юк дип исбатларга тырышам икән, барыбер мин хакыйкәттән ерак китмәмен. Һәрхәлдә, үзбездә дөүләттә мин бу мәсьәләдә Мөҗип Тажи улы Низамиевка альтернатива була алырлык башка берәр мөхтәрәм шәхесне белмим.

Мөҗип Тажи улы Низамиевны мин шәхсән унбиш ел бие беләм. Һәм унбиш ел буена аның уңай, кешелекле һәм югары әхлак сыйфатларының зурлыгына, камиллегенә һәм бөтенлегенә сокланып туя алмыйм, гажәпләнүемнең чиге-чамасы юк. Сүздә һәм гамәлдә һәрвакыт бер-бөтен була алган, беркайчан да үзенә әхлак сыйфатлары һәм гаделлек принциплары белән каршылыкка кермәгән, алар белән үзара дус-тату яши белгән бу олы шәхес минем өчен гел ниндидер бер сер, табышмак булып кала бирә. Шулай булса да, мин әлеге зыялының үземнең күзаллавымда туган, шәхси күзәтүләремә һәм чынбарлыктагы кырыс фактларга нигезләнгән портретын тудырырга тырышып карыйм. Ул мәдәниятебезгә мул итеп зур шәхесләр биргән Сарман төбәгендә туып үскән ир-егет. Шуңа күрә дә аның әдәби телебезне камил белүе дә (ә бу мәдәният министры урынбасары өчен бик мөһим), татар халык жырларына, әдәбиятына, сәнгатенә булган жылы мөнәсәбәте дә бик табиғый хәл, минемчә. Аның халкыбыз алдында булган бер генә чыгышы да: зур мәйданнардамы ул, театр сәхнәсендәме яки фәнни конференцияләрдәме, алкышларсыз үтми дисәм дәрәслеккә хилафлык килмәс.

Мөҗип Тажи улы Низамиев 1934 елның 1 Маенда — хезмәт бәйрәме көнендә Татарстан Республикасының Сарман районы Күтәмәле авылында дөньяга килә. Хезмәт юлын туган авылында тарих укытучысы булып башлай. Читтән торып Казан дәүләт педагогия институтын, Минзәлә авыл хужалыгы техникумын тәмамлай. 1956 — 1967 елларда КПССның Сарман райкомында инструктор, пропагандист, пропаганда бүлеге мөдире урынбасары, бүлек мөдире,

өченче секретарь, икенче секретарь булып эшли. 1967—1969 елларда КПСС Үзәк Комитеты каршындагы Югары партия мәктәбендә укый, югары сәясә белем ала. Аннан соң ике ел буе КПССның Татарстан өлкә комитетында инструктор була һәм 1971 елның 7 февралендә Татарстан мәдәният министры урынбасары итеп билгеләнә. Мәнә чирек гасыр вакыт инде Мөжип Тажи улы Низамиев министр урынбасары булып эшли. Республикадагы мәдәният-агарту йөген төпкә жигелеп тартып килә. Дәүләт финанс кытлыгы кичергән безнең заманда мондый бурычны жиренә житкереп башкару өчен нинди сыйфатлар кирәклегә хакында сөйләп тормыйм. Болай да аңлашыла. Әмма шунысы бәхәссез: Мөжип Тажи улы Низамиев башлаган һәр эш, һәр гамәл яки шөгыль сәнгать дәрәжәсенә житкерелеп, төгәл һәм үз вакытында үтәлер. Моның матур мисаллары күз алдыбызда. Без аны үзбез катнашып та, телевизордан карап, радиодан ишетеп, матбугаттан укып күрәп торабыз. Мәнә сәгәрме биш ел инде ул үзенә бөтен көчен һәм йөрәк жылысын жәмһүриятебездәгә мәдәни төзәлешкә киңәйтүгә, камилләштерүгә һәм ныгытуга бирә. Аның төпле житәкчелегә астында районнар һәм шәһәрләрдәгә мәдәният учреждениеләре чөлтәре үсешендәгә тигезсезлекләренә һәм мәдәни хезмәт күрсәтүне оештырудагы кимчелекләренә бетерү буенча зур эш алып барыла. Шуңа ук вакыт эчендә китапханәләренә һәм музейларны үзәкләштерү эше уңышлы төгәлләнә. Бу елларда жәмгысә 1150 мәдәният учреждениесе бинасы сафка басты.

1050 авыл клубы һәм мәдәният йорты, 50 район һәм шәһәр мәдәният йортлары, мәдәният сарайлары, 15 район китапханәсе, 15 балаларның музыка һәм сәнгать мәктәбе, 20 музей яңа биналарга күчте. Азнакай, Актаныш, Апас, Буа, Балтач, Чүпрәле, Спасс, Лаеш, Мамадыш, Мөслим, Октябрь, Минзәлә, Саба, Сарман, Тәтеш, Әлки район мәдәният йортларын, Арча, Апас, Алексеевск, Баулы, Буа, Зәй, Кама тамагы, Спасс, Лаеш, Мөслим, Балык Бистәсе, Югары Ослан, Чүпрәле район китапханәләрен, Баулы, Буа, Бөгелмә, Арча, Зеленодол, Менделеевск, Зәй район музыка һәм сәнгать мәктәпләрен, авыл жирләрендә йөзәрләгән клуб, мәдәният йорты, китапханә, музейлар төзүне ул район һәм шәһәр хакимиятләре, колхоз-совхоз житәкчеләре белгән башлап йөрдә, жиһазларга булышты. Мәдәният министрлары Б. Гыйззәтуллин, Ә. Миндубаев, И. Алеев, М. Таншев белән бергә, аларны финанслауга, эшчәнлекләрен жанландыруга күп көч салды. Моннан тыш, 1990—1995 еллар эчендә генә дә 46 дәүләт музей ачылды, тагын өстәмә 23 халык театры, 47 халык жыр һәм бию ансамбльләре һәм фольклор коллективы, 18 халык оркестр һәм хор коллективлары. 5 киновидеостудия эшли башлады. Янә өстәп, шуны әйтергә кирәк: Мәдәният министрлыгы каршында төзәлгән Фәнни-методик үзәктә профессиональ татар халык инструментлары оркестры коллективы да уңышлы эшли. Моннан кала, Мөжип Тажи улы Низамиевның инициативасы һәм аның турыдан-туры катнашы нәтижәсендә республика мәдәният органнары һәм оешмаларының үз эшчәнлекләрен фәнни нигезләргә күчерүләрен әйтергә кирәк. Китапханәләр һәм музейлар компьютерлаша, төрле мәсьәләләр яки бәхәслә күренешләр хакында социологик тикшеренүләр үткәрелә, четерекле проблемалар буенча гыйльми-гамәли конференцияләр уздырыла, галимнәренә төрле фикерләре жентекләп өйрәнелә, анализлана һәм тормышка ашырыла. Шуңа ук вакытта, мәдәният министры урынбасары буларак, Мөжип Тажи улы Низамиев Фәнни-методик үзәк (директоры Г. Габдрахманов) белән бергә халык ижатын үстерү һәм милли мәдәниятне тергезү мәсьәләләренә дә житди әһәмият бирә. Бу нисбәттән, республика шәһәрләре һәм районнары үзешчән сәнгать коллективлары ижат отчетларының һәм гаилә ижаты фестивальләренә зур абруй казануын, киң таралуын әйтеп үтү урынлы булыр. Биредә шуны искәртәргә кирәк: Мөжип Тажи улы Низамиев Республикабыздагы үзешчән сәнгатьне тергезү һәм үстерү өчен күп көч һәм зур тырышлык куйды. Татарстандагы халык ижатының үсеше һәм аның чәчәк атуы Мөжип Тажи улы Низамиев исемә белән тыгыз бәйләнгән. Халкыбызның милли үзешчән сәнгате аның фидакарылыгы нәтижәсендә шундый зур уңышка иреште ки: хәтта аның кайбер тармаклары, аерым коллективлары профессиональ сәнгать белән ярыша алырлык биеклеккә кадәр күтәрелде, аларның шактые чит илләрдә дә чыгыш жасый. Ул халкыбызның рухи дөньясын басту, киңәйтү һәм аңа эстетик нәфәсәт тәрбиясе бирү юнәлешендә армый-талмый нәтижәлә рәвештә эшләп кенә калмый, бәлки үзешчән сәнгатьнең әһәмиятен күтәрү, нәтижәлеген арттыру буенча стандарт булмаган төрле формаларга да мөрәжәгать итә. Әйттик, моңа дәлил итеп бүгенгә көндә инде республикабызда зур абруй казанган һәм даны Татарстаннан да читкә таралган «Татарстан — республика минем», «Уйнагыз, гармуннар!», «Ветераннар һәм балалар-жашүсмерләр бәйгеләре», «Жиңү салюты» кебек тематик фестивальләренә һәм «Татар жыры» конкурсларын күрсәтү генә дә житә. Нәтижәлә дәүләт клуб учреждениеләрендә 14 меңгә якин үзешчән коллектив эшли, аларда 190 меңгә якин кеше, барлык халыкның 5% тан артыгы эстетик белем күтәрә, концерт һәм спектакльләрдә катнаша. Шушы фидакар затның һәм мәдәният фанатигының әле-генә телгә алган мәдәният чараларын югары дәрәжәдә оештыруы гына да аңа халкыбызның зур рәхмәтен һәм олы ихтирамын китерер иде. Әмма Мөжип Тажи улы Низамиев тырышлыгы белән соңгы елларда шактый үскән үзешчән сәнгать — ул армый-талмый эшләгән дистәләргә мәдәният тармакларының берсе генә. Аның Татарстан берләштерелгән музей (директоры Г. Муханов) белән бергә халкыбызның тарихи үткән туплау үзәгә функциясен башкарган музейларны оештыру һәм

аларның матди-техник базасын булдыру өлкәсендәге эшчәнлегә аерым игътибарга лаек. Аның тырышлыгы һәм турыдан-туры катнашы белән С. Сәйдәшев, Г. Тукай, Ф. Яруллин, М. Фәйзи, М. Жәлил, Ш. Маннур, С. Хәким, М. Горький, Я. Купало, Н. Дурова, Е. Баратынский һәм башка күренекле әдәбият-сәнгать әһелләренең ядкар сәңгеләштерелде. Татарстан берләшкән дәүләт музей-реконструкцияләү һәм аны яңабаштан диярлек төзүдә дә Мөжип Тажи улы Низамиевның өлеше зур. Халкыбызның күпгасырлык тарихи-мәдәни мирасының кыйммәтле хәзинәсен тәшкил иткән музейларга шулай жылы каравы өчендер, күрәсен, аңа хезмәттәшләре кайчакта шаяртып һәм яратып Музей Тажиевич дип та эндәшәләр. Соңгы көннәрдә Дәүләт музейның 100 еллыгына багышлап үткәрелгән фәнни-практик конференциядә дә без моны сизеп һәм тоеп утырдык.

Үз эшчәнлегендә министр урынбасары китапханәләр эшенә житди әһәмият бирә, милли рух һәм милли мирасны саклау, халыкның милли анын торгызуда аларны зур көч дип санып. Дәүләт чөлтәрендәге 1600 дән артык китапханәнең китап фондын тулыландыру, көндәлек газета һәм журналлар, башка басма материаллар булдыру эше белән көн саен шөгыльләнә. Республиканың милли китапханәсе (директоры Р. Вәлиев) шулай ук Республика балалар (С. Юльметова), яшүсмерләр (Р. Жиганшина), сукуырлар (Н. Сәфәргалиев) китапханәләре белән бергә, укучылар санын арттыру, китап әйләнешен күбәйтү, чит өлкәләрдәге китапханәләргә ярдәм итү буенча чаралар күрә.

Газиз халкы, аның милли мәдәнияте өчен жанын да фида кылырга әзер торган бу зыялы житәкченең авыл клубларын, мәдәният сарайларын саклап калу, ремонтлау һәм жиһазлау өчен дәүләт чыгымнары житенкәрәмәгән очракта иганәчеләргә, төрле бай оешмаларга әледән-әле морәжәгать итеп торуын без яхшы беләбез. Республика яшүсмерләр китапханәсенә бина табу мәсьәләсе генә дә күпме борчулар китерде аңа. Авыр, катлаулы, каршылыклы һәм мәдәният өчен шактый кырыс булган безнең заманда кечкенә генә мәдәният учагын да сүндермәскә тырышып фанатикларча эшләгән мондый житәкчеләр күп түгел. Юк, шәхси данга омтылмый ул. Файда, дәрәжә, шөһрәт турында уйлау аның өчен ят бер нәрсә. Аңа бөтенләй бүтән әйбер кирәк, аңа башка нәрсә тынгы бирми. Күп еллар баш ватуның, киеренке ижади хезмәтнең жимеше шулай тиз арада юкка чыгар микәнни? Яңа заман, яңа икътисади шартлар яңача эшләүне, искечә фикерләүдән арынуны таләп итәргә жыенганда, Мөжип Тажи улы Низамиев ул таләпләрне инде күптәннән гамәлгә ашырган булып. Шул ук вакытта, ул күчеш чорының үзенчәлекле бер билгесе булган коммерция тозагынан мәдәниятне саклап калу өчен дә актив көрәш алып бара. Рухи ориентирлар югалмасын өчеп, рухият дөньясы фәкыйрьләнмәсен өчен, мәдәният учакаларының тагын да көчлерәк дөрләве өчен уңайлы шартлар тудырырга тырыша, шул максат өчен бар көчен исраф итә. Республикадагы мәдәни-агарту системасының үзгә төшле, ә буыны нык булсын өчен яңа формалар табу һәм үзенчәлекле оешмалар төзү юнәлешендә дә жин сызганып хезмәт итә. Әйттик, мәдәни агарту эшенең яңа заман шартларына жавап бирә торган үзәкләштерелгән клуб системасы, авыл мәдәнияте комплексы, социаль-педагогия һәм мәдәни-спорт комплекслары, үзәкләштерелгән музей яки китапханә системасы кебек яңа формаларын гамәлгә кертү белән бергә, ул мәдәнияткә юнәлеш бирүне көчәйтәргә ярдәм итә алган һәр төрле фондлар, мәдәни ассоциация, мәдәни департамент кебек яңа идарә органны оешуга да булышлык итә. Мәдәният белән идарә итү кебек четерекле өлкәдә шундый сыгылмалы алымнар, үзенчәлекле формаларга таяну, әлбәттә, уңай нәтижә өчен тиешле жирлекне әзерләүгә нык ярдәм итәләр. Әгәр берәр районда яки авылда мәдәниятнең үсешенә ярдәм итә торган берәр алдынгы алым яки яңа ысул күренә икән, Мөжип Тажи улы Низамиев ул районнан яки шөһәрдән кайтып керми, бу алдынгы башлангычның төп яклаучысына, аңы гамәлгә ашыру өчен көрәшүчеләрнең берсенә әверелә. Семинарлар, конференцияләр үткәрә, матбугатта чыгыш жасый. Мәдәниятнең үсүе өчен, халкыбызның рухи дөньясы баасын өчен ул кулыннан килгән һәр ярдәмне күрсәтәргә әзер тора.

Мөжип Тажи улы Низамиев Татарстанның мәдәни агарту чөлтәрен нормативлар нигезендә булдыру һәм аны элеккеге Советлар Союзына кергән бәйсез дәүләтләр һәм Русия Федерациясе субъектлары арасында иң алдынгы рәткә чыгаруга зур көч куйды дисәк, бу сүзләрдә тамчы да арттыру булмас. Бу — чыннан да шулай! Моңы әле моннан берничә ел элек республиканың ел саен диярлек мәдәният буенча СССР һәм Русиянең Күчмә Кызыл байракларын үз кулында тотуы да раслый кебек. Ул Татарстанда узара дус һәм тату яшәүче уннарча миллиәтләрнең мәдәни агарту системасын көйләргә һәм аларның үсүе, ныгуы өчен дә уңайлы шартлар тудырырга теләк тә, мөмкинлек тә тапты. Алай гынамы соң әле, башка миллиәтләрнең мәдәнияте нәкъ менә Татарстан туфрагында инде үгилекне, ятимлекне сизмичә, тигез дәрәжәдә үстә, ныгыды. Шул ук вакытта, Мөжип Тажи улы Низамиев Татарстаннан читтә яшәүче һәм татар миллиәтенең житмеш биш процентын тәшкил итүче миллиәттәшләребезгә тарихи һәм мәдәни һәйкәлләребезне, рухи мирасыбызны саклауда, татар телен өйрәнү, сәнгать мәктәпләре һәм музейлары ачуда методик ярдәм күрсәтүдә армый-талмый эшли, үзенә караган оешмаларның эшчәнлеген көннән-көн активлаштыра.

Мәдәниятнең шундый четерекле һәм гаять катлаулы тармагында чирек гасырдан артык

нәтижәле эшләвенәң сере хақында уйланганда мин Мөжип Тажи улы Низамиевның шәхси сыйфатларына да игътибар итәм. Әлбәттә, компетентлы, тәҗрибәле белгеч булып житлегү өчен еллар һәм бер урында озак эшләү кирәк. Әмма үз вазифаны уңышлы һәм нәтижәле итеп башкару өчен иң элек зур тырышлык, белем, яхшы тәрбия алу һәм зыялы булу сорала. Бу сыйфатлар аңарда житәрлек. Аларга өстәп, шуны да әйтергә була: Мөжип Тажи улы Низамиевның гаять бай эчке культурасы, зирәк эчке сиземләве, тирән психолог булу сәләте һәм гаять үзенчәлекле педагог таланты да бар. Ул үзенә шәхси үрнәгә белән башка хезмәттәшләренә дә уңай йогынты ясап тора. Тыйнаклығы һәм намуслы асылы, сабырлығы һәм гадел яшәү рәвеше белән башкаларга да үрнәк була, үзе дә гел бу асыл сыйфатларын камилләштерү, ныгыту өстендә жиң сызганып эшли. Әгәр шулай әйтергә яраса, үзенә табиғый халәте һәм башкаларга карата тигез, ипле самими һәм дустанә мөнәсәбәте белән ул бик күпләргә сокландырып килә. Кем өчен дә сер түгел ич: әле кичә генә үзен ипле тоткан кайбер агай-эне, мәгълүм сәбәпләр аркасында югары вазифага билгеләнгәч, кайчак аяк астындагы туфракны онытып жибәрә, бары беркөнне биек кәнәфиден егылып төшөп, барыбыз да яхшы белгән жирен нык авырттыргач кына үзе басып йөргән жирне тоя башлый. Мондый сыйфат хакимият идарәсе системасында эшләгән агай-эненең күпчелегә өчен хас булса да, бу «хакимият авыруы» Мөжип Тажи улы Низамиевны читләтеп үткән. Зур хөкүмәт постында күпме вакыт булуына карамастан, ул үзенә табиғыйлыгын югалтмаган, эчкерсезлеген саклап калган һәм шушы асыл сыйфатлар аңа, күрәсен, авыр вазифасын жиңел үтәргә булыша торганнардыр. Аның белмәгән кешесе, укымаган китабы, карамаган спектакле яки фильмы, тыңламаган көс яки жыры юктыр, мөгаен. Энциклопедик белемгә һәм зур интеллектка ия булган бу зыялы белән теләсә нинди темага рәхәтләнеп сөйләшә, фикер алышып була. Аңардан нинди генә киңәш яки ярдәм сорасаң да җавапсыз, илтифатсыз калдырмас, булышырга тырышыр, кулыннан килмәсә, тәмле теле һәм матур нияте белән күңеленә канат куяр. Миңа калса, Мөжип Тажи улы Низамиевның үз өлкәсендә ирешкән уңышларының серенә ачыкчыны нәкъ менә аның олы кешелек сыйфатларынан эләргә кирәктер. Тәҗрибә, интеллект, хакимият, шәхси элементлар үтә алмаган жирдә аның югары әхлак сыйфатлары катлаулы проблеманы чишәргә булышалар, эчкерсезлегә һәм мөлаемлыгы ярдәмгә килә. Мин кайдадыр укыганымны хәтерлим: «Кеше гомере буе үзен-үзе эзли», — диләр.

Хәзерге сәяси, икътисади һәм башка төрле йөзләгән кризислар дәвамында, «Сабыр төбе сары алтын» дигәндәй, фидакарлык ахыр чиктә кешегә абруй китерә һәм ул үз урынында алыштыргысыз остага да әйләнә.

Утызынчы елларда кулланышка керткән «алыштыргысыз кешеләр юк» дигән гыйбарәне бит кешене төрөп, «бөке» ясар өчен махсус уйлап тапканнар. Алмаштыргысыз кешеләр, әлбәттә, бар һәм безнең арабызда алар күпме күп булса, шулкадәр без баерак булабыз. Теләсә нинди киеренке һәм катлаулы ситуациядә дә табиғый асылын саклап кала алган һәм һәр четерекле мәсьәләгә салкын акыл белән жиде кат үлчәп хәл итә торган бу мөлаем житәкче үзенә бөтен барлыгы һәм шәхси сыйфатлары белән «югары дәрәжәле хакимият түрәсе» стандартына туры килми икән, бу аның кимчелсегә түгел, бәлки уңай сыйфатларының дәвамы гына. Һәм әйтергә кирәк, башкалар өчен дә уңай үрнәк булырлык һәм яхшы гыйбрәт алырлык матур мисал! Татарстанның һәм Русиянең атказанган мәдәният хезмәткәре Мөжип Тажи улы Низамиев бүгенге көндә дә, үзенә җаваплы һәм авыр постында булган килеш, мәдәният фронтының иң җаваплы участогында көрәш алып бара. Бүгенге көндә аны базар шартларында мәдәниятнең хәле һәм торышы, аның киләчәк язмышы борчый. Түбәндәге әңгәмәбез дә шул тирәдәрәк, яңа мәдәни сәясәтнең үзенчәлегә һәм яңа ижтимагый-икътисади формациянең мәдәният язмышына тәэсире хақында барыр.

— Мөхтәрәм Мөжип ага! Соңгы елларда милләтләр язмышында, шул исәптән татар халкының ижтимагый-сәяси тормышында кискен борылышлар килеп чыкты. СССР таралды. Коммунистлар партиясе ил белән житәкчелектән китте. Марксизм-ленинизм идеологиясе хакимлек итүдән туктады. Күптөрле милекчелек урнаша бара, базар мөнәсәбәтләре көннән-көн үсә. Демократия, күп партиячелек һәм плюрализм нәтижәсендә яшәү рәвеше, дөньяга карашлар үзгәрә, милли сәясәт, дин, тарих, мәгариф, мәдәният, әдәбият һәм сәнгать мәсьәләләрендә уңнарча еллар хакимлек иткән теорияләр кире кагыла. Шундый шартларда Мәдәният министрлыгы нинди яңа мәдәни сәясәт эшләде? Шул хакта фикергезне беләсе иде?

— Моңа кадәр, аеруча коммунистлар фиркасе тиелгәнчигә кадәр, мәдәният һәм сәнгать билгеле бер идеологияне, ягъни коммунистик идеологияне яклауга һәм тормышка ашыруга юнәлдерелгән иде. Бу идеология — аның социалистик реализм дип исемләнгән иҗат принцибы әдәбиятка, музыкага, сынлы сәнгатькә, кинога, театрға, телевиденигә, халык иҗатына, мигъмарияткә, мираска берьяклы гына бәя бирде, «сыйнфыйлык» һәм «партиячелеккә» туры килүен, беренче чиратта «коммунизмны» пропагандалауга хезмәт итүен генә исәпкә алды, теге яки бу халыкның гомуммилли мәнфәгатьләре һәм омтылышлары була алуын инкарь итте.

Мәдәнияткә мондый караш аның байтак өлешенә «буржуаз», «дини» яки «милләтчел» дигән бәя бирелүгә, рухи мирасыбызның шактый өлешен югалтуыбызга китерде. Татар

халкының милли мәдәни горурлыгы булган «Идегәй» эпосы — феодал-байлар эпосы дип сызып ташланды. «Кыйссаи Йосыф» поэмасы «ислам идеологиясе белән сугарылу» сәбәпле санга сугылмады. Бабаларыбызның мирасы онытылды. Коммунизмга якыная барган саен, «телләрнең һәм милләтләрнең кушыла баруы теориясе» милли мәдәнияткә зур удар, урыслагытыру сәясәтен нигезләүче булды. Күпме сәнгать әһелләре эмиграцияләнде, репрессияләнде, күпме әсәрләр тыелды, юкка чыгарылды. Бу, әлбәттә, татар мәдәниятенә генә кагылмый.

Моннан тыш милләт һәм халыкларның үзара кушылачагы турындагы фәнгә каршы теория һәм мәдәниятне «калдык» принцибы нигезендә финанслаштыру асруча урыс булмаган милләтләрнең, шул исәптән татарларның да үз ана телендә мәктәпләр, матбугат органнары, милли мәдәният үзәкләре, нәшриятләре, махсус югары һәм урта уку йортларының житешмәвенә, туган телне ижтимагый тормышта файдалану сферасы тараюга китерде. Үзенң рухи нигезеннән, күпгасырлык мәдәни тарихынан аерылган халкыбыз алдына телен югалту, милләт буларак юкка чыгу куркынычы килеп басты.

Хәзер безнең мәдәният һәм сәнгать әлеге идеологик кыршаулардан котылып, суверенитет шартларында, үзенң милли асылын һәм үзенчәлеген билгели, төп максатын халыкларда кешелек сыйфатлары тәрбияләүгә ярдәм итүдә күрә. Татар халкының тарихын, этнографиясен, телен, мәдәни мирасын барлау, өйрәнү һәм файдалану иң мөһим бурычларның берсе булып әверелә. Яңа мәдәни сәясәт күп милләтле халкыбызның мәдәниятен һәм сәнгатьне тулысынча торгызу һәм һәрьяклап үстерүне максат итеп куя. Аның төп юнәлешләре һәм таләпләре Татарстан Министрлар кабинеты тарафыннан расланган «Татарстан республикасында 1991—1995 елларда мәдәниятне үстерүнең Дәүләт программасы»нда бәян ителгән.

Программа нигезендә жөмһүриятебездә яшәүче халыкларның: татарлар, урыслар, чувашлар, марилар, мордвалар, удмуртлар, башкортлар һ. б. халыкларның милли рухи мәдәниятен әдәбият һәм сәнгать мирасына, халык авыз ижатына — фольклорга, һөнәрчелеккә, традицияләргә, йолаларына һәм гореф-гадәтләренә таянып үстерү, халыклар арасында эчкә һәм тышкы милли һәм мәдәни элементларне киңәйтү, авылларда һәм шәһәрләрдә тарих һәм мәдәният һәйкәлләрен саклау һәм торгызу, аларның тарихларын язу, музейларын һәм тьюлыкларын (*заповедниклары*) төзү, юбилейларын билгеләү; төрле милли мәдәният үзәкләрен, ана телендә эшләүче гомуми һәм сәнгать мәктәпләрен, уку йортларын ачу, матбугат, радио, телевидение органнарын һәм нәшриятләрен булдыру һ. б. күп чаралар каралган. Әйтик, татар басма китабының 270 еллыгы хөрмәтенә 1992 ел — татар китабы елы булып билгеләп үтелде.

Хәзер клублар, мәдәният йортлары, китапханәләр, музейлар, ял паркларында үткәрелә торган чараларның исемнәре үк үзгәрде: «Әткәм-әнкәмнең теле», «Кабат кайткан исемнәр», «Әдәби мирас сәхифәләре», «Без тарихта эзләнәбез», «Яңа караш» һ. б. Рухи тормышыбыз һәм күпгасырлык тарихыбыз нигезендә ятучы төшенчәләр: «милли горурлык», «кардәшлек», «тигезлек», «милли моң», «кешелеклелек», «гаделлек», «әдәплелек», «тыйнаклык», «намуслылык», «киң күңеллелек», «ярдәмчеллек», «миһербанлылык», «иңагәтлелек», «батырлык», «түземлелек», «тәртип», «намус», «дуслык» һ. б. төшенчәләргә клуб кичәләре, спектакльләр, концертлар, очрашулар, һәртөрле милли фольклор, йола бәйрәмнәре, гореф-гадәтләр аша пропагандалыйлар, көндәлек тормышыбызга кертергә омтылалар. Фольклор ансамбльләре, үзешчән жыр авторлары клублары, гаилә коллективлары, халык театрлары, һәртөрле һөнәрчелек студияләре саны көннән-көн арта.

— Мөхтәрәм Мөҗип ага! Яңа мәдәни сәясәт катлаулы шартларда тормышка ашырыла. Теленнән, мәдәниятеннән, диненнән, гореф-гадәтләреннән, тарихынан аерылган, шактые үз телендә сөйләшми, милли моңнарыбызны көйләми, әдәби әсәрләребезне укымый торган милләт-тәшләребезне ничек уятырга, аларның милли аңнарын ничек үстерергә, татар милләтенә тәрәккыйятен нинди юллар белән алып барырга. Бу уңайдан фикереgez ничек?

— Бу сораулар житди эзләүләр, социологик тикшерүләр үткәрүне, милли мәдәният концепциясен төзүне таләп итә. Иң мөһиме — Татарстан Югары Советы кабул иткән «Телләр турындагы закон»ны тормышка ашыру, татар телен дәүләт теле дәрәжәсенә күтәрү өчен кирәкле чаралар күрү! Балалар яслеләре һәм бакчаларынан алып, барлык мәктәпләрдә татар телендә уку кертелү милли мәдәният язмышында хәлиткеч роль уйнайчак. Казан дәүләт сәнгать һәм мәдәният академиясендә, консерваториядә, сәнгать һәм мәдәният училищеларында белгечләр хәзерләүне татар телендә дә алып бару яңа мәдәни сәясәтне тормышка ашырырга асруча булышлык итәр.

Мәдәният министрлыгы коллегиясе бу мәсьәләләрне берничә мәртәбә карады, киңәшмәләр, фәнни конференцияләр үткәрде, Татарстан мәдәният министрлыгының мөстәкыйль жөмһүрият шартларында «Татар телендә дәүләт теле буларак яшәшән һәм үсешен тәмин итү планын», китапханәләр, музейлар, клублар һәм мәдәният йортлары эшчәнлегенә буенча концепцияләргә раслады. Министрлык «Татарстан республикасында 1991—1995 елларда мәдәниятне үстерүнең Дәүләт программасын» әзерләде, 2000 елга кадәр исәпләнгән «Мирас» программасын, «Татар һәйкәлләре энциклопедиясен» эшләүне тәмин итте.

Яңа мәдәни сәясәт куйган бурычлар яктылыгында министрлык үзенең эшчәнлеген үзгәртеп кора. Базар мөнәсәбәтләренә күчүне исәпкә алып, мәдәният һәм сәнгать учреждениеләре хужалык итүнең яңа формасына күчерелделәр. Мәдәният тармакларын «калдык» принцибында финанслаудан сәнгать һәм мәдәниятне үстерү фондлары аша норматив буенча финанслауга, спонсорлар, меценатлар, договор мөнәсәбәтләре аша хужалык итәргә омтылыш көчәя. Сәнгать тармагында контракт төзү тормышка ашырыла. Театрлар, филармония, жыр һәм бию ансамбле ижаты өстеннән идеологик күзәтү, репертуар сайлауда контрольлек итү туктатылды, спектакльләренә, концерт программаларын кабул итү яки итмәү коллективлар карамагына тапшырылды. Бу, әлбәттә, театрларның да, музыка учакларының да мөстәкыйльлеген һәм жаваплылыгын да арттырды.

Министрлык үзенең мәдәни-агарту эше функцияләренә дә шактый өлешен Жирле хакимият башлыкларына, авыл һәм поселокларының үзидарә органнарына тапшырды. Районнарда һәм шәһәрләрдә урнашкан, жирле коммуналь милеккә караган сәнгать һәм мәдәният оешмалары хәзер урындагы бюджеттан финанслана. Мәдәният йортлары, балалар сәнгать мәктәпләре, китапханәләр, музейлар ачу һәм ябу, аларны төзү, кадрлар билгеләү, жиһазлау, финанслау урыннарда хәл ителә. Бу хәл мәдәният белән жирле, территория буенча житекчелекне тамырдан яңача үзгәртеп корырга мөмкинлек бирә: мәдәният идарәләре, департаментлар, бүлекләр, милли мәдәният үзәкләре, ассоциацияләр төзелә, мәдәният-спорт һәм социаль-педагогик комплекслар эше камилләштерелә. Бу юнәлештә Казан, Түбән Кама, Әлмәт, Зеленодол, Алабуга, Чаллы шәһәрләрендә, Азнакай, Актаныш, Балтач, Кукмара, Лениногорск, Мамадыш, Чистай районнарында шактый чаралар күрелә.

Мондый шартларда министрлык төп игътибарын жөмһүрият милкенә караган театр-концерт оешмаларына, музейлар, китапханәләр, фәнни-методик үзәкләр, тарихи һәм мәдәни һәйкәлләр тыюлыклары эшчәнлегенә, аларны кадрлар белән ныгытуга, рухи мирасны саклауга һәм үстерүгә, милли мәдәниятне үстерүнең мөһим мәсьәләләренә юнәлдерә.

— Мөхтәрәм Мөжип ага! Яңа мәдәни сәясәт мәдәният һәм сәнгать хезмәткәрләрен социаль-иқтисади яктап яклауны да күздә тоталар инде?

— Президентның «Мәдәният һәм сәнгать хезмәткәрләрен социаль-иқтисади яклауның кичектергесез чаралары турындагы» Указы һәм Министрлар кабинетының аны үтәү йөзеннән кабул ителгән карары аеруча әһәмиятле булды. Шуңа нигездә театрлар, музыка һәм бию коллективлары, барлык мәдәният учреждениеләренә базар мөнәсәбәтләренә күчүнең тискәре нәтижеләреннән дәүләт яклавы һәм булышлыгы тәмин ителде. Хөкүмәт китапханәләрен һәм музейларны, тарих һәм мәдәният һәйкәлләрен приватизацияләүне тыйды.

Министрлык һәм ижтәбирлекләре янында төзелгән предприятиеләр һәм учреждениеләр доходка һәм табышка салына торган налоглардан азат ителде.

Президент һәм хөкүмәт жөмһүриятебез бюджетындагы мәдәният учакларын финанслауга житең игътибар бирәләр. Мәдәният һәм сәнгатьне яклау Фонды, Яшь талантлар Фонды булдыру турындагы Указлар да мәдәниятебез язмышында әһәмиятле роль уйный. Мәдәниятне үстерүдә жәмәгәтчелекнең: Татар ижтимагый үзәге, Татар «Мирас» Фонды, Милли мәдәният жәмгыяте, «Туран», «Алтын Урда», «Жыен», «Жидегән чишмә» кебек оешма һәм берләшмәләренң йогынтысы үстә. Татар халкының Кол Гали исемендәге Халыкара премиясе һәм башка премияләр фондлары булдырылды.

Мөстәкыйльлек безгә мәдәниятебезнең нигезен-тарих һәм мәдәният һәйкәлләрен торгызырга комачаулаган күп мәсьәләләренә кыска вакытларда хәл итәргә мөмкинлек бирде. Борыңгы Шәһре Болгар һәм аңа якын жирләрдә зур торгызу эшләре башланды. Биредә Болгар, Биләр, Сувар һәм Чистай жирләре тарихи милли паркы «Көмеш дага» булдырылачак. Беренче ин кирәкле эш башкарылды: Болгар пристане авыр теплоходларны да кабул итә башлады. Легендар Сөембикә манарасын реставрацияләү төгәлләнде. Казан мәчетләренң манаралары, авыл жирләрендә күпсанлы мәчетләр, мәдрәсәләр, чиркәүләр реставрацияләнде. Казанда Иске Татар бистәсе миғмарият тыюлыгы, Иске Казан тарихи-мәдәни һәм табигый музей-тыюлыгы, Алексеевск районында Биләр тарихи-археологик һәм табигый музей-тыюлыклары төзелде. Алабуга музей-тыюлыгында һәм Свияжск тарихи миғмарият комплексында зур эшләр башкарыла. Аксубай, Алексеевск, Балык Бистәсе, Зәй, Кама Тамагы, Мамадыш, Минзәлә, Мөслим, Питрәч районнарында Дәүләт музейнең филиаллары эшли башлады. Биектау районында—Салих Сәйдәшев, Солтан Габәши, Аксубайда—Хәсән Туфан, Газиз Кашапов, Балтачта—Мирхәйдәр Фәйзи, Әтнәдә—Сибгат Хәким, Апаста—Сара Садыйкова, Мамадышта—Фәрит Яруллин, Шәйхи Маннур, Әлмәттә—Ризәддин бине Фәхреддин, Актанышта—Мохтар Мутин, Октябрь районында—Габдулла Кариев, Чистайда—Борис Пастернак, Алабугада—Надежда Дурова музейлары ачылды, Казанда һәм Красновидовода—Максим Горький музей, Печищеда—Яңко Купало музей реставрацияләнде, Салих Сәйдәшев музей ачылды. Тәтеш районында—Кошка-Новотимбаево авылында чуваш халкының бөек мәғрифәтчәсе И. Я. Яковлевның тарихи-мәдәни комплексын торгызу эшләре тәмамланды. Аның экспозициясе Чувашстан үзәк дәүләт музей тарафыннан хәзерләнәчәк.

Татарстандагы тарихи-мәдәни истәлекләренң жыелма исемлеген булдыру да, татар диаспорасының һәйкәлләрен исәпкә алу да шактый чыгым таләп итә. Шуларны истә тотып, тарихи-мәдәни истәлекләрен барлау, саклау һәм алардан файдалану турындагы һәм мәдәният турындагы Закон проектларын эшләп парламентка тапшырдык. Бу законнар меңеллек тарихи-мәдәни мирасыбызны саклауда һәм үстерүдә ышанычлы калкан булып дип өметләнәбез.

Дәүләт Программасын эшләгәндә без һәр районда һәм шәһәрдә, һәр авылда һәм поселокта мәдәниятнең һәм сәнгатьнең матди базасын, кадрларын, «мәдәни чишмә» башларын тагын бер кат барлап чыктык. Татар мәдәнияте һәм сәнгате тундырып торучы «чишмәләрен» иң зурысы, әлбәттә, Арча районында. Республиканың мәдәният үзәгенә орынып торгангамы, татарлар күпләп яши торган төбәкләренң берсе булгангамы, бу район мәдәнияте — безгә утызга якин язучы һәм шагыйрь, дистәләгән артист һәм музыкант бирде. Алар арасында халкыбызның горурлыгына әйләнгән Габдулла Тукай, Галиәсгар Камал, Габденнасыр Курсави, Күлтәси, хәзерге татар әдәбиятының хөрмәтле язучылары Гомәр Бәширов, Гариф Ахунов, Мөхәммәт Мәһдиев, Рафаэль Төхфәтуллин, Диас Вәлиев һ. б. әдипләр бар. Бу яктан караганда, Актаныш, Апас, Баулы, Буа, Чүпрәле, Кайбыч, Минзәлә, Мамадыш, Саба, Сарман, Мөслим һ. б. районнар, Казан, Әлмәт, Чаллы шәһәрләре дә рухи байлыгыбыз ишәюенә зур өлеш кертәләр. «Рухи чишмәләр» үрчеп торсын өчен, әлбәттә, милли мәктәп, үзешчән халык сәнгате, мәдәният учакларының базасын һәм кадрларын ныгытырга, халкын туган теле, тарихы һәм мәдәни казанышлар белән таныштырып торырга, рухландырырга кирәк. Аны үтәү йөзеннән, соңгы өч елда 50 дән артык мәдәният йорты һәм клуб, Арчада, Зеленодол, Менделеевск һәм Болгарда сәнгать мәктәпләре салынды. Лаешның «Юбилейная» совхозының Габиево үзәгендә мәдәният-спорт комплексы, Лаешта һәм Арчаның Кырлай авылында китапханә эшли башлады. Казанда нәфис сәнгать музейның фонд саклагычы һәм күргәзмәләр залы салына.

Дерес, безнең жөмһүриятебез нормативлар буенча театрлар, кино һәм концерт заллары, мәдәният йортлары һәм сарайлары, китапханәләр һәм музейлар, клублар һәм ял парклары белән тәмин ителеш буенча элекке СССРда да, хәзерге Русиядә дә күренекле урын тотта.

— Мохтәрәм Мөжип ага! Татарстаннан читтә яшәүче миллиәттәшләребезгә нинди мәдәни хезмәт күрсәтелә. Шул хактагы уй-фикерләрегез белән дә уртаклашмассызмы икән?

— Татар милли мәдәнияте хакында сөйләгәндә, республикадан читтә яшәүче 5 миллионнан артык халыкны да истә тотарга кирәк. Яки һәр 100 татарның 75 е читтәге төбәкләрдә яшәвен беркайчан да истән чыгарырга хакыбыз юк. Ләкин шунсын да онытырга ярамый: бу 5 миллион кеше безнең жөмһүрияттән киткән халык кына түгел, Себер татарлары да, Әстерхан татары да, Пенза мишәрләре дә туган жирләрендә яшиләр. Аларның Ватаннары шунда. Ә Татарстаннан төрле елларда төрле сәбәпләр аркасында китүчеләр, күп булса, 200—500 мең булып.

Әгәр татарлар яшәүче жирләргә игътибар итсәк, алар Урта Азия республикаларында миллионнан артык. Башкортстанда гына да 1 миллион 200 меңләп, Омск, Томск якларында 300 мең чамасы, Урал, Чиләбе һәм Екатеринбург өлкәләрендә ярты миллионнан артык татарлар яши. Татар миллиәтенң үзәген Идел-Урал татарлары тәшкил итә, аларның саны 2,5 миллионга якин.

Санауны Камчаткадан башласак, анда да 10 мең татар яши, аннан соң Якут-Саха, Бурятия, Хакасия, Мари, Мордва, Удмурд, Чуваш республикаларында, Магадан, Томск, Иркутск, Новосибирск, Курган, Оренбург, Пермь, Киров, Пенза, Тамбов, Нижний Новгород, Сембер, Самара, Сарытау, Волгоград өлкәсе, Балтик буе илләре, Мәскәү, Санкт-Петербург, Әзәрбайжан, Үзбәк, Казахстан һ. б. Урта Азия республикаларында. Татарлар шулай ук Япониядә, Кытайда, Төркиядә, Гарәбстанда, Румыниядә, ГФРда, Польша, Швециядә, АКШта, Канадада, Австралиядә яшиләр.

Мәдәният — бөтен татар халкы өчен бербөтен күренеш. Миллиәттәшләребез кайда гына яшәсә дә, безнең мәдәниятебез бер! XX гасыр башында татарларда милли тормышның Казаннан читтә берничә үзәге барлыкка килде. Уфа, Оренбург, Әстерхан, Сарытау, Мәскәү, Петербург, Уральск, Пенза, Троицк, Сембер, Самара, Пермь һ. б. кайбер шәһәрләр еш кына Казанның үзе белән көндәшлек итәрлек мәркәзләр иде. Аларда татарча мәктәпләр, мәдрәсәләр, техникумнар, хәтта югары уку йортлары, нәшриятләр, театрлар эшләде, китаплар, газета-журналлар чыгарылды, шагыйрьләр, язучылар, композиторлар, рәссамнар яшәде. Татар мәдәниятең Муса Жәлил һәм Нәжип Жиганов, Мирхәйдәр һәм Жәүдәт Фәйзи, Хәлил Әбжәлилов һәм Фатыйма Ильская, Харис Якупов һәм Бату Мулюков — Троицк һәм Оренбургтан, Һади Такташ — Тамбовтан, Габдрахман Әпсәләмов, Шәриф Камал — Мордовиядән, Габдулла Шамуков — Сембердән, Әнвәр Давыдов — Самарадан, Галимжан Ибраһимов, Мирсәй Әмир, Әмирхан Еники, Илдар һәм Нил Юзиевләр — Башкортстаннан, Кави Нәжми — Нижгардан килде.

Кызганычка каршы, соңгы елларда, татар телендә эшләүче мәктәпләренң ябылуы, ана телендә эшләүче театрлар, радио һәм телевидение тапшыруларының булмавы нәтижәсендә, татар диаспорасының рухи тормышы ярлыланды. Шактый мул сулы «чишмәләр» корыды. Хәзер бу үзәкләрне яңадан торгызу өчен барысын да эшләргә кирәк. Дерес, соңгы елларда

Нижгар өлкәсе безгә Хәйдар Бигичевне, Рамил Курамшинны, Сембер — Мөһир Якуповны, Әстерхан — Земфира Дасаеваны, Самара — Ания Туишева һәм Ростәм Вәлиевләрен бирде. Ләкин бу бик аз.

Шуны исәпкә алып, Татарстан мәдәният министрлыгы, аның сәнгать һәм милли мәдәният бәйләнеше бүлгә, Республика милли китапханәсе, Дәүләт музей, фәнни-методик үзгә Бәйсез Дәүләтләр Берләшмәсенә кергән дәүләтләр, Русиягә кергән республикалар, крайлар, һәм өлкәләр белән мәдәни багланышлар һәм хезмәттәшлек итү турында шартнамәләр төзи, татар халкы күпләп яши торган төбәкләрдә эшләүче хакимият житекчеләре, жирле үзидарәләр белән бәйләнешкә керә, төрле районнарда һәм шәһәрләрдәгә мәдәният оешмалары һәм берләшмәләре, татар милли үзәкләре, сәнгать эшлеклеләре, тарихи һәйкәлләре буенча картотекалар төзи, мәдәният һәм сәнгать әһелләрен төрле фестивальләргә (конференцияләргә) һәм киңешмәләргә чакыра, татар телендә эшләүче балалар музыка һәм сәнгать мәктәпләре, фольклор ансамбльләре һәм халык театрлары ачарга булыша, китапханәләр, музейлар һәм мәдәният йортлары эшчәнлегенә методик ярдәм күрсәтә.

Татарстаннан читтә яшәп тә, безнең мәдәниятебез һәм сәнгатебез үсешенә зур өлеш кертүче милләттәшләребез шактый безнең. Без Мәскәүдә торып ижат итүче язучылар — Миргазиян Юныс, Зөфәр Фәтхетдинов, Вахит Юнысов, Әхмәт Саттар, Роберт Бикмөхәммәтов, Виль Ганиев, композиторлар — Әгъзам Фаттах, Алмаз Монасыпов, Рәшит Гобәйдуллин, Саяр Хәбибуллин, Зөфәр Сәхәбиевләр, биече Рөстәм Сафиуллин, Санкт-Петербургта яшәүче жырчы һәм режиссер Альберт Әсәдуллин, дирижер Равиль Мартынов, шагыйрь Риза Халит, Себердән Якуп Зәнкиев, Ташкенттан язучылар — Әдхәт Синугыл, Вилли Әхмәдиев, рәссам Гамил Такташ, Чыңгыз Әхмәров, Украинадан рәссам Рәшит Төхфәтуллин (мөрхүм), Казакьстаннан язучы Ибраһим Салахов, композитор Латыйф Хәмиди, жырчы Галибә Сәйбулатова, Әстерханнан рәссам Шамил Такташ, Чиләбе композиторы Рафаэль Бакиров, Нил Минажев, Екатеринбургтан композитор Илгизәр Сафиуллин, Самара опера һәм балет театры солисты Наил Гимадеев, Петропавловск-Камчатскийдан шагыйрь Нәис Назиров кебек милләттәшләребезнең хезмәтләренә югары бәя бирәбез. Аларның ижаты бөтен татар мәдәниятен баста, аны күпьяклы һәм күркәмрәк итә. Шулай булуга карамастан, Үзбәкстан, Мәскәү, Санкт-Петербург һ. б. дәүләт мәдәният органнарында милли үзәкләр белән эшләүче структуралар юк, акча бүленми.

Ләкин, кызганыч, татар яшьләре сонгы еллар сәясәтенә бәйләнешле рәвештә, еш кына ана телләрен, милли мәдәниятләрен яхшы белмәгәнлектән, урыс һәм башка халыклар телендә һәм алар сәнгәтенә хезмәт итә башладылар. Әйттик, Красноярскида яшәүче Минзәлә егете Рөстәм Суфиевне бөтен дөнья халкы күренекле урыс драматургы, шагыйре, язучысы Роман Солнцев дип белә һәм хөрмәт итә. Мәскәүдә яшәгән, милләте буенча татар улы Рәфкатә Дәүләт улы Габитовны да жәмәгатьчелек урысның атаклы шагыйре Михаил Давыдович Львов дип таный. Белла Әхмәдуллина, Николай Шәмсетдинов (Мәскәү), Людмила Кәримова (Самара), Әнвәр Жәмлиханов (Великие Луки), Альберт Мифтахетдинов (Магадан), Атилла Садыков (Чиләбе), Шамил Корбангалиев (Томск), Михаил (Мөхәммәт) Сипельников (Мәскәү) һәм тагын дистәләгән язучы урыска, Валерий (Вагыйф) Басыров — украинга, Әсхәт Мохтар, Рәим Фәрһеди, Жәүдәт Ильясов, Зиннәт Фәтхуллин, Равиль Мирхәйдәров, Ислам Дәүләтшин һ. б. үзбәккә хезмәт итә. Мәдәният һәм сәнгать — уртак байлык. Шулай да үз ана телендә ижат итү аларны да, безнең сәнгәтебезне дә югарырак күтәрер иде.

Мондый күренеш рәссамнар, композиторлар, артистлар, кино эшлеклеләре арасында да шактый. Республикадан читтә үзбәк, төрекмән, казакь, урыс киностудияләрендә инде күптән илгә танылган татар сәнгать эшлеклеләре Булат Мансуров, Гадельша Агишев, Дильшәт Фәтхуллин, Фәрит Дәүләтшин, Геннадий Сәйфуллин, Равил Батыров һ. б. күпләр эшли. Бу Татарстанның абруе һәм мөмкинлекләре чикләнгәнгә күрә шулай булды.

Яулап алган мөстәкыйльлегебез, Татарстанның үз мәнфәгатьләренә йөз белән борылуы — безнең абруебызны да арттыра, мөмкинлекләребез дә инде башка.

Шулай ук бүген дә чит илләрдә яшәп ижат итүче татар әдипләре — Нәүрүзхан, Тимербәк Дәүләтшин, Наилә Бинарк, Гали Акыш, Фәрит Иделле, Темимдар Мохит әфәндедәр, Фәридә ханым Хәмит һәм башка милләттәшләребезнең кызыклы язмаларын безнең нәшриятләрдә бастырып, кин катлау укучыларга тәкъдим итәргә кирәк.

Әдәби мирасыбызның гүзәл үрнәкләре — «Кыйссан Йосыф» поэмасы һәм «Идегәй» эпосы белән башланган әдәбиятыбызның 700—800 еллык тарихында ак таплар калмаска тиеш. Элек «тыелган әдәбият» дип хисапланган Гаяз Исхакый, Йосыф Акчура, Садри Максудый, Муса Бигиев, Атласи, Шәриф, Фирдәүси, Дунавый, Курат, Кушай кебек зур хезмәтләр калдырган олы шәхесләренә әсәрләрен туплап, укучыларга житкерү дә бик мөһим бурыч!

— Гаять кызыклы, файдалы һәм тирән эчтәлекле әңгәмәгез очен зур рәхмәт, мохтәрәм Мөжиш ага. Сөзгә нык сәламәтлек, ижат активлыгы һәм халкыбызга шулай намус белән тагын да ныграк хезмәт итүегезне теләп калабыз!

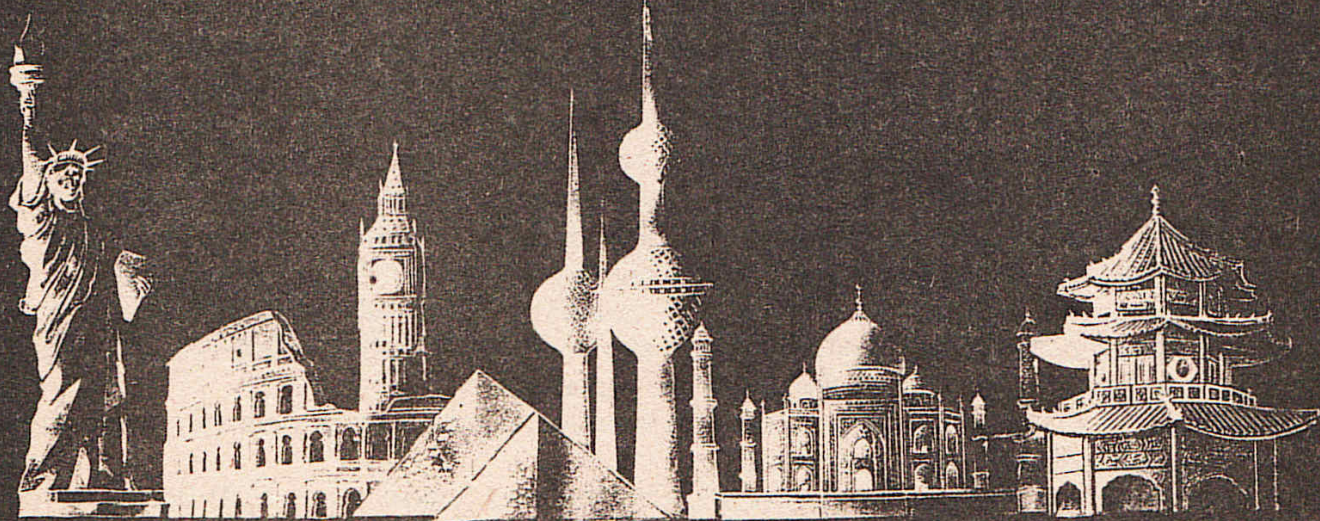
— Игелекле теләкләрегез очен Сөзгә дә зур рәхмәт!

Әңгәмәне
ЯКУП ИСХАКЫЙ алып барды.

Атлас дунёкораси

(Ҷит уллҳардҳе мулҳаттәшнәребез)

КҮКЧӘТАУ

татарлары

(Ишеткәннәр, күргәннәр, белгәннәр)

*Бер карасаң ахакъ булып яна,
Бер карасаң мәрмәр ташы ул.
Гүзәл тавым, зәңгәр Күкчәтавым —
Киң даланың энҗе кашы ул.*

«Күкчәтау» шигыренән.

Транссебер тимер юлы поездына утырып сәфәргә чыксагыз, һичшиксез, Кызылъяр (Петропавловск) станциясенә тукталмыйча узмассыз, чөнки ул ун мең км. га сузылган бу юлның нәкъ урта бер жирендәдер. Менә шул станциядән көньякка таба тагын бер тимер юл тармагы салынды — Кызылъяр — Күкчәтау — Акмулла — Караганда — Алма-Ата. Кызылъяр-Күкчәтау өлеше 1921—1922 елларда, совет хөкүмәте тарафыннан иң беренче салынды. Аны «гадәттән тыш азык юлы» дип атаганнар иде. Бу юл, Ленинның аерым фәрманы белән, ошбу яклардагы уңышлы далалардан алынган бай бөртекле ашлыкларны, ач Россиягә чыгарыр өчен төзелә. Ә бер өлеше утызынчы елларда салына, калганы сугыш алдыннан гына төгәлләнде.

Менә без, Транссебер поездыннан төшеп, Кызылъяр — Алма-Ата поездына күчеп утырып кузгалып киттек, ди. Юлның ике ягында да офыкның ар ягына сузылып кереп югалган иксез-чиксез киң дала. Элек монда көмеш дулкын булып кылган дингезе чайкала иде. Хәзер инде, чирәм жирләрне үзләштерү шауқымыннан соң, монда — басулар, совхоз утарлары чуарлана. Менә шулай 180 чакрым буена. Аннан инде, ерак офыкта күтелжәмләнеп Күкчәтау таулары төсмерләнә башлый.

ТАРИХТАН КАЙБЕР БЕЛЕШМӘЛӘР

Казакъ иле тигезлегә өч йөзгә бүленә: өлкән йөз — Казагыстанның хәзерге Көнъяк өлкәләре — Алма-Ата, Чемкенд — Кызыл Урда, Жамбил. *Урта йөз* — Төнъяк өлкәләр — Кызылъяр, Күкчәтау, Акмулла, Караганда һ. б. *Кече йөз* — Көнбатыш өлкәләр — Гурьев, Урал һ. б.

1731 елда Кече йөзнең ханы Әбелхәер, Жонгар баскыннары золымыннан саклану нияте белән, күршесендәге рус дәүләтенә сыгынырга мәжбүр була. Күптәннән бай Көнчыгыш Төркестан жирләрен-илләрен кулга төшерергә омтылган рус патшасына зур табыш була бу. Шәрыкка юл ачыла.

Россиянең көлсу туфраклы ундырышсыз жирләрендәге ярлы-ябага далаларга агыла. Аларга Украинадан, Идел буеннан Русия патшасы тарафыннан кысылган жирсез крестьяннар кушылалар. Билгеле инде, рус патшалары тарафыннан бер туктаусыз таланган, жәберләнгән, көчлөп чукуындырылган татарлар да бу далага бәхет эзләп китәләр. Бу агым Кызылъяр тирәсәндә генә туктамыйча, Күкчәтау, Акмулла далаларына хәтле барып чыга. Алар монда хутор, поселок, авыл булып жирлешәләр. Әмма, алдан, авангард булып, казак отрядлары бара — юлда очраган казах авылларын тар-мар итеп, яндырып узалар. Кораллы башкисәрләр үзләре иң яхшы урыннарда — урман, күл, елга буйларына туктап застава-станицалар торгызалар. Менә шундый бертөркем баскын казаклар 1824 елның 8 мартында хәзерге Күкчәтау каласы янына — Күл буена килеп чыгалар.

Монда, рус елъязмаларындагы белешмәләрдән элек, жирле казаклар арасында йөргән бер риваятькә тукталып үтим.

Бертөркем кораллы казак отряды, күл буенда мал (елкы, сыер, куй) багып яткан казакларга юлыгып үзләре белән бергә йөргән тылмач аша:

— Күкчәтау дигән жәйләү кайда? — дип сорыйлар.

Елкычылар башта аптырап калалар. Аннан соң, ниһаять, аңнарына килеп, илгә бәла якынлашканын сизеп булса кирәк, бу баскыннарны бөтен казах иленең күрке булган гүзәл Күкчәтауга жибәرمәс өчен (ә бит чын гүзәл Күкчәтау, Бурабай, Укьжитмәс, моннан 60 чакрым ераклыкта гына).

— Менә шушы жир инде, Күкчәтау, — диләр. Шуңа инанып, атаман Аграковский отряды шунда туктала һәм ныгытма сала башлый. Соңыннан бу ныгытма станица, аннан кала статусын ала. Кокчетав. Бу акт 1867 елда патша указы белән беркетелә. Бу вакытта Күкчәтауда 300 йорт-каралты, 1800 кеше, 4500 кара халык, тау итәгендәге кара туфраклы жирдә казах урыслары яши. 1897 елгы Бөтен Русия халык санын алу (перепись) мәгълүматлары буенча Күкчәтауда 500 йорт-каралты, 500 дән артыграк кеше яшәве мәгълүм. Калада 2 чиркәү, 2 мәчет (Казах Наван хәзрәт мәчете, урталыкта татар мәчете) салынган була. Руслар өчен 2 башлангыч мәктәп, китапханә, 15 урынлы шифаханә эшли. Тагын ветеринария пункты да була. Шулай ук почта-телеграф конторалары булу турында әйтелә.

1900 ел башында, каланың нәкъ урта төбәгендә өч квартал микъдарлык мәйданда, хәзерге тел белән әйткәндә, зур бер комплекс (5—6 таш бина) торгызылды — кызыл, беренче сортлы кирпичтән — аракы заводы салынды. Зәңгәр елан агуы житештерүче бу завод күп тә үтми бу тирәдәге барлык дала халкын аяктан егарлык, акылын жуйдырырлык көчкә ия булды. Совет хөкүмәте дә бу заводтан тулысынча файдаланды, Күкчәтауда беркайчан да аракы юклыкка зарланучы булмады шикелле.

ТАТАРЛАР

Мин сезгә Күкчәтау татарлары турында ниндидер фәнни, тарихи мәгълүматлар бирергә жыенмыйм. Бары тик үзем күргән, ишеткән-белгәннәрне тарих «хәтеренә» теркәп китәсем килә.

Бу якка килеп чыккан татарларның күпчелеге вак һөнәрчеләр — балтачылар (Балтач тирәсеннән), тимерчеләр, калайчылар, ат печүчеләр, ат дагалаучылар, мич салучылар, тегүчеләр, тире-яры иләүчеләр, сәүдәгәрләр, муллалар, Казан — Уфа — Троицк мәдрәсәләрендә гыйлем эстәүче шәкертләр булалар. Соңгылары жәй көнне жәйләүләргә чыгып, казах авылларында балалар укытып, хәлфәлек итеп үзләренә кыш укырлык мая туплыйлар. Мәсәлән, Г. Ибраһимов, М. Гафури, Акмулла һ. б. Татар сәүдәгәрләренә казахлар белән алыш-биреш йөртү, русларга карагандан жинелрәк булган: ышаныч та артык тел бик якын, дин бер. Сәүдәгәрләр исә казах байларынан аяклы мал (елкы, сыер, куй) сатып алып, Мәскәүгә, Петербургка, Мәкәржә ярминкәсенә әйдәп бара-сата табыш ала торган булганнар. Аннан башка Күкчәтауда суеп, чит базарларга чыгарганнар.

Татарлар! Кемнәр алар? Нигә үз туган Идел йортында тыныч кына яшәмичә, ерак-еракларга китканнар дә һәр жирдә ватансыз «килмешәккә» әверелгәннәр. Бу сорау мине көне-төне борчый, тынгылык бирми.

Күкчәтау татарлары дигән татарлар кемнәр алар? Алар минем әби-бабаем, әти-әнием, туганнарым, ниһаять, күршеләрем, ләбаса. Менә шуларның фажиғалә язмышларын, игеләклә эшләрен тарихка теркәп калдырасым килә. Тарих, милләтләр язмышы шундый аерым парчалардан хасил була ич.

Алдыбызда — ХХІ гасыр капкасы.

Милләтләр, дөүләтләр әнә шул таныш булмаган өметкә омтыла. Ә Күкчәтау татарлары? Алар кешеләкнең алтын гасырына үз телләрен, мәдәниятен, тарихын, ахыр итеп үзен, чын милләт буларак саклап, ышанычлы адым белән атлап керә алырмы? Әллә мәңгелек мөсафир булып кангырый-кангырый илдән-илгә йөрерме? Бусы инде язмыш хөкемендә: әгәр үзәбез котылу, саклану чарасын күрмәсәк, әйтік, Күкчәтау туфрагының үзендә берәү дә безгә ярдәмгә килмәс. Борын-борын заманнарда ук татарларда алгы-сафта сәүдәгәрләр йөргәннәр! Моңа Күкчәтау да шаһит!

ИБРАҺИМ САЛАХОВ,
әдип, Г. Тукай исемендәге
Дөүләт бүләге лауреаты.

(Дәвамлы бар.)

ВАТАНГА ҺӘМ ХАЛЫККА ТУГРЫЛЫК

(Истәлек)

Нигә соң мин болай чит илләрдә,
Нигә соң мин вулкан эчендә?
Күзем йомсам һаман күз алдымда
Аждаһалар күрәм төшемдә...

Тирә-ягым ерткыч юлбарыслар
Киң сахрада ерак илләрдә.
Күзем йомсам алар һөжүм итә
Куркынычлы кара төннәрдә.

Тау жимерелә, дингез дулкыннары
Кабат-кабат ярга ташлана.
Күзем йомсам тагы күз алдымда
Канлы фажигаләр башлана.

Нигә соң мин болай чит илләрдә,
Бер туктамый хәсрәт эчендә?
Төннәремдә һаман күз алдымда
Елан, чаян күрәм төшемдә.

Алар бары миңа һөжүм итә,
Алар бары миңа ташлана.
Тормышымда минем куркынычлы
Кара көннәр тагы башлана.

Йөрәгемдә минем Ватан уты,
Йөрәгемдә Ватан сагышы.
Куркынычлы төшләр, кара көннәр
Алар бары тәкъдир язмышы.

Белсә идегез минем йөрәгемдә
Хәсрәт уты ничек янганын?
Искә алганда сөйгән Ватанымны
Күзләремнән каннар тамганын?!

Мондый шигырьне Ватанын өзелеп сагынган, халкын һәм Ватанын чиксез яраткан кеше генә яза ала торгандыр.

Әйе, бу юллар авторының язмышы гаять фажигалә һәм гыйбрәтле. Ул асырым шәхеснең генә түгел, ә йөзләгән татар улларының да уртаҡ язмышы.

Минһаж Исмәгыйли (Минһаж Ямалетдин улы Измайлов) туган нигезеннән утызынчы еллар уртасында — Казан дәүләт университетының география факультетын тәмамлаганнан соң аерыла. Чөнки илдә шомлы репрессия жилләре исә башлый. Үзбәкстанның Маргилан шәһәрәндә география укыта. Ташлакта мәктәп директоры була. Сугышка 1941 елның августында китә. Капитан дәрәжәсен ала, өлкән политрук була. Күрсәткән батырлыклары өчен орден һәм медальләр белән бүләкләнә. Орел өлкәсенә Тросна шәһәре янында барган бәрелешләрдә Совет гаскәрләре чолганышта кала. М. Исмәгыйли, яраланып, әсирлеккә төшә. Шуннан соң әсирлек газаплары башлана.

Демблин лагерында Муса Жәлил белән очраша.

Сугыш тәмамлангач та, ярты үлек хәлдә булуына карамастан, иленә кайтырга талпына. Әмма америкалылар, сезне илдә Сталин лагерлары көтә, дигәч, кайтырга батырчылык итми.

Биш ел яшәү белән үлем арасында жәфаланганнан соң, Алманиянең Ной-Ульм шәһәрәндә төпләнеп, заводка эшкә урнаша.

Алманиядә Гаяз Исхакый белән очрашып сөйләшү — аның тормышында инкыйлаби үзгәреш була. Исхакыйның вафатыннан соң да, эмигрантлар арасында гына түгел, Казандагы зыялыларыбызга да Гаяз Исхакый ижатын пропагандалый. Ул озак еллар бие профессор Мөхәммәт Гайнуллин белән хат алыша, халык язучысы Әмирхан Еники, профессор Ибраһим Нуруллин белән даими элемтәдә тора. Профессор Ибраһим Нуруллин, Минһаж Исмәгыйли жиһәргән фоторәсем һәм матери-

аллар нигезендә, татар халкын Исхакыйның бай мирасы белән таныштыра башлаган икән, монда, әлбәттә, Минһаж аганың да өлеше зур.

Минһаж Исмәгыйли, әле алтмышынчы елларда ук Мирсәет Солтангалиев турында шигырь язып, аны «Азатлык» радиосыннан яңгырата.

Бу шәхеснең башкарган хезмәтләре турында жентекләп язу түгел, аларны санап үтү дә күп урынны алыр иде. М. Исмәгыйли төрки мәдәният бусенча зур белгеч, немец галиме Һанц Бенцингга Габдулла Тукай шигырьләрен немец һәм инглиз телләрендә бастырып чыгаруда зур ярдәм күрсәтә. Үзе дә татар әдәбияты йолдызы Гаяз Исхакый, профессор Садри Максуди, Абдулла Баттал, медицина фәннәре докторы, профессор Ләбиб Каран, профессор Зөбәер Катай һәм чит илдә яшәүче башка күп кенә татар зыялылары турында мәкаләләр бастырып чыгара. Генерал, Оренбургтан тугыз яшендә гаиләсе белән Төркиягә китеп, тора-бара Төркия хәрби академиясе профессоры дәрәжәсенә ирешкән, Гаяз Исхакыйдан соң аның эшен давам иттергән Мәжит Сакмар, әсирлеккә элэккән Совет Армиясе генералы Хәсән Салихов белән бергә «Идел-Урал», «Безнең фикер», «Таң» («Таң йолдызы») журналларын чыгаруда катнаша. Күп кенә шигырь һәм мәкаләләрен Төркиядә Әнкара шәһәрində Әхмәт Вәли Мәңгәр-би карамагындагы «Мәңгәрләр» ширкәте иганәлегендә чыга торган «Казан» журналында бастыра.

М. Исмәгыйли урыс эмигрантларының «Новое русское слово», «Освобождение» дигән газеталарына да татарлар хакында мәкаләләр яза, 1952 елда Алманиянен Мюнхен шәһәрində үзенең шигырьләре жыентыгын чыгара.

Инде Совет илендә үзгәреш жилләре исә башлагач, сиксән яшен тутырасы елны, Ватаныннан 47 ел аерылып торганнан соң, илгә кайтып төшә.

Әлбәттә, жыйган акчасы, Алманиядә алган пенсиясе исәбенә ул биредә дә мул тормышта яши алыр иде. Әмма Минһаж Исмәгыйли барлык акчасын һәм пенсиясен туган авылы Шыгырданда кирпечтән ике катлы мәчет салдыруга тотты. Авыл халкы бу мәчетне, олылап, «Минһаж мәчете» дип йөртә. Шулай ук Чабаксар шәһәрində дә яңа мәчет салдырырга нияте бар иде.

Минһаж ага үзе дә күпсанлы әдәби әсәрләр авторы һәм, шуңа күрәдер, каләм әһелләренең хезмәтенә һәм талантына хөрмәт вә олы ихтирам белән караучы зыялы иде. Ул бүгенге күчеш чорында авыр хәлгә калган каләм ияләренә дә ярдәм итеп торды. Аерым алганда, язучы Тәүфик Әйдигә ижатын давам итү өчен уңайлы шартлар тудырырга булышты, житди матди ярдәм күрсәттә. Моннан тыш ул мохтажлыкта интеккән башка әдипләргә дә матди ярдәм күрсәтергә жыена иде...

Олы яшәтә булуына да карамастан, Минһаж ага көр күңелле, милләтнең киләчәгенә зур өмет белән караучы оптимист кеше иде. Үзе кебек милли жанлы татар карчыгы белән гаилә дә корып жибәрде. Гаяз Исхакый, Муса Жәлил белән очрашулары хакында истәлекләр китабы, шигырьләре жыентыгы әзерләде. Әле быелгы жәйдә генә дә, Шыгырдан белән Казан арасын яшьләрчә жиңеллек белән берничә мәртәбә урап, Казандагы галимнәр һәм зыялылар белән аралашып яшәде. Үлеме дә кинәт, бар кызулыкка чабып барган чабыш атыныкыдай булды. Кызганычка каршы, моңа кайбер намуссыз адәмнәрнең эш-гамәлләре дә сәбәпче булды.

Гомерен генә түгел, барлык матди байлыгын да халкына багышлаган бу шәхесне без еллар үткәч тә олылап искә алырга бурычлы.

Йөрәктә сагыш, ә хәтердә Минһаж аганың халкына атап язылган, тоташ совет халкы формалаштырылган заманда ук «Азатлык» радиосыннан яңгыраткан шигырь юллары яңара:

Егълама син, татар, түкмә яшен,
Мөстәкыйльлек бер көн киләчәк.
Бөек Тәңре безгә вәгъдә иткән
Азатлыкны бер көн бирәчәк.

Бирелерлек түгел ул халык.
Татарларны беркем жиңәлмәгән,
Һәр гакуллы кеше моны аңлый,
Бу хакыйкат бит, бу — чынбарлык!

Фирдәвес ЗАРИФУЛЛИН,
журналист.

ԴՊՐԻՍ
ՔԱՆԱԿԱՆԱԲ
ՎԵՐՈՒՄԵՐԵՐ

Дудаев язмышының ӨЧ ВАРИАНТЫ:

ҮЛЕМ, ӘСИРЛЕК, КАЧУ

(Кремль: иң яхшысы — өченчесе, дип саный)

Ни өчен Русия ягы Жоһар Дудаевны әсирлеккә ала алмый? Чичәнстандагы хәрби өлкәгә кагылышлы табышмакларның берсе бу. Шуның белән тәмам башлары катты инде. Мондый операцияләргә үткәрүче махсус хезмәт бүлекләре дә бар бит, югыйсә.

Бүгенге көндә Дудаевның кайдалыгын беләләр, әлбәттә. Әгәр дә инде журналистлар һәм Дәүләт Думасының кайбер депутатлары «фетнәчеләр житәкчесе» янына барып житә алганнар икән, гайрәтле федераль контрразведка кулында аның кайда булуы һәм ниләр эшләргә жыенуы турындагы мәгълүматлар бардыр, мөгаен. Чекистлар үз квалификацияләрен югалтып бетермәгәннәрдер әле. Алайса, генерал ни өчен һаман да иректә соң?

Матбугатта шундый фаразлар да булды: Дудаевны эләктәрә алмауларының сәре бар — Дудаев шундый да куәтле ниндидер компроматка ия ки, әгәр ул аны дөньяга чыгарса, ул чагында Русиядә хакимият бөтенләй жимереләчәк. Репортер Минкин: «Мин үлгәч кенә ачарга. Дудаев», — дигән сүзләр язылган махсус пакетлар Көнбатышның төп рольне уйнаучы газеталары редакцияләрендә ята, дип ышандыра. Кызыклы фараз бит, әйеме? Шулай да Дудаев Мәскәү хакимияте, Кремль эшлеклеләре турында тетрәнгеч һәм котчыккыч нәрсә әйтә алып икән соң? Безнең халыкны хәзер берни белән дә шаккатырып булмый бит.

Хакимиятчеләр үзләре дә һәртөрле гаепләүләргә күнегеп беткәннәр инде. Алар, гомумән, бернидән дә — компроматтан да, фаш ителүдән дә, суд эзәрлекләвеннән дә курыкмыйлар. Русия хөкүмәтендәге, Кремль кабинетларындагы, Оборона министрлыгындагы югары дәрәжәле түрәләр ярдәмендә Дудаевның өем-өем коралга ия булу факты ачылу да әллә ни шау-шу кузгатмады. Хакимиятчеләр куркырга тиешле дәһшәтле пакетларда нәрсә булырга мөмкин соң? Берни дә. Пакетлар — үткен каләм ияләренең уйдырмасы гына ул. Шушы унайдан Президент Клинтон турында уйлап чыгарылган бер жәнжал искә төшә. Имештер, Президент бер ханымны кунакханә бүлмәсенә кызыктырып алып кәргән дә ана нәрсәдер күрсәткән, һәм ханым һушы китеп егыла язган... Моңа карата бер сенатор болай дигән: «Аңны жуярлык нәрсә күрсәтә ала инде ул ана? Хатын-кыз кызыгырлык жирендә үзе губернаторлык иткән Арканзас штаты картасы граверланган булса гына инде...»

Шулай да Дудаевны үтермәүләренең, әсирлеккә алмауларының сәре бар. Кремльгә тегесе дә, монысы да файдалы түгел. Ышанычлы чыганаклардан мәгълүм булуынча, күптән түгел Кремль аналитиклары «Дудаев проблемасы»на анализ үткәрдәләр. Юрий Батурин белән Георгий Сатаров житәкчелегендә политологлар, юристлар һәм аналитикларның бер төркеме генералның язмышына кагылышлы берничә сценарий эшләделәр һәм һәр очракта Кремльнен нинди хәлдә калачагын фаразладылар.

Иң беренче чиратта: Дудаевның үлеме, бигрәк тә сугыш кырында үлүе кирәк нәрсә түгел, дигән нәтижәгә килгән алар. Бу аны каһарман итәргә, аннан үзенчәлекле фигура ясарга мөмкин бит. Хәзер Дудаев, үзенә тануынча, Грозныйдагы хәлне белми, кыр командирлары мөстәкыйль эш итәләр, әмма аның үлеме барлык боевикларны да бергә туплаячак һәм икеләнеп торучы чичәннәргә көрәшкә тартачак.

Тикшерелгән икенче вариант — генерал белән тыныч сөйләшүләр. Әйттик, Дудаев ниндидер шартларда кораллы көрәшне туктатын, ди. Демократлар нәкъ менә шуны теләләр дә. Дәүләт Думасы депутаты Владимир Лысенко болай дип исәпли: «Иң акыллы, иң гуманлы юл Чичәнстан низагын хәрби өлкәдән сәяси яссылыкка күчерү. Хөкүмәт ягы Дудаевның Чичәнстан юлбашчысы буларак яшәве фактын танырга һәм аның белән сөйләшүләр башларга тиеш». Ә Кремль аналитикларының фикеренчә, Дудаев белән сөйләшүләр башлау — аның канунилыгын тану дигән сүз. Кремльгә исә, беренче чиратта, хәрбиләргә бу кирәкми. Алар моны хурлыклы юл дип санылар. Хәрбиләр үзләрен сугышта жинүчеләр дип исәплиләр. Каршылык күрсәтүчеләргә житди терәк пунктларын — Шали һәм Гудермесны алганнан соң хәрбиләргә генерал белән сөйләшүләр башларга тәкъдим итү аларны кимсетү

булып чыга, һәм Кремль армиянең фикере белән исәпләшәргә мәжбүр.

Аннары Дудаевны законлы шәхес дип тану генералы Чичәнстанның алдагы сәясәт тормышына катнаштыруны аңлата. Аның «сәхнәдә» төп рольләргә дәгъва кылачагы ачык. Генералның лояльлегенә исәп тотып булмый. Чөнки Дудаев корәшенң төп максатын — бәйсезлеккә көн тәртибеннән төшөрмәдә бит. Нәтижәдә Кремль элеккечә үк тикшереп-күзәтеп тора алмаячак.

Мәскәүгә Дудаевны әсир итеп алу да файдалы түгел. Нишләтәсен аны? Әгәр Генпрокуратураның аны кулга алу өчен ордер бирүен исәпкә алсак, монысы логикага тулысынча туры килә. Әмма, Кремль аналитикларының фикеренчә, Дудаевка суд ясау берни дә бирмәячәк. Ул ГКЧП эшенә кагылышлы судка гына әйләнеп калачак. Мәгълүм булганча, фетнәчеләр тора-бара дәүләт жинаятьчеләреннән милли каһарманнарға әйләнделәр бит. Шуның өстенә, тәҗрибә күрсәткәнчә, Лефортоводан чыккач, һәркайсы зур сәясәт дәрәжәгә ия була. Лефортовода утырса, Дудаевка да хөрмәт һәм дан гына өстәләчәк. Ә ул моннан файдалана белә.

Шулай итеп, Мәскәүдә хәзер Дудаев мәсьәләсен хәл итүнең иң яхшы юлы — аның куылган кеше сыйфатында чит илдә булуы, дигән нәтижәгә килделәр. Хәзер аны кайсыдыр илгә, барыннан да бигрәк, гарәп иленә жиберү өчен зур дипломатия уены алып барыла. Жиңел бурыч түгел бу. Мөселманнар дөньясында, аерым алганда, гарәпләрдә Дудаевка караш жылы түгел. Әйе, бу сугышның беренче этабында алар аны якладылар, генерал уйлаганча ук булмаса да, ниндидер булышлык күрсәттеләр. Кайбер мөселман илләренә сепаратистларга кагылышлы үз проблемалары да бар. Чичәнстанда мөселманнар һәм христианнар капма-каршы бәрелеште, дигән раслаулар да булды. Бу бик үк дәрәс түгел. Гарәп матбугатында Чичәнстанны «мөселман иле дип аталган дәүләт» диләр. Анда боевиклар яшәл бәйләвечләр урап йөриләр — «ышанычсызлар»га каршы изге сугыш билгесе бу. Әмма Ислам диненә тугрылык тышкы билгеләр белән генә бәяләнми. Чичәнстанда булган гарәпләр, чичәннәрен мөселманлыкка мөнәсәбәтә чамалы гына, дигән фикердә торалар. Аллаһы исеме белән ант итсәләр дә, Ислам турында тирән мәгълүматлы түгелләр. Мәсәлән, суннизм белән шиизм арасындагы аерманың нидән гыйбарәт икәнлеген әйтә алмыйлар, дини йолаларны белмиләр. Шунлыктан хәтта Ливия дә, декабрьдә Дудаевны бик нык яклап чыккан һәм Русияне агрессиядә гаепләгән булса да, Грозныйга конкрет ярдәм күрсәтмәде.

Гарәп илләренә Дудаевка булышлык мәсьәләсендә «тыйнаклык күрсәтүе»нең тагын бер сәбәбе шунда: Русия хәзер бөтендөнья дипломатия майданында кызганыч кыяфәттә булса да, гарәпләр дөньясының Кушма Штатларга каршы тора алуы көч булган Советлар Союзына карата тәэсирләре һаман да саклана әле. Гарәп илләре үзләренә тышкы сәясәтләрен ике бөек державаның бер-берсенә каршы торыш шартларында кордылар. Хәзер аларны дөнья майданында АКШның өстенлек итүе борчый, ә бит күп кенә гарәп илләренә режимы Америка белән тыгыз бәйләнгән. Шунлыктан аларның АКШка каршы тора алуы ил — Русия белән киеренкә мөнәсәбәттә буласылары килми. Дудаев белән Кремль арасында фикерләре берәз буталса да, ниятләре — Кремльнең проблемаларын да аңлау.

Шулай итеп, проблема шактый катлаулы: Дудаевны кая куярга? Ливия сугышчы-генералны үзенә сыендырырга теләми. Иордания вариантын уйлап карадылар — анда Дудаев сөргендә яши алыр иде. Иорданияда чичәннәрен зур гына общинасы бар. Режим каты. Элегрәк «дипломатия уены» дигән гыйбарә файдаланыла иде, әмма Русия Тышкы эшләр министрлыгының анда турыдан-туры катнашы юк. Дудаев язмышын ачыклау буенча төп авырлык Евгений Примаков ведомствосына төшә.

Боларның һәммәсенә Дудаев үзе ничек карый соң? Аңа тәкъдимнәр ясалды. Чичәнстаннан күчеленә хуш килгән теләсә кайсы илгә бернинди тоткарлыксыз китә аласың, диделәр. Ләкин генерал моны катгый төстә кире какты. Чөнки ул моның мәгънәсен бик яхшы аңлый — аны сәясәттән читләштерәләр. Ул моны теләми. Шулай ук вакытта, Русия гаскәрләренә соңгы исәптә барыбер өстен чыгачагы мәгълүм булса да, Дудаев хәлне үзгәртеп булырдай ниндидер мөмкинлекләргә ышана. Политологлар арасынан берәү аның бу өмет-хыялларын «бункер психологиясе» чагылышы дип бәяләде. Дудаев шахтерларга исәп тоткан иде, алар Чичәнстан хакимиәтен якларлар һәм Русия хөкүмәтен аударып ташларлар, дип ышанган иде; сугышка каршы хәрәкәт жәелер, армияне тулыландырып тора алмаслар, «солдат аналары маршы» көчәер, дип өметләнгән иде.

Ләкин Дудаевка берни дә ярдәм итә алмый. Аңа барыбер Кремль карарына буйсынырга — берәр илгә чыгып китәргә туры килердер, мөгаен...

НИКОЛАЙ АНДРЕЕВ,
«Огонек» журналы.

Изге сәфәр!

(ФОТОРЕПОРТАЖ)

Халкыбызның 1552 елдагы авыр жәрәхәтенә тоз салып, Русиянең хәрби армиясе 1994 елның декабрь аенда Чичәнстан Республикасына сугыш игълан итмичә бәрәп керде һәм аның төп халкын тәшкил иткән һәм мәселман динен тоткан чичәннәргә генә түгел, бәлки анда яшәгән йөзгә яқын милләт вәкилләренә карата да геноцид оештырды. Бер десант полкы белән ике көн эчендә әлегә дәүләтне тезләндерергә вәгъдә биргән Русия оборона министр-

Изге сәфәр башланды.

Изге сәфәр алдыннан булган зур митинг.

ры Павел Грачев армиясе әле һаман Чичәнстанда авыр оборона сугышлары алып бара. Әлеге сугышка киткән чыгымнар гаять зур астрономик суммаларда исәпләнә.

Билгеле, бу геноцид дөнья жәмәгәтчелегендә кискен бәя алды һәм бер генә дәүләт һәм оешма да аны яклап чыкмады. Яңа колонияләр басып алу сәясәте үткөрергә маташкан Русия идарәче даирәләренен бу пычрак гамәле азатлык сөюче һәр халык тарафыннан көчле каршылыкка очрады. Русиянен, Татарстанның төрле төбәкләрендә Горур Чичән халкына, аның батырлыгына теләктәшлек белдергән митинглар, чыгышлар булды. Аерым алганда, шундый протест чыгышларының берсе Яр Чаллы шәһәрәндә оеш-

Изге сәфәрдә катнашучылар

һәр тукталышта жыелган халык белән ихлас күңелдән сөйләштеләр.

Фикердәшләр, көрәштәшләр...

тырылды. Милли яңарышка зур өлеш керткән бертуган Кашаповлар житәк-челегендәге бу протест маршы оешкан төстә үттә. Милләтпәрвәрләр Чаллы шәһәрендә автобусларга утырып Чаллы — Түбән Кама — Кама Аланы — Чистай — Аксубай — Норлат маршруты буенча бардылар, тукталган жир-ләрдә митинглар оештырып, Русия хөкүмәтенә Чичән халкына каршы эшләнгән жинаятен фашистлар, халыкны Татарстанның дәүләт мөстәкыйльлеген ныгыту эшенә актив катнашырга чакырдылар. Түбәндә без «Изге сәфәр!» дип аталган программа буенча узган протест маршында актив катнашучылар турында эшмәкәр Нәфис Кашаповның фоторепортажын тәкъдим итәбез.

Изге сәфәр халыкның сәясәт аңын тәрбияләүнең иң үтемле чарасы булды.

مَخْصُوصٌ صَحِيفَہ

ЯГЪНИ ИНАНУ ФӘЛСӘФӘСЕ

ЕГЕРМЕНЧЕ ГАСЫРНЫҢ ИСЛАМ ДИНЕНӘ БИРГӘН
БИК БӨЕК СОРАУЛАРЫ

ИСЛАМ, ТАБИГАТЬ ҺӘМ МӘДӘНИЯТ

*Ислам дине табигыйдер.
Табигать белән*

мәңге яшәячәктер.

Ислам дине — Адәм баласына табигатьтәге бөтен нәрсәләрдән файдаланырга ирек куйган, жирләр һәм сулар, жирдә һәм суда булган барча нәрсәләрдән файдаланырга юллар күрсәткән, бөтен табигать адәм баласына баш иеп файда китерер өчен яратылганын баян иткән. («Һувәлләзи халәка ләкүм мә фил-арзи жәмиган-һувәл-ләзи сәххәрә ләкүм мә фис-сәмавати вә мә фил-арзи жәмиган». «Ул — Жирдә һәм Күкләрдә булган барлык нәрсәне сезнең өчен барлыкка китерүче Зат. Ул — Жирдә һәм Күкләрдә булган барлык нәрсәләргә сезгә буйсындыручы Зат». — Ә. Х.) Ислам дине фәрман иткән кануннарында табигать кануннары буенча эшкә башлагандыр. Табигатькә каршы боерылган борынгы дин кануннарын жиңелрәк һәм мәслихәтрәк рәвешле итеп алмаштыргандыр. Фәрман иткән кануннары кырында табигатькә каршы булмаганын сөйләп, хикмәт вә мәслихәтләргә аңлатып киткәндер. Бөтен корылган ислам кануннары — тереклек һәм табигать кануннарына корылып, аңа да Коръән Кәримдә «Сөннәтулла», ягъни «Аллаһы Тәгалә кануны» дип исем бирелгән. Табигатьтәге кайбер мәгънәви яки матди бик зарарлар китергән нәрсәләргә тыядыр, хәрам итәдер. Фәкать бу — табигатькә каршылык түгелдер. Чөнки табигать дөнъясында зарарлы вә афәтле нәрсәләрдән саклану һәм чиркану — үзе табигать кануннарындагы бер канундыр. Гыйбадәт һәм мөгамәләләр хакында булган кануннар һәркайсы табигать кануннары буенчадыр. Ураза — табигатьне, холькны тыю булып күренсә дә, төннәрен ашау-эчүнә тыймаганлыктан, табигатькә каршы түгелдер, бәлки аш вакытларын гына алыштырудыр. Күп хатынга өйләнү исә — табигатькә каршы мәсьәлә түгелдер. Бәлки табигатькә даими мәсьәләдер. Кыскасы, ислам дине бөтен корылган табигать кануннары буенча төзелгәндер. Табигатькә каршы һичбер канун куелмыйдыр. Бөтен табигатьтән файдалану дәрәс күрелмештер. Ислам дине үзен табигый дин дип исемләп, шул табигый булган дингә дэгъват итәдер...

ИСЛАМ ДИНЕ ҺӘМ ИСЛАМ КАНУННАРЫ

*Ислам дине — гакыйдә (ышану, иман), гыйбадәт, әхлак, мәдәният хо-
сусларында кануннар төзөгәндәр.*

Каванине гакыйдәи исламия, ягъни ислам ышануы кагыйдәләре

«Бу галәмне бар итүче Алла бар», «Аллаһы Тәгалә — бер генәдер». «Әзәли, әбәди, сәрмәдидер, ягъни мәнгелектер», «Әүвәлсә вә ахыры юктыр», «Барча галәмнән биек, чиксез олы бер хакыйкаттыр». Барча мәнгелек камиллекләр белән сыйфатлангандыр. «Кешеләр бер Аллага гына шөкерана кылырга тиештер». «Кешеләр фиғыльләрендә хөрдәр, ягъни азаттыр». Иман яки динсезлекне үз ихтияры белән сайлау — үз ирекләрендәдер. «Аллаһы Тәгалә тарафыннан килгән барча китаплар — хактыр, барча расүлләр, пәйгамбәрләр хактыр». «Коръән Кәрим Аллаһы Тәгалә тарафыннан килгән илаһи канундыр». Мөхәммәд галәһис-сәлам иң соңгы хак пәйгамбәрдер. «Бу дөнья — мәнгелек бәхеткә ирешерлек камиллек хасил итәргә килгән бер тормыштыр». «Бу дөньяның ахыры булачактыр». «Янадан икенче бер тереклек мәйданга киләчәктер». «Бу дөньяда яхшылык кылганнарга яхшы жәза, ялганлык кылганнарга авыр жәзалар булачактыр». «Һәр кеше бер Аллаһы Тәгаләгә ышанса, яки Аллаһы Тәгаләне эзләү юлында булса, мәнгелек бәхеткә ирешә алачактыр». Мәнә ислам динендә булган иң гүзәл кагыйдәләр — әле телгә алынганнардан гыйбарәттер. Бу ышанулар — ялгыз кешелек исеменә куелмыштыр. Һәм гомуми сурәттә төзелмештер. Һичбер дин әһеленә күңеленә авырлык китерерлек рәвешле түгелдер, чөнки барча расүлләр, барча пәйгамбәрләр, барча Күктән иңгән китапларны Һичбер унайга бәйсез рәвештә раслыйдыр. Нинди генә милләттән булсын, бер кеше «бер Алла бар» дип инанса яки Аллаһы Тәгаләне эзләү һәм дәлилләү юлында булса, яки бер кемсәнә барча расүлләргә һәм барча Күктән иңгән китапларны инкяр итсә, ләкин бер Аллаһы Тәгаләгә ышанса, һаман шул кеше дә мәнгелек бәхеткә һәм илаһи мәрхәмәткә ирешә аладыр. Инде шулай булгач, ислам диненә ышану кануннары гаять дәрәжәдә киндер. Нинди генә киң мәдәният килсен, нинди генә үсеш гасыры килсен, бу канун — һаман да яшәячәктер. Һич шөбһәсез, Аллаһы Тәгаләнең барлыгы, берлеге, илаһи камиллеге мәнгелектер. Кешеләргә бер Аллаһы Тәгаләгә генә шөкерана кылырга тиеш булачагы да мәнгелектер. Шул шөкерана һәм Алланы хурлау нисбәтендә яхшылык вә жәзаның булачагы да һич үзгәрми торган бер мәнгелек канундыр... Бу кануннарның алышыну ихтималы да юктыр. Чөнки Аллаһы Тәгаләнең барлыгы — ачыктыр. Һич үзгәрүсә мөмкин түгелдер. Мәнгелек — бардыр. Илаһи камиллек тә шулай ук... вә башкалар да... Бәс, шулай булгач, жир йөзәндә кешелек дөньясы ничә миллион гасырлар яшәвен фарыз кыл, һаман бу ышанулар кешелек дөньясы белән бәрабәр яшәячәктер... Жир йөзәндә кешелек дөньясы бетсә дә, Аллаһының барлыгы, берлеге, камиллеге... Күктән иңгән китапларның хаклыгы, һаман мәңгә калачактыр. Бәс, шулай булгач, шушы мәңгә яши торган кануннардан төзелгән «каванине гакыйдәи исламия», ягъни «ислам ышануы кагыйдәләре» дә мәңгә яшәячәктер.

Әмма бу кануннарны биек, киң даирәләр белән аңлаулар, тәфсиллә шәрех вә аңлатмалар һәр заманда киңәя бара чактыр. Ләкин инану ысуллары һаман үз көненчә, мәңгә кузгалмаучы булып калачактыр...

ГАКЫЙДӘ, ЯГЪНИ ЫШАНУ, ИМАН

Ислам дине — һичшиксез вөжданга хөррият бирәдер. Кешеләргә фиғыльләрендә хөр итеп таныйдыр. Иман һәм динсезлекне һәр кешенә үз иректән, хөр вөжданына тапшырадыр... «Лә икраһ фид-дин!» («Диндә ирексезләмә!» — Ә. Х.) — «Бәкарә», 256—258 аятләр; «Ләкүм динүкүм вә ли дини». («Сезнең үз динегез, ә минем үз динем». — Ә. Х.) — «Кяфирун» сүрәсе, 6 аять. «Вә кулил-хакку мир-раббиким фәмән шазә фәл-йүзмин вә мән шазә фәл-йәкфүр». («Һәм син әйт: «дөреслек — сезнең Рәббегездән һәм кем тели — шул ышансын, кем тели — шул инкяр итсен!» — Ә. Х.) — «Кәһәр» сүрәсе, 29 аять... Моның кебек хөррият һәм вөжданны раслаган изге аятләргә Коръән Кәримдә исәбе-саны юктыр.

Ислам дине — кешеләргә вөжданына хөррият биргән күрә, башка диннәргә дә катнашмаган, шуның өчен башка дин әһелләренә кыйблаларын хөр калдырган. («Бәкарә» сүрәсе, 115, 148 аятләр...), ягъни башка дин әһелләренә хөррият белән гамәл кылырга мөмкинлек биргән. Күктән иңгән диннәр әһелләренә һәркайсы үз

китаплары белән гамәл вә хөкөм итәргә иркенлек биргән. «Вә лийәхкүм әһлүл-инжил би-мә әнзәләллаһу» («Инжил, яғни Евангелие белән гамәл кылучы затлар, Аллаһы Тәгалә нәрсә иңдергән булса, шуның белән хөкөмләнсеннәр!» — Ә. Х.) — «Мәидә» сүрәсе, 46 аят. «Инна әнзәлнәт-тәуратә...» («Без чыннан да Тәуратны иңдердек...» — Ә. Х.) «Вә мән ләм йәхкүм бимә әнзәләл-лаһу фә-үләикә һүмүл-

кяфирунә». («Һәм кем дә кем Аллаһы Тәгалә индергән нәрсәләр белән хөкемләнми, ул чакта алар — кяфирләрдер». — Ә. Х.) — «Майдә» сүрәсе, 44 аят. «Вә ли-күлли жәғальнә минкүм ширгатән вә минһажан... фәстәбикуль-хәйрати». («Һәм сезнең һәркайсыгыз өчен бер юл һәм бер канун билгеләдек... Һәм хәерле эшләр эшләргә ашыгыгыз!» — Ә. Х.) — «Майдә» сүрәсе, 48 аят. Башка дин әһелләренең монастырьлары, чиркәүләре, синагогаларының яшәвенә ярдәм иткән («Хаж» сүрәсе, 39 аят).

Ислам дине — Күктән ингән диннәргә генә түгел, мәшрикләр, ягъни мәжүсиләр диненә дә катнашырга кушмаган: «Вә лә тәсүббуль-ләзинә йәдгунә мин дунил-лаһи фә-йәсүббуль-лаһә гадвән бигайри гыйльмин...». («Аллаһыдан башкага ялваручыларны хурлама, үч алу өчен, наданлыклары сәбәпле алар Аллаһыны хурламасыннар...» — Ә. Х.) — «Әнгам» сүрәсе, 108 аят. «Башкаларның диненә катнашу, жаннар рәнжешүгә вә ачулар кабарышуга сәбәп буларак, кешелек дөньясы арасында булган дуслык жепләре өзәлөп, дуслык һәм мәхәббәтләр китәргә, иң актыгында Аллаһы Тәгаләнең ласкы бөекләренә тел тидерәргә сәбәп буладыр», — дип хикмәт вә фәлсәфәсендә баян иткән. Шулай булгач, ислам диненә вәжданнарга болай хөр күз белән карап, һичбер дингә катнашмавы — бөтен кешелек ысемәннән афәрин ителәргә ласктыр. Моңы исә, никадәр киң мәдәният килсен, һичбер кире какмаячаклар. Ни кадәрле гыйлемнәр һәм фәннәр тәрәккый иткән тәрәккый гасыры килсен, инкяр итмәячәктер...

ИСЛАМ ҺӘМ ӘХЛАК КАНУННАРЫ

Ислам дине әхлак хосусында хөкми вә фәлсәфи бөек кануннар тудырды. Бу хосуста сизгезәр, уңар томлы китаплар язылды. Фәкәт кыскарак кына итеп, Коръән Кәрим вә пәйгамбәребез сөннәтләреннән файдаланылган кануннарны гына язам.

Әхлак кануннары: «Кешеләр Аллаһы Тәгаләгә шөкерана кылсын!» «Тугры, гадел булыгыз!» «Кешеләр белән күркәм мөгамәлә кыл». «Үзеңә нәрсәне сөйсәң, башка да шуны сөймичә мөселман булмасың». «Жирдә булганнарга мәрхәмәт кыл, югарыгы Аллаһ мәрхәмәт кылыр». «Ата вә аналарга мәрхәмәт канатларыңны жәй!» «Гаиләңне һәм балаларыңны тәрбиялә һәм якла!» «Якыннарыңа дога һәм мәрхәмәт кыл!» «Олыларга хөрмәт, кечеләргә шәфкәт кыл!» «Яманлыкка каршы яхшылык кыл!». «Гафу итүчән бу!» «Күнеләңне сафла, бар яшәешәң саф булыр». «Үзеңне матди мәгънәви фәйдалы эшләрдә генә йөрт!» «Синнән һичбер кеше иза һәм жәфа күрмәсен!» «Бөтен кешегә хөрмәтле күз белән кара!» «Кешегә ярдәмче бу!» «Намуслы бу!» «Изгелеңдә башкаларга үрнәк бу!» «Дөресен сөйлә, үзең яки газиз атаң вә анаңның башын чайтырмасаң да...» һәм башкалар.

Менә ислам диненә әхлак хосусында куйган, ягъни тудырган бу кануннарны бер милләт яки бер дин әһеленә карап сөйләнмидер. Бәлки бөтен кешелек ысменә бүлөк ителгән гомуми кануннардыр. Бу кануннар һичбер заман белән чикләнмәгәннәр. Менә бу кануннар һичбер заман эштән калдырылачак та түгелдер. Никадәре гыйлемнәр һәм мәгариф алга китсен, һаман бу кануннар гамәлдә булачактыр. Мәсәлән: «Ата-анаңа мәрхәмәт кыл!» — дигән икән: «Һичбер гасыр килмәскә, ата вә анаңа яманлык кыл, каршы бул, каты мөгамәлә кыл!» — дип канун тусын! Әгәр дә шундый кануннар тудырылуы фарыз, ягъни тиеш булса, ул заманда кеше булмасылар, бәлки ерткыч хайваннардан да түбән төшкән булырлар...

Кешелек дөньясы Жир йөзендә миллион гасырлар яшәсә дә, ата вә аналык дөньясы белән генә яшәячәктер. Ата вә аналык дөньясы яшәгән вакытта: «Ата-анаңа мәрхәмәтле бу!» — дигән әхлак кануны да яшәячәктер... Калган әхлак кануннарын да һаман яраклаштырып төшенеп кара...

Шулай булгач, ислам дине — әхлак кануннары жәһәтәннән дә гомумидер һәм мәңгелектер.

Фәкәт шушы әхлак кануннары гамәлдә йөртелү жәһәтәннән тәрәккый итәр, үсәр, бөек хикмәт вә фәлсәфәләре фәннәр һәм мәгариф нисбәтендә мәйданга чыгар. Зирәклек нәзекләнер... Ләкин төп кануннар исә һаман кузгалмыйча калырлар.

(Дәвам бар.)

МИХАИЛ ДЕВЯТАЕВ

ТАМУГТАН КАЧУ

ӘДӘБИ-ДОКУМЕНТАЛЬ
ПОВЕСТЬ

Аннан соң биреден китөргө тиешлө тоткыннарнын исемнөре мәгълүм булды. Якшәмбе көннөренң берсендө барлык тоткыннарны да мәйданга чыгарып тезэләр дө китүчеләрнөң номерларын атыйлар. Алар арасында Кривоногов, Соколов, Урбанович та була. Тоткыннарны өч машинага утыртып тимер юл станциясенә китерэләр, вагоннарға куып кертэләр дө билгесез тарафка алып китэләр. Кая барулары белән кызыксынғач, сакчыларнынң берсе:

— Аннан беркем дө исән кайтмый,— ди.

Кинөт рәшәткә аша алар суны күрэләр. Анын өстеннән томан күтәрелә.

Кривоногов һәм анын иптәшләре шулай итеп Узедом утравына килеп элөгэләр. Аларны да, минем кебек үк, бер үк сорау борчий: моннан ничек качарға. Дуслар бугаз аша качу планын гамәлгә ашырырга булалар.

Качарға әзерләнүчеләр турында белгәч, минем алар белән танышасым килде.

Моңа кадәр үк, цемент бушатканда бер тоткыннын вагон күчәре урнаштырылган тимер тартмага ком салуын күрдем. Ләкин ул минем күзәтүемне сизеп, шундук юкка чыкты. Бары анын сипкелле йөзен, чыраендагы яра эзен һәм почык борынын гына күреп калдым. Әйе, бу кеше теләсә нинди чая адымга бара ала, анын белән үземнөң планы да гамәлгә ашырып була. Мин аны ике көн элөдем. Ә ул исә үзен эзәрлеклиләр дип уйлап, яшеренгән икән. Ниһаять, үзе килеп чыкты, фашист ялчысы дип уйлап, аз гына суймый калды.

— Син нишләп мине күзәтеп йөрисең?!— диде ул, барак почмагында аркама пычак терәп.

Мин аңа яхшы дуслар элөвөмне һәм анын миңа ошавын әйттем. Әллә карашым, әллә тавышым буенча инде Почык борын минем дошман түгеллегемне сизендө һәм шулай да:

— Әгәр мине сатсаң, яки минем белән берәр хәл булса, син яшәмәячөксең. Минем өчен синнән үч алырлар. Аңлашылдымы?— диде.

Шулай булса да, мин аны «эзәрлекләү»дән туктамадым. Почык борын немец телен белә икән. Бу аңа фашистларнын ышанычын казанырга ярдәм итте. Бер эсэсчы хәрби әсирне үтергәнче кыйнады. Почык борын тешләрен шыкырдатып: «Кабахәт! Кулыма элөгөрсөң әле»,— диде.

Бервакыт мин анын үзенң ризыгын хәлсезләнгән полякка бирүен күрдем. Миңа нөкә шундый юлдаш кирәк тә иде. Курыкмаган, игелекле, фашистларны жаны-тәне белән күрәлмәучы!

Без анын белән аралашып киттек. Эчләренә бушатканчы сөйләштек. Ул Коля Урбанович әйткән Почык борын булып чыкты. Исеме— Володя, фамилиясе— Соколов. Үзләренң качу планы турында зур саклык белән сөйләдө. Анын сүзләре буенча, качкыннарны ниндидер Корж фамилияле кеше житәкли икән.

1944 елнын декабрь азагында көн уртасында сиреналар улый башлады һәм күктә самолетлар күрендө. Тоткыннарны ярым жимерек йортнын биек стенагы янына куып китерделәр һәм берәм-берәм басарға боердылар. Бөтен тирә-як төтен, ут, шартлау тавышлары белән тулды. Һәркайда бомбалар шартлады. Тынлык урнашканнан соң да әле биналар озак вакыт яндылар. Әйләнә-тирә бомба чокырлары белән капланды. Ракета үзәгенә зур зыян килдө. ФАУ снарядлары әзерләүче заводка да шактый элөкте. Фашистлар югалып калдылар, ә без исә сөенеп бетә алмадык. Бары качарға әзерләнгән группа гына бомбага тотунын төнлә булмавына кайгырды. Әгәр бу мәхшәр төнлә булса, алар качарға тырышырлар иде. Ләкин су юлы белән качып котылулары барып чыкмас иде. Чөнки, утрау белән материк нык саклана, өстөвенә дингез аша кичү дө жиңел түгел. Көймөнөң давилда әйләнөп каплануы ихтимал.

Дөрес, аларға кадәр дө качарға маташучылар булды. Беркөнне кичен командаларнын берсе озак вакыт эштән кайтмады. Алар кайткач, без бер тоткыннын юкка чыгуын белдек. Эсэсчылар этләр белән бөтен утрауны актырып чыктылар. Берничә көннән соң качкын үзе кайтты. Ул су трубасы эченә яшеренгән икән дө шуннан кача алмаган. Аны башкаларға гыйбрәт булсын дип бөтен лагерь алдында астылар.

Берникадәр вакыттан соң лагерьдан тагын бер кеше юкка чыкты. Грек милләтеннән булган ул тоткын бирегә контрабанда өчен элөккән. Ул берничә тапкыр Төркия, Италия, башка дөүләтләр чиген үтеп чыккан. Әмма Германия территориясендә элөккән, дип сөйлиләр иде. Грек хәйлөкәр һәм үткен кеше иде. Беркөнне иртән,

* Дөвамы. Башы журналнын быелгы 1—2, 3, 4, 5—6, 7—8, 9 саннарында.

команда эшкә барганда аңа каршы йөк автомашинасы очрый. Грек аның әржәсенә сикереп менә дә китеп бара. Бераз баргач, автомашинадан төшә дә сазлык буенча китә. Яр буенда яртылаш суга күмелгән килеш, бәреп төшерелгән англиз самолеты ята иде. Качкын аның фюзеляжына керә һәм шунда ике көн, ике төн утыра. Аны эт житәкләгән эсэсчылар таба. Лагерьга кайтардылар да бөтен халык алдында качкын грекны этләрдән талатып үтерделәр.

Әлеге ике качу очрагынан соң фашистлар төмам ерткычландылар. Эш вакытын да тоткыннарны ярым үтергәнче, ә кайчак үтергәнче кыйный башладылар. Ком, вак таш тутырылган тачкалар тотып көне бус йөгерергә мәжбүр ителәр. Кешеләр хәлсезләнеп аудылар. Аларны күтәреп торгызып, кабат йөгерттеләр. Тулы вагонеткалар рельслардан чыгып, әсирләргә сытты. Болай да булгалады: сакчы тоткынга йомыш кушып, казык куелган жирдән ун-унбиш адым жибәрә дә, ата башлый. Әсир егыла. Башкаларга, читтән карап торучыларга, ул качарга маташканда атып үтерелгән кебек тоела. Һәр бригада эштән бер-ике мәет алып кайта иде. Фашистларның шундый мәкерлекләре аркасында лагерьдагы тоткыннарның саны да күзгә күренеп кимеде. Шуңа күрә тоткыннарның яңа төркеме килүе көтелде.

Көймәгә утырып бугаз аша качу тарафдарлары, планнары барып чыкмаган очракта үзләрен ни көтәсен аңласалар да, уйларынан баш тартмадылар.

— Минә Корж белән очраштыр, — дидем мин Соколовка. — Сугышка кадәр мин елга техникумын төмамладым, пароходта капитан ярдәмчәсе булып эшләдем. Файдалы киңешләр бирә алам. Һәм гомумән... сезнең ният тормышка ашмаячак. Качарга омтылуның башка тагын да ышанычлырак юлы бар.

— Ә нинди?

— Бездән аэродромга кадәр ике адым. Фашист самолетын кулга төшереп, очып китәргә мөмкин.

Володя Соколов бер минут чамасы миңа текәлеп карап торды, дөшмәде. Аннары почык борынын лышкылдатып:

— Ә самолет белән кем идәрә итәр? — дип сорады.

— Андый кеше бар.

— Тегеләрдәнме? — диде Володя, немецларны күздә тотып.

— Юк. Очучы безнеке. Ләкин әлеге беркемгә дә әйтмә. Белсәләр — яхшы булмас.

— Тыныч бул, — дип Соколов кулын бирде.

Шул ук кичне ул минә Корж белән очраштырды. Соңыннан гына белдем, Корж — аның үз фамилиясе түгел, хатыныныкы икән. Үзе Горькийдан, фамилиясе Кривоногов, исеме Иван.

— Эшегез барып чыкмаячак, — дидем мин Иванга. — Мин суның кырыс законнарын беләм. Көймә белән Иделне йөзеп чыгып була, ә биредә штормлы, зур дулкыннары булган дингез. Ә яр буйларында көчле сакчылар. Иң яхшы вариант — самолет белән качу.

— Ул очучы кайда? Аның белән таныштыр мине. Ә бәлки син үзең... самолет белән идәрә итәрсен.

— Син нәрсә! — дидем мин ачылырга ашыкмыйча.

Кривоногов миңа ышанмаучан караш белән төбәлде. Төбәнәк буйлы, башка тоткыннарныкы кебек үк, сөякләрем шыгырдый. Авырлыгым кырык килограммнан аз гына артыграк. «Чыннан да, — дип уйлады. — Нинди очучы булсын ул. Үләксә».

Берничә көннән соң безне урманга утын әзерләргә алып бардылар. Кайрылар күтәргән килеш урман аланына чыктым. Минә Кривоногов белән Соколов куып тоттылар.

— Егет, син безне очучы белән очраштыр инде. Шундый нәрсә... Аның белән сөйләшәргә бик кирәк, — дип сораулы карашын миңа төбәде Кривоногов.

«Бәлки әйтергәдер? Иртә түгелме икән?» — дип икеләндем мин.

— Әйтәсең килмиме? Алай булса безнең карталарны бутама. Безгә комачаулама.

— Сезнең берни да барып чыкмаячак. Әгәр самолетны кулга төшерә алсак, бер-ике сәгатьтән соң ук өйдә булачакбыз, — дип үжәтләндем мин.

— Кайда соң ул синең очучың, шайтан алгыры?! — диде Кривоногов гасабилаңып. — Син нәрсә безне алдап йөртәсең. Биредә һәр сәгать кадерле. Юкка вакыт уздырабыз.

— Мин әйтәм ич сезгә: очучы бар. Ләкин ул совет истребительләрендә генә очкан. Немец машиналарын белми. Аңа бераз өйрәнергә кирәк.

— Ә бәлки, фашистлардан прокатка самолет алып торыргадыр һәм эсэсчы-инструкторны ялларгадыр? — диде мәсхәрәле көлү белән Кривоногов. Ләкин Соколов аны төзәтте:

— Без аңа ярдәм итәргә тырышырбыз. Ләкин син безне тизрәк очучы белән очраштыр.

— Мин очучы, — дидем көтмэгәндә мин.
— Син!.. — дип гажәпләнде Соколов.
— Ләкин бит син, без ачыклаганча, Киев янында эшләгән укытучы Никитенко ич? — диде Кривоногов.

— Мин бернинди дә укытучы түгел. Һәм бернинди дә Никитенко түгел. Мин Мордовиядән. Ә фамилиям Девятаев. Истребительдә очтым. Берничә фашист самолётын бәрәп төшердем.

— Алай, алай, — диде Кривоногов, әле һаман минем сүзләремә төмам ышанып житә алмыйча. — Сине, туганкай, адәм кыяфәтенә килгәнче ашатырга кирәк. Очучыга көч кирәк.

1941 елда кече лейтенант Иван Кривоногов взвод белән командалык итә. Аның унбиш сугышчысы Перемышль янындагы чик буендагы Сан елгасында озак вакыт каршылык күрсәтергә сәләтле ут ноктасына урнаша. 22 июньнең таңында бөләкәй гарнизон өстенә ут өермәсе ябырыла. Әйләнә-тирә ут эчендә кала. Гарнизон өстенә танклар үрмәли, артиллерия ут ача, һавадан самолетлар бомбага тоталар. Илбасарлар алга ыргылалар. Ә Кривоногов доты исә сугышуын дәвам иттерә. Бары тугызынчы көнне генә аның дотын камауга ирешәләр. Жир асты гарнизонында унбиш кешедән дүртәү генә исән калалар. Алары да житмәсә авыр яралы, аңсыз хәлдә була.

Иван Кривоногов шулай әсирлеккә эләгә. Лагерьда ул хыянәтченә үтерә. Шунның өчен фашистлар кече лейтенантны атарга хөкем итәләр. Ләкин ул француз партизаннарына качып котыла. Кабат әсирлеккә төшә. Кривоноговны лагерьдан лагерьга күчереп йөртәләр. Ә ул исә гел качу турында гына уйлый. Менә биредә дә, Заксенхаузен филиалы — Пенемюнде лагеренда да, үзенчә, кыю план кора. Әмма анардан баш тартырга туры килә. Чыннан да, «иблис утравы»нан бары һава юлы белән генә яки крематорий торбасы аша гына котылырга мөмкин.

Һәм без яңа план буенча качарга ныклап әзерләнгән башладык. Ләкин максатка ирешү юлында, кызганычка каршы, еш кына көтелмәгән хәлләр килеп чыга. Ул хәлләр мәкерле булалар һәм кеше язмышын куркыныч астына куялар. Концлагерьдагы һәр тоткынның гомере кыл өстендә иде. Ләкин кайвакыт ул кыл шундый итеп нечкәрә ки, бары мөмкинчә аркасында гына өзелми кала.

Шулай, без өчәү — фикердәшләр, заговорчылар. Ләкин лагерьда минем танышларым да бар. Бәлки безнең уй аларга ошар. Уңайлы очракта Лупов, Сердюк һәм башка танышлар белән житди генә сөйләшергә кирәк. Зур самолетны кулга төшерәсә дә, аңа йөз кешене утыртып, Ватанга алып кайтасы иде... Ләкин болар татлы хыяллар гына иде.

Безгә «планиерен-команда» белән бергә эшкә йөрү өчен группа тупларга кирәк.

Аэродромда эшләү бик авыр санала иде. Аннан-моннан гына сәләмә киёмнәргә төрәнгән тоткыннар көне буе дингездән искән үтәли жил астында эшләделәр.

Тиздән без теләгебезгә ирештек. Бригадада «үзәбезнекеләр» пәйда була башлады, ләкин аның яртысы әле һаман чит ил кешеләреннән — французлардан һәм итальяннардан торды. Һәм без аларны совет әсирләре белән алмаштырырга тырыштык.

«Планиерен-команда»да Чегән кушаматлы явыз бандит башлык иде. Жирән чәчле, башы эшли торган. Концлагерьга урлау һәм бандитлык өчен эләккән. Бер үк вакытта Чегән Иван Кривоногов, Коля Урбанович һәм башка дусларыбыз яшәгән баракта бүлмә башлыгы иде.

Фашистларга ярар өчен, Чегән «безнең халык»ны кыйнады, салкын душ астында интектерде. Баракта да, эштә дә хәленнән килгәнчә мыскыл итте. Уннарга тоткынны шулай жәзалап үтерде. Без Кара Виллидан — арбайтдинстан, бөтен каполарның начальнигынан гына түгел, анардан, Чегәннән дә курка идек. Аны зур нәфрәт белән күрәлмәдик. Ничек булса да, безгә Чегәннән котылырга кирәк иде.

Күрше баракта Луганскида туган үсмер бар иде. Үзе шундый үткен. Узедомга ул Натцвиллер лагереннан эләкте. Аны бездә Валька-парикмахер дип йөрттеләр. Валька Кривоноговтан блок башлыгына үзенә кыра һәм чәч ала белүе хакында әйтүен үтенде. Блок башлыгына әйткәч, ул хихылдый башлады: аның алдында яшүсмер басып тора. Ләкин блок башлыгы Вальканың сәләтен сынарга булды, аңа машинка белән бер немецның чәчен алырга кушты. Немец сискәнде, боргаланды, кыбырсынды, ә яшь тоткын барыбер үз эшен дәвам итте. Менә шулай итеп ул парикмахер булды. Узедомда Валька Кривоногов белән бер баракта яшәде. Ул биредә да блок башлыгы Эрвин белән дуслашып алды. Эшкә йөрмәде: баракларны жыештырды, кухняда булышты. Без күрәлмәгән Чегәнне юк итү өчен аны, Вальканы файдаланырга булдык. Ничектер шулай блок башлыгы Эрвин төзәтү өчен бер эсэсчыдан алтын балдак ала. Аны тумбочкага куя да, үзе каядыр чыгып китә: күрәсәң, тоткыннарның берсе дә алтын балдакны урларга кыймас дип ышанган булгандыр. Дуслар Вальканы әлегә алтын балдакны Эрвин янына еш йөргән

Чегәннең кесәсенә салырга күндерделәр. Житез һәм тапкыр үсмер егет аны шундый оста итеп Чегәннең кесәсенә салды ки, тегесе берни дә сизми калды. Эрвин эшләргә тотынды — алтын балдак юк. Гомуми тентү башланды. Штубовойлар капшамаган жирне калдырмадылар. Анадан тума калганчы чишендерделәр. Балдак суга төшкәндәй юк булды. Тапмадылар. Хәтта Кара Вилли үзе йөгереп килде. Аннан соң каполарның, штубовойларның үзләрен тенти башладылар. Алтын балдакны Чегәннең кесәсеннән тапкач, шатлыгыбызның чиге-чамасы булмады. Бөтен явызлыклары өчен жәзасын алды, кабахәт. Аны, үзе тоткыннарны кыйнаганча, ярсып, каты кыйнадылар. Кара Вилли, Эрвин аны аяклары белән типкәләделәр, йодрыклары белән төйделәр, таяклар белән изделәр. Иртән һәм кичен кыйнадылар. Икенче тикшерүгә кадәр Чегән яшәмәде. Безгә шул гына кирәк иде. Аэродромда эшләүче команда, ниһаять, жинел сулап куйды. Бригадага яңа кешеләр керде. Володя Немченко вакытлыча башлык итеп билгеләнде. Володя Соколов аның ярдәмчесе хисапланды. Алар фашистлар әмере буенча безне эшләргә мәжбүр итсәләр дә, асылда минем һәм Иван Кривоноговның сүзеннән чыкмадылар. Дөрес, бригада әгъзаларының барысы да безнең ниятне белмәде. Хәтта мине Кривоногов һәм Соколов белән таныштырган Коля Урбанович та безнең план турында берни дә белми иде. Самолет урлап качу турындагы планны без аларга әйтергә генә жыена идек.

Без зур түземсезлек белән фронтның якынлашуын көттек. Ләкин ул Висла елгасы алдында туктап калды. Ә Узедом утравы исә көчле ФАУ снарядларынан тетрәп торды. Һәркөнне без эшли торган жирдән старт мәйданчыкларына таба купшы кара автомобильләр йөгәрде. Алар эчендә, мөгаен, конструкторлар һәм инженерлар булгандыр. Алар сулышларын кысып ракеталарның очуын күзәтәләр. Өйрәнүне, эксперимент ясауны давам итәләр. Озын металл сигаралар, көчле күкрәү авазлары чыгарып, утлы койрыклар калдырып, күккә ыргылалар. Бу күренеш безнең кәефне бик төшерә. Димәк, фашистлар чыннан да гаять куәтле яңа корал әзерлиләр. Һәм, күрәсәң, максатларына ирешәләрдер. Ә нәрсә? Әгәр коралны эшләп, безнең армияне чигенергә мәжбүр итсәләр? Башка төрле уйлар килде.

Белгечләр килгән чакта һәм ракеталарны еш сынаганда без эшләгән жиргә ин якын капонирда ике моторлы «хейнкель» самолетын күрәп алдык. Ул һәрвакыт пөхтә итеп брезент белән капланган хәлдә торды. Өстеннән каплагычын алуға ук күккә менеп китә иде. Бәрвакыт без, ул биектә очканда, аңардан бәләкәй ракеталар атылып чыгуын һәм якынча ярты чакрым чамасы жир очкач шартлавын күрдек. «Хейнкель» жиргә төшөп утырды. Аның янына жинел автомобильләр килеп житте, самолетны инженерлар һәм хәрбиләр урап алды, бензовоз шундук самолетка ягулык тутырды.

Болар барысы да без эшләгән жирдән ерак түгел иде. Үткен күз барысын да күрде, хәтерләде. Авыр эштән соң, инде баракка кайткач, сүз гел шул самолет тирәсендә генә барды. Без нәкъ менә шушы самолетны кулга төшерергә кирәк дигән бердәм фикергә килдек. Һәрвакыт ягулык белән тәэмин ителгән, иртәдән үк жылытылган хәлдә тора. 1945 елның башында без шулай итеп аңа утырып «иблис утравы»ннан качып китәргә булдык. Әгәр самолетны кулга төшереп һәм илгә алып кайтып булса, без үзбезнекеләргә дошманның өр-яңа техникасының серен ачарга һәм аны өйрәнергә булышчакбыз.

Иртәнге барлаудан соң эшкә күтәрелгә күнел белән китә идек. Бомба чокырларын тигезләп, өсләренә ком сипкәндә дә күңелем әлегә самолет эчендә булды. Аннан арырак төрле маркадагы самолетлар: истребительләр, бомбардировщиклар, хәтта «безнеке» дә тора иде. Ләкин алар янына якын жибәрмәделәр. Группадан читкә берничә адым гына атласаң да сакчы кисәтүсез ата. Мине самолет кабинасы үзенә тартты. Аның эченә керәсе иде дә, хәтергә сөңгәнче идарә итү системасын өйрәнәсе иде. Ләкин моны кем рәхсәт итәр?

Әлегә самолетларны өйрәнүдә миңа Соколов зур булышлык күрсәтте. Күңелле, шаян егет иде ул. Немец телен шактый яхшы белгәнгә күрә, фашистлар да аның белән исәпләшәләр иде.

Кышкы суык безнең сакчыларның дә желегенә үтте. Шунда ук, эш урынында без учак ягып жибәрдек. Винтовкасын кочаклап, безнең «герр камрад» та жылынды. Коры камыш чатнап яна — ялкын телләре биешә. Ләкин камыш бетте. «Герр камрад» яңа ягулык китерүләрен сорый. Чи камыш алып килделәр. Учак әйләнәсе куе төтен белән капланды. Моңы без юри болай эшләдек, хәйләгә керештек. Аннан соң Володя Соколов сакчыга әйтте:

— Герр камрад, ә кичә сезнең иптәшегез безне ватык самолетлар аунап яткан жиргә, резина алып килергә жибәрде. Резина яхшы яна. Анда фанер да бар.

Чүплек дингез яры буенда иде. Анда ватылып беткән «фоккевульфлар», «хейнкельләр», «мессершмиттлар» аунап ятты.

— Бүген дә бар,— дип рөхсәт итте «герр камрад».

— Юк, мин куркам. Моннан китәрмен дә, мине атып үтерерләр.

— Бар, бар. Берни дә булмас.

Володя китте. Иске самолетлар кабинасыннан немец телендә язылган табличкаларны алды һәм кичен баракта, аларны тәржемә итеп миңа бирде.

Кайчакта Володя «камрад»тан ярдәмгә берәр кеше бирүен, икәү, янәсә, күбрәк резина, фанер алып килчәкбез, дип үтенде. Теге рөхсәт итсә, Володя ярдәмгә мине ала иде. Мин кабаланып самолетларның төзелешен, детальләрен өйрәндем. Төп игътибарымны «хейнкельләргә» юнәлттем. Менә шулай, тамчылап булса да, бомбардировщикларның прибор такталары төзелеше турында мәгълүматлар туплана башлады.

Нинди генә эштә булсам да, күзем гел самолет ягына төбәлгән була иде. Мине барысы да кызыксындырды: аэродром оборонасы, сакчыларның алмашу вакыты һәм постлар саны, сакның көчле һәм зәгыйфь яклары, теге яки бу самолеттагы экипажның саны, машинаны ягулык һәм май белән тәэмин итү, моторларны жылыту вакыты, кыскасы, очышның уңышына бәйләнгән һәрбер деталь.

Немецларның аэродромдагы көн тәртибен өйрәнгәч, без самолетны кулга төшерү өчен иң яхшы вакыт — төшке аш вакыты дигән фикергә килдек. Нәкъ менә шул вакытта фашистларның уяулыгы кими һәм алар эштән туктыйлар. Әгәр немец кадак какканда ашарга чакыру яңгыраса, ул эшен ташлап тамак ялгарга йөгерер иде. Тамагын туйдыра, шуннан соң гына яртылаш кергән кадакны кагып бетерә. Шундый пөхтөлөк безгә уңыш өчен өстәмә шанс бирде.

Январь көннәренең берсендә безне самолетлар янындагы карны чистартырга һәм аннан соң аларны маскировкаларга мәжбүр иттеләр. Миңа уңыш елмайды, самолетның канатларын кардан чистарттым һәм экипажларның күнәгелгән гадәт буенча моторлардан саклагычны алуын, борт челтәрен арбага урнаштырылган ниндидер жайланмага тоташтыруын, кабина ишекләренең ничек ачылуын күзәттем. Моторлар гүелди башлагач, минем аларны жылыту өчен кабызган очучыга күз кырыем белән генә булса да карыйсым килде. Канат өстенә күтәрелгәч, мин аның кабина арматурасы белән ничек идарә итүен, самолетны кабызганда ниләр эшләвен күрдем. Ә очучы, күрәсәң, үзенң осталыгы белән мактанасы килгәндер, моторларны бер кабызды, бер сүндерде, бер тапкыр хәтта аларны аяклары белән дә кабызып, сүндереп карады. Аның миңа юнәлдерелгән карашы, гүя, кара рус мәхлугы, без барысын да ничек жиңел эшлибез, дия иде! Ә мин исә юри авызымны ачып, башымны чайкадым һәм шул рәвешчә аңардан көнләшүемне сиздердем. Һәм шул вакытта миңа, аның сул кулы белән кабызу тәпиенә сугып алгач, винтларның бер үк вакытта туктап калуын күрергә туры килде. Шунда ул шул ук тәпине берле санына куйды, май насосының тәймәсен борды. Үзеннән-үзе канәгать елмаю белән сул аягын күтәрде, итек очы белән май насосының педаленә басты, шул ук аягындагы итекнең үкчәсен стартерга тигезде. Һәм сул мотор эшли башлады. Икенче моторны кабызганда да ул шул ук гамәлләрне башкарды. Боларның барысы да минем хәтергә нык сеңеп калды. Хәзер миңа күп нәрсә аңлашылды. Гитлерчы практик гамәлне яхшы төшендерде. Уемда мин ул очучы урынына утырып караган идем, кинәт жылкәмне яндырып алган сакчы таягы жиргә кайтарды. Мин бөгәрләнеп, аска егылып төштем. Моторларны ничек кабызырга икәнлеген белгәнгә шундый куанган идем, хәтта жылкәм авыртуын да сизмәдем. Әгәр сакчы таягы белән миңа ун тапкыр суккан булса да, мин бер дә үкенмәс идем.

Без очарга төмам әзер булган самолетны кулга төшерергә булдык. Ләкин сакчыларга һөжүм итү өчен безгә нинди дә булса корал юнәтергә кирәк иде. Кривоногов винтлы тимер кәшәкәсеннән хәнжәр ясады. Ул аны бункерны төзәткәндә маскировка челтәрен алган чакта файдаланыла торган инструмент итеп, яшермичә үзе белән йөртте. Володя Соколовның котелогында тимер яшерелгән иде. Петя Кутергин чуерташ йөртте. Мин букчама бәләкәй гер салып куйдым.

Эштән соң үзебезнең «кораллар»ны яшереп куя идек.

Бу вакытта бик күп көтелмәгән вакыйгалар булды. Лагерьда планыбыз турында кайберәүләр белде, кайберәүләр сизенде. Шуңа күрә безнең бригадага керергә теләүчеләр шактый иде. Ләкин аларның барысын да бригадага ничек аласың? Иван Лошак слесарьлар командасында яхшы белгеч саналды һәм аңа остаханәдән китәргә ярамый иде. Әгәр китсә, бу гамәл барыбызга да шик төшерер иде. Володя Подборнов фашистларның даими күзәтүе астында кер юу эшендә эшләде. Михаил Луповны каты кыйнадылар — ул үлем хәлендә ятты. Безнең белән Дима Сердюк эшләде. Ләкин ул, иләс-миләс жан, тотты да беркөнне башка командага күчте —

бозлы жилдән ераграк, жылырак урынга, янәсе. Ул һәркөнне эштән берничә бәрәңге алып кайта башлады. Һәм аларны безнең алда юри ашый иде: күрегез, янәсе, мин сездән китеп берни дә югалтмадым. Бер тапкыр мин Сердюкның куеныннан бәрәңге алып, аны капога бирүен күрдем. Мин, билгеле, аны иптәшләрчә берәз кыздырып алдым:

— Этне нигә ашатасың? Бәлки ул сине иртәгә имгәтеп, тукмап ташлар...

— Анысы — минем эш, — диде Дима. — Кемне телим, шуны ашатам. Миңа аның командасында калырга кирәк. Анладыңмы?

Мин аны анладым һәм аңа теләктәшлек күрсәттем. Ләкин берничә көн үтүгә үк, Сердюк бәрәңге биргән капо аның үзен тотып кыйнады һәм командасыннан куып чыгарды.

Димага башка командага күчәргә туры килде. Ә минем, аэродромга кайтып, бергәләп качарга эзәрләнә торган тәкъдимгә ышанмыйчарак карады.

Моннан соң күп тә үтми Сердюк эштән берничә бәрәңге алып кайтты һәм иртәгә кадәр аларны үзегезнең штубега яшериндә дип ялына башлады. Бәрәңгене мин безнең уртак дустаныбыз Михаил Емец яшәгән секциягә илттем. Анда тентүне сирәк ясыйлар иде. Ләкин икенче көнне бәрәңге урынында юк иде. Сердюк угрылыкны миннән күрә, мөнәсәбәтләренә бөтенләй өзмәкче булды. Угры соңыннан табылды. Ул бәрәңгеләрне кире кайтарды. Сердюк алар белән мине дә сыйлады. Ләкин шуннан соң безнең аралар салкынайды. Ул яңадан безнең аэродром командасына алуларын сорап ялына башлагач, мин аңа ишекне күрсәтүдән берәзгә гына тыелып калдым. Ләкин ул бик үжәт кеше булып чыкты. Теләсә нинди гамәл кылырга эзәр иде. Шуңа күрә баш тарта алмадым. Сердюкны командага алдык һәм тиздән ул безнең белән эшкә йөри башлады.

Ул көннәрдә фашистлар миңа ни өчендер аеруча каты канактылар. Жае чыккан саен кыйнап кына тордылар. Бервакыт шулай самолетларны яшерү өчен аэродромга яңа маталар ташыдык. Иптәшләрем алга киттеләр, ә мин исә башмакларымның агач төбенә кар ябышу сәбәплә, тиз атлый алмадым. Өстәвенә йөгем дә авыр иде. Аягым тасп китте дә, мин егылдым. Мин күтәрелдем, әмма аякларым мине тыңламады һәм кабат егылдым. Сакчы мине типкәләргә, винтовка түтәсе белән кыйнарга кереште. Иптәшләр миңа торып басарга булышырга теләсәләр дә, фашист аларны куып жибәрде һәм мине симулянт дип кыйнавын дәвам иттерде. Аннан штыгы белән кабыргага кадый башлады. Минем кесәмдә пычак яшерелгән иде. Жан ачуым чыгып, шул пычак белән сакчыга кадыйсым килде. Эшнен нидә икәнлеген сизгән дусларым йөгереп килделәр дә (алар миндә пычак булуын беләләр иде), сакчының янавына карамастан, мине күтәреп бастырдылар.

— Кызма, — диде миңа Иван Корж. — Үзенне дә харап итәрсен, качу планын да өзәрсен.

Кутергин мин күтәргән матаны жилкәсенә салды да аны капонирга илтте. Ул — киң жилкәле, озын буйлы себер егете, үзе дә кедр агачы сыман таза иде. Мин шундый куәтле кеше группага кирәк булып дип уйладым.

Көн саен мин үземнең дусларымны яшерен эшкә эзәрләдем: самолетны кулга төшергәндә һәм очар алдыннан алар кылырга тиешле гамәлләрне бүлеп чыктым, алардан ышанычлы һәм эшкә сәләтле бердәм коллектив тупларга тырыштым. Володя Соколовны «штурман»лыкка эзәрләдем. Аңа истребительләр якынлашкан очракта күзәтүне ничек алып барырга кирәклеген аңлаттым. Сакчыны һәм экипаж әгъзаларын үтергәннән соң ул койрык каурыеннан кызыл струбиналарны да алырга тиеш. Аларны мин Володяга «самолетлар зиратында» күрсәткән идем. Кривоногова сакчыны үтерү бурычы йөкләнде. Аннан соң ул моторларның тышлыгын салдыру һәм самолетка әсирләрне утырту эшенә житәкчелек итә һәм шуннан соң кулына корал тотып, моторлар жылынганчы фашистларны самолетка якын жибәрмәскә тиеш. Соңгы мизгелдә ул минем сигнал буенча шасси тәгәрмәчләре астындагы шакмакларны тартып ала һәм фюзеляжга керә.

Петр Кутергин безнең юлга аркылы төшәргә мөмкин булган фашистны юк итә. Володя Немченко Иван Кривоногова ярдәм итәргә, ә очканда укчы-радист урынында булырга тиеш.

Экипаж тәмам тупланып бетте һәм аның һәр әгъзасы үз бурычын яхшы аңлады. Ләкин иң авыры — самолетны кулга төшерү. Моңың өчен уңайлы очрак кирәк. Ә бәлки, без житәрлек дәрәжәдә кыю хәрәкәт итмәгәнбездер?

Билгеле, самолетны кулга төшерү өчен әле көчнәң житмәвен, яңа ышанычлы һәм батыр кешеләрнең кирәклеген мин аңладым. Бригадага Михаил Емецны тартырга карар кылдым. Ул да бирегә минем кебек үк Заксенхаузеннан китерелде һәм миндә яхшы тәэсир калдырды. Нык, эре сөякле, намуслы, ачык карашлы. Емец күрше

штубеда яшәде һәм аның белән еш очрашып сөйләшкәч, мин Михаилның ышанычлы кеше булуына тәмам ышандым.

Ул сугышка кадәр Сумы өлкәсендә район партия комитетында эшләгән. Илебезгә фашист илбасарлары бәрәп кәргәч, Орша янындагы партизан отрядының комиссары, Ковпакның элемтәчесе була. Каты сугышларның берсендә авыр яралана һәм әсирлеккә элгә. Фашистлар аңардан күп нәрсә белмәкче булалар. Күзгә-күз очраштыру өчен Липоводолинск кешеләрен алып киләләр. Тегеләр исә:

— Белмибез, беренче тапкыр күрәбез,— дип жавап бирәләр.

Мин адаштан, әсирлектән котылу өчен ярдәм кирәк булса, безгә булышмассыңмы, дип сорадым. Емец нык итеп жавап бирде:

— Һәрвакыт әзер.

Бу сөйләшүләрдән соң мин Соколов белән Немченкодан Михаил Емецны безнең бригадага алуларын сорадым. Икенче көнне иртән, ул бер итальян урынына безнең белән эшкә чыкты. Безнең экипаж тагын бер кеше белән тулыланды.

Ул көнне жояшлы, яхшы һава иде. Кайбер самолетлар очып китте, кайберәүләре төшөп утырды. Безгә «Ю-88» самолетларының берсеннән маскировканы алырга боердылар. Самолет моторлары эшләде, кабина ишекләре ачык һәм ана техник хезмәткәрләр төрле жиһазлар тутыру белән мәшгуль иде. Безне моторларның тышчаларын самолет эченә кертәргә мәжбүр иттеләр. Кинәт миңа уй килде: «Моннан да яхшырак очракны көтеп булмаячак». Карашым белән Кривоноговка, Соколовка, Немченкога һәм Емецка жирдәге фашистларны юк итәргә боерык бирәм, ә без Кутергин белән тышчаларны самолетка сөйрибиз һәм шул чакта очучыны юк итәбез. Дулкынланып торган озын сары чәчле очучы бу вакытта штурвал артында утырды һәм безгә бөтенләй игътибар итмәде. Ул үз эше белән кайнашты. Мин тышчаны сөйрәп, кабина эченә мендем һәм ниндидер авыр металл предмет алып, очучының артына бастым һәм аның башына сугарга дип кизәнгәндә генә, кемдер аягымнан тартты һәм мин кабинадан егылып төшә яздым. Бу безнең планы белмәгән чит ил әсирләренең берсе иде. Мин фюзеляждан пуля кебек атылып чыктым. Момент кулдан ычкынды. Һәм кабат—борчулы, авыр уйланулар. Үз хәрәкәтләремә анализ ясадым. Кайда ялгышабыз? Безнең көчсезлек нидә? Юк, бөтен бригадада совет кешеләрен генә булдырырга кирәк.

Ул арада лагерьдагы тормыш тагын да түзә алмаслык була башлады. Фронтлардагы зур җиңелүләргә ачулары яман кабарган фашистлар, үчләрен әсирләрдән алдылар. Көн саен алар берничә әсирне вәхшиләрчә жәзалый башладылар.

Бер совет хәрби әсире ни өчендер блок башлыгы Виллига ошамый. Ул аны кулларын суздырып, урындык өстенә чүгәлгән килеш бастырды һәм шул хәлдә, үзе төшәргә рөхсәт иткәнчегә кадәр торырга боерды. Хәрби әсир шул хәлдә берничә сәгать басып торды да аннан соң хәлсезләнеп идәнгә егылып төште. Вилли аңа кабат урындык өстенә элеккегә хәлдә басарга кушты. Берничә минуттан соң хәрби әсир янә егылып төште. Шул чакта әлегә әсир янына берничә фашист килде һәм аны мыскыл итә башлады. Берсе аның кулларына керосин сипте, ә икенчесе исә янган зажигалканы тидерде. Куллар янып китмәде. Шунда жәлладлар аның бармак араларына керосинда чылатылган кәгазьләр кыстырдылар да ут төрттеләр. Хәрби әсирнең куллары кабынып китте. Ул ялкынны үч төбе белән сүндерә башлады. Бу гитлерчыларның ачуын китерде.

— Аһ, сиңа ошамыймы әле! — дип акырды жәлладларның берсе бәхетсез әсиргә һәм аның өстенә бер котелок керосин сипте.

Ялкын хәрби әсирне чолгап алды. Ул өстендәге ялкынны сүндермәкче булып ишегалды буйлап бәргәләнә, мәтәлчек ата башлады. Үзенә беркемнең дә булышмавын һәм инде югалтыр нәрсәсе булмавын аңлап алгач, хәрби әсир үзен жәзалаучылар өстенә йодрыклары белән ташланды. Икесен дә утка пешерде.

Калганнары куркып качтылар. Ләкин ут үз эшен эшләде. Ул аңын югалтып егылды һәм үлем агониясендә тартыша башлады.

Шундый вакыйганы да оныта алмыйм. Йөз кешедән артык әсир торган безнең баракта фашистлар икмәк өләшкәндә бер порция житешми. Озак сорау алулардан һәм тентүләрдән соң да бернигә ирешә алмагач, фашистлар таякларны эшкә жиктеләр. Сафтан берәр кешене чыгарып, эскәмиягә бәйләделәр дә кыйнадылар. Башта һәркемнең шәрә тәнәһә таяк белән егерме бишәр тапкыр сугып чыктылар. Ләкин берәү дә икмәк урлавын танымар. Жәзалауны тагын кабатладылар. Бөтен барак эчендә ыңгырашу, жан әрнеткеч кычыру, әрнү, каргау авазлары ишетеләп торды. Сызлап торган яраларыннан беркем дә йоклый алмады. Иртә белән гитлерчылар әсирләргә янадан аякка бастырдылар. Күпләр таяк белән житмеш биш тапкыр суктыруга түзә алмыйча, эскәмиядә үк жан бирделәр. Соңыннан мин коридорда өеләп яткан бик күп мәетләргә күрдем.

Ачлык... Ул тоткыннарны эш урынында аунап яткан сөякләрне жыйрга мәжбүр итте. Аларны лагерьга алып кайтып, мичтә яндырдылар, көлен порошок хәленә килгәнче уып, берәз тәм керсен өчен аны гәрәнкә ашына салалар.

Украин милләтеннән булган бер хәрби әсирне эштән кайтканда тентегәндә, аның сумкасында атның теш казнасы сөяген табалар. Аны баланда бирә торган урын янына кулларын алга сузып, чүгәләгән килеш бастыралар. Хәрби әсирне авызына атның теш казнасын кабарга мәжбүр итәләр, ә муенына исә «Кем миңа карамый, шул аш ашамый» дип язылган фанер асалар. Кеше авызына сөяк кабып торды, ә аның янында исә ул сөякнең төшүен көтеп, әсирне кыйнау өчен кулына камчы тоткан фашист басып торды. Хәрби әсир егылмас өчен бөтен көчен жыеп, авызына капкан сөякне озак вакыт төшерми торды. Аның авыз кырыйларынан кан, ә күзләреннән исә яшь акты. Ниһаять, сөяк идәнгә төшөп китте. Эсэсчы сөякне эләктереп алды, аны әсирнең авызына тыгарга маташты. Хәрби әсир мыскыллауларга түзә алмады, гитлерчыдан атның теш казналыгын тартып алды да бөтен көче белән үзен интектерүченең башына шундый каты иттереп сукты ки, сөяк чөлпәрәмә килеп таралды. Фашистның иреннәреннән кан бәреп чыкты. Кыерсылган һәм мыскылланган әсир шундый көчле һәм дөһшәтле булып чыкты, хәтта аның өстенә ташланган өч эсэсчы мэтәлчек атып төрле якка очып төштеләр. Ләкин әсирнең көче һәр минут саен кими барды. Ахыр чиктә эсэсчылар хәрби әсирне идәнгә егып салдылар һәм дагалы итекләре белән аны типкәли башладылар. Иртән батыр тоткынның мәете танымаслык хәлгә килгәнче кыйналган, кан белән капланган килеш, коридорда аунап ята иде.

Якшәмбе көннәрендә безне мунчага алып баргач, анда була торган санэшкәртүләр дә онытылмас. Мунча ерткычланган нацистлар тарафыннан кешеләр өстеннән вәхшиләрчә мыскыллаулар һәм жәзалаулар коралына әверелә. Әсирләр төркемен бер-бер артлы душ бүлмәсенә куып кертәләр, бозлы су жибәрәләр дә юынырга мәжбүр итәләр. Тоткыннар коточкыч ыңгырашып салкын агым астыннан атылып чыккач, сакчылар аларны таяклар белән кыйнадылар һәм кабат бозлы суга керергә мәжбүр иттеләр. Салкын су тәндәге пычракларны юып төшермәде, киресенчә, аңа күбрәк кенә өстәде. Шуңа күрә «лейзеконтроль» (бетләргә тикшерү) вакытында тоткыннарда тиф таратучыларның еш табылуына бер дә гажәпләнәсе түгел. Теге яки бу әсирдә бет табыла икән, мыскыллаулар һәм жәзалаулар кабат яңа көч белән башланып китә.

Бет тикшерү лагерьдагы көн тәртибенең бер пунктына әйләнде. Баракларда барлык тоткыннарны да анадан тума калганчы чишендерәләр һәм кулга киёмнәргә тотып чират буенча штубовой янына килергә мәжбүр итәләр. Ул исә бик жентекләп күлмәк якаларын һәм бөрмәләрен тикшерә. Әгәр бет табыла икән, тоткынны почмакка, сакчы күзәтүе астына бастыра.

«Лейзеконтроль» тәмамлангач, барлык «бетлеләрне» салкын юынгычка куып кертәп, аларның киёмнәрен салкын су салынган зур тимер тагаракка тутырталар. Аннан соң чират буенча чыланган киёмнәр салынган тагаракка куып кертәп, һәрберсен анда ун-унбиш минут чамасы тоталар. Бу алар телендә «жебетү» дип аталды. Күпләр мондый «жебетүгә» чыдый алмадылар.

Шулай бервакыт сайлап алынган «бетлеләр» арасына мин дә эләктем. Безне, егермеләп кешене, юыну бүлмәсенең почмагына куып керттеләр дә «жебетә» башладылар. Беренче булып тагаракка бер итальянны этә-төртә керттеләр. Ул шундый ябык иде, хәтта аның үлекле шеш һәм кутыр каплаган зәңгәр тиресе аша кабырга сөякләре һәм умырткасы күренде.

Шлангтан агылган бозлы су астында бу ярым исән кеше калтырана башлады. Итальян әсире шлангны читкә жибәрмәкче булган иде, шул чакта су аны жәзалаучылар өстенә чәчрәде. Итальян кешесенең «нәфис» булуына аларның ачуы кабарды.

— Әле син тибенәсеңме? Салкын су ошамыймы? Без сиңа хәзер кайнарын бирәбез!

Бәхетсез итальянны кулларыннан һәм аякларыннан тотып, тәмам кызган мич янына алып килделәр. Һәм аркасы белән мичкә сөяделәр. Бәхетсезнең тәне чыжылдый башлады. Һавага көйгән ит исе таралды. Тоткын жан ачысы белән кычкырып жибәрде һәм бөтен көче белән тартылып куйды. Шул чакта ул бер вәхшине аяктан екты. Шуннан соң итальян әсирен кызган мичкә корсагы белән терәп бастырдылар һәм аны коточкыч газаплар кичереп һәлак булганчы шул хәлдә тоттылар.

Жәлләдлар әлегә бичараны жәзалаган арада Лупов кер юу бүлмәсенә барып килде. Анда эшләүче дусты Володя Подборновтан чиста, коры киёмнәр алып, аны миңа бирде. Мин тиз генә киендем һәм шулай итеп үлемнән котылдым.

(Дәвам бар.)

Жаңарманык

Очерк

1942 елның жэйге компаниясендө Гитлер нефтьле Майкоп, Грозный һәм Баку районнарын яулап алуны, шулай ук Идел тамагы янында аларны СССРның үзәк районнарыннан аеруны, танклар, авиация һәм механикалаштырылган гаскәрләргә ягулыктан мәхрүм итүне максат итеп куйды. Бөек Ватан сугышының икенче — иң авыр елы бара. Европада икенче фронтның ачылмавыннан файдаланып, 1942 елның азында фашистлар Германиясенә һәм аның союздашларының тулы армияләргә кара ташкын булып Кавказга һәм Сталинградка омтылды. Кавказны басып алу планына шартлы рәвештә «Эделвейс» — Альп тауларында үсә торган чәчәк исеме бирелде.

Кавказны басып алу максаты белән немец-фашист командованиесе генерал-полковник Эвальд фон Клейст җитәкчелегендә 40 дивизияле Беренче танк армиясен билгеләде.

Бу вакытта 320 километрга сузылган фронтта безнең Көнъяк фронтның нибары азсанлы биш армиясе оборона тотты. Анда 110 меңләп кеше һәм... 17 танк исәпләнә иде.

Июль ахырына Төньяк Кавказда һәм Сталинград юнәлешендә безнең гаскәрләргә хәле бик авыр иде. Совет гаскәрләргә немец-фашист армияләренә көчле һөҗүме астында чигенергә, шәһәрләргә һәм авылларны калдырырга мәжбүр булдылар.

Шушы хәвәфле көннәрдә Бакудагы берничә югары хәрби-дигез училищесы курсантларыннан автоматчы-дигезче пехотачыларның аерым батальоны оештырылды. Аның составына 350 дигезче-иреклеләр тупланды. Алар безнең гаскәрләргә кушылды.

Бу вакытта практикадагы беренче курс курсантлары митингга җыйналды. Анда аларга ирекле автоматчыларның аерым батальоны оештырылу турында училище командованиесе өмәре укылды. «Дигез пехотасына ирекле рәвештә язылырга теләүчеләр — өч адым алга», — дигән команда яңгырады. Яшүсмер, икенче дәрәжәле старшина Заһир Шакиров беринди икеләнүсез алга атлады.

Бакудагы барлык биш хәрби дигез училищесында беренче һәм икенче курслардан иреклеләргә сайлап алу башланды. Дигезчеләргә иреклеләр батальонына физик яктан нык, сугышчан хәзерлегә яхшы булган, яшә 20—21 яшьтән дә ким булмаган егетләргә сайлап алдылар. Ф. Э. Дзержинский исемендәге Ленин орденлы югары хәрби дигез инженерлык училищесының беренче курс курсанты, икенче дәрәжәле старшина Заһир Габделхәй улы Шакировка 18 яшь кенә тулган иде. Аны иреклеләр батальонына алмадылар. Чыннан да, Заһир бөтенләй яшь күренә, буйга зур түгел. Йөз-кыяфәте балаларныкы хәтерләтә. Әмма ул сугыш һәм сәясәт хәзерлек отличнигы, алдынгы курсант, аннары икенче дәрәжәле старшина чиннарын алган актив комсомолец иде. 34 нче Аерым дигез-укчы бригадасы комиссары майор А. С. Кошкин рәислегендәге комиссия баяларга билгеләгәндә: «Гомуми белем фәннәре — «бик яхшы», дигез эше, сугышчан хәзерлек — «бик яхшы», тәртипле...» — дигән нәтиҗәгә килде. Ләкин Заһирның сугыш тәҗрибәсе юк иде әле. Курсташлары, якин дуслары Александр Ременсон һәм Иван Матусовның дигез пехотачысы итеп алынуларын белгәннән соң, аның берәз кәефе китте. Дөрес, алар Заһирдан 2—3 яшькә өлкәнрәк иде.

Заһир Шакиров берничә атна буена үзен дигез пехотачысы итеп алуларын үтенде. Ләкин аның үтенечен канәгатьләндермәделәр. Очраклы бер хәл ярдәм итте: курсантларның ирекле батальонына алынган берәү, Баку кешесе, туганнарының авыруы сәбәпле, үзен училищәдә калдыруларын үтенде. Бу турыда белгәч, Заһир үзен аның урынына алуларын үтенде. Ниһаять, аның үтенече канәгатьләндерелде.

Тиздән батальон полковник А. В. Ворожищев җитәкчелегендә 34 нче Аерым дигез-укчы бригадасы составына кушылды. Армиянең тәҗрибәле командирлары җитәкчелегендә ныклы сугышчан әзерлек башланды. Кояшлы эсә көннәрдә үткөрелә торган кыр дәрәсләрендә моряклар коры жир гаскәрләргә алып бара торган сугыш тактикасын үзләштерделәр. Утлы коралларның барлык төрләрен яхшылап өйрәнделәр.

3 ай киеренке укудан, юлларны һәм хәрби объектларны саклау хезмәтеннән, Каспий буеның таулы районнарында диверсия төркемнәрен тар-мар итүдән соң, моряклар менә дигән чыныгу алдылар. Август ахырында курсант-иреклеләргә автоматлар, гранаталар бирделәр, солдат киemenә киендереләр. Әмма дигезче фуражалары, тельняшкарлар, бушлатлар һәм флот ременьнәре аларда калды.

Август башында Сумгаит шәһәре районында махсус иртәнге тезелү вакытында оборона халык комиссарының 1942 елның 28 июлендәге 227 номерлы приказы укылды. Приказда безнең гаскәрләрнең Көнъяк фронтта немец-фашист гаскәрләре һөжүме нәтижәсендә чигенүләре, шәһәрләребезне һәм авылларыбызны дошманга калдырулары турында әйтелгән иде. Немец армияләре Сталинградка якынлашты, Төнъяк Кавказда хәл тагын да житдирәк иде. Ил иң авыр көннәр кичерде. Оборона халык комиссары И. Сталинның приказы укылганнан соң, дингезчеләргә бригада командиры полковник А. В. Ворожищев мөрәжәгать итте.

«Таралыгыз!» — дигән боерыктан соң, сугышчылар дәшми-тынмый гына таралдылар. Һәркем хәлнең житдилеген аңлый, Ватан, халык алдындагы җаваплылыгын сизенә һәм кичекмәстән, явыз дошман белән көрәшкә керергә әзер иде. Әмма сугышырга өйрәнергә, үзенче фашистлар белән булачак бәрелешкә әзерләргә кирәк иде.

Осетия башкаласы Орджоникидзе (Владикавказ) шәһәрен дошман тиз генә басып алырга ниятләгән иде. Әмма алар безнең гаскәрләрнең нык каршылыгына очрады. Нәкъ менә биредә — Алагир һәм Гизель арасындагы ярты юлда 34 нче Аерым дингез-укчы бригадасы сугышчан чыныгу алды. 19 октябрдә бригада Орджоникидзедан 35 километр төньяктарак булган Югары Ачалук авылына килеп урнашты. Һәм биредә ул Кавказ аръягы фронтының Төнъяк гаскәрләре төркеменә 11 нче гвардия-укчы корпусы (корпус командиры Советлар Союзы Герое, гвардия генерал-майоры И. П. Рослый) составына керде. Һәм 27 октябрдә 11 нче гвардия-укчы корпусының барлык частьлары белән бергә алгы позициягә жибәрелде.

Бик тиз генә 60 километрлы араны узып, бригада Дзуарикау һәм Фиагдон авыллары арасында оборонага урнашты. Аңа оборона полосасын төзү һәм үз участогында һөжүм итеп килүче немец-фашист гаскәрләрен тоткарлау бурычы куелды.

Таулар һәм ярсулы елгалар аша үтеп авыр юл узганнан соң, моряк-автоматчылар батальоны, ниһаять, билгеләнгән урынга — Майрамадаг исемле осетин авылына килеп житте. Юеш шинельле, пычрак ботинкалы һәм күн итекле, тирләп пешкән моряклар, авыр юл узсалар да, үзләренең сугышчан көчләрен саклап кала алдылар.

Беренче ике төн Майрамадагта чагыштырмача тыныч үттө. Өченче төнне фронт ягынан артиллериядән көчле ату тавышлары ишетелде. Майрамадаг янындагы шосседан Орджоникидзе ягына төн бую чигенүче гаскәри частьлар хәрәкәт иттө. Авылда яшәүчеләрнең күбесе бу төнне урманга, Суар тарлавыкларына китте. Таң атканда автоматчылар батальоны штаб начальнигы өлкән лейтенант Емельяненко батальон командирының: «Кичекмәстән Майрамадагтан китәргә һәм аерым куаклыклар арасына яшеренергә», — дигән приказын тапшырды.

Приказ үтәлеп кенә өлгерде, Майрамадагны бик көчле тупка тотта башладылар, һавада очып йөргән рельс кисәкләре, самолетлардан ташланган тимер мичкәләр тавышы яңгырады. Бу совет сугышчыларын куркытырга исәп тотып эшләнгән психик атака иде.

Октябренң соңгы өч көнндә фронттагы хәл нык кискенләште. Орджоникидзе шәһәренә һөжүм куркынычы көннән-көн артты. Дошман Алагирны алды һәм 34 нче Аерым дингез-укчы бригадасы позицияләренә якынлашты. Майрамадаг янынан приказ буенча чигенүче частьлар уза торды.

1 ноябрдә, иртән бик көчле тупка тотканнан соң, бригадага немецларның ике яңа танк дивизиясе һәм «Викинг» СС мотодивизиясе һөжүм иттө. Дошманның көч ягынан күп өстенлегә булуга карамастан, Совет сугышчылары куркып калмадылар һәм бу һөжүмгә каршы тордылар. Әмма дошманның бу басымын тоткарлый алмадылар. Безнең частьлар авыр югалтуларга дучар булдылар. Дошман 150 танктан торган көч белән бригада фронтының зур булмаган участогын өзде. Фиагдон һәм Дзуарикау авыллары дошман кулына күчте. Немец танклары, артиллерия һәм мотопехота Майрамадагны туплардан утка тоттылар һәм шәһәр янындагы шоссе буйлап Гизельгә бәрәп керделәр. Бу шәһәр Орджоникидзедан 5 километр ераклыкта иде. Һәм 2 ноябрь көнне дошман аны басып алды. Шуңа ук көнне Майрамадаг авылы халкы танкка каршы чокырлар һәм окоплар казды.

Дошман Орджоникидзегә якынлашса да, шәһәрне саклаучы совет гаскәрләре каршылыгын сындыра алмады. Орджоникидзе шәһәрен саклаучы гаскәрләр белән эшнә бетерә алмагач, генерал-полковник фон Клейстның Беренче танк армиясе, ашыгыч рәвештә һөжүм юнәлешен үзгәртеп, Орджоникидзе шәһәрен 15 километр көнбатыштарак әйләнеп узарга һәм Суар тарлавыгы буенча Орджоникидзедан 30 километр көньяктарак урнашкан Грузия хәрби юлына чыгарга теләде. Бу план тормышка ашкан очракта, Кавказ аръягынан гаскәрләрнең төньяк төркеменә резерв, сугыш кирәк-яраклары һәм азык-төлек китерү юллары өзелгән булыр иде. Шуңа күрә Суар тарлавыгына керә торган Майрамадаг авылы янында бик каты сугышлар башланып китте. Автоматчылар батальоны: «Ничек кенә булса да Майрамадагны дошманга бирмәскә!», «Фашистларны Суар тарлавыгына жибәрмәскә, үлгәнчә торырга!» — дигән приказ алды. Фашистлар моряклар саклаган Майрамадаг авылын уң көннән артык штурмладылар.

Батальон командованиесә планы нигезендә беренче рота взвод булып урнашты. Кече лейтенант Фланцбаумның беренче взводында Заһир Шакиров та бар иде. Ул шоссе буенда урнашты. Гитлерчылар турыдан-туры Заһир отделениесе урнашкан беренче рота окопларына якынлаштылар. Моряклар алгы сызыкта үз позицияләрен алды. Якынлашып килүче фашист-

ларның аяк тавышлары һәм исерек акыру-бакырулары ишетелде. Аннары томан эченнән өрәкләр кебек гитлерчылар күренде. Фрицлар бернәрсәдән курыкмыйча, яшеренмичә, сигаретлар тартып атлылар иде. Рота сугышка керде. Автомат чиратлары янгырады, фашистлар көчле ут астында калды. «Палундра! Майрамадагга семофор ябык!» — дигән тавышлар ишетелде. Засадалардан һәм окоплардан гранаталар яуды. Кыска чаткылар аша дошманнар буй-буй тельняшкалы, солдат пилоткасы урынына безкозыркалар кигән совет сугышчыларын күрделәр. Фашистларның беренче атакасы уңышсыз төгәлләнде. Алар күпсанлы үлекләр һәм яралыларны калдырып, Майрамадагтан төньяккарак чигенделәр.

5 ноябрь иртәсендә фашистлар өстәмә көчләр алдылар. Сугыш яңа көч белән кабынып китте. Ул озакка сузылды һәм бик каты булды. Заһир һәм аның дуслары дошман атакасын кире кактылар. Дошман яңадан чигенде. Эмма бу жиңу өчен морякларга бик кыйммәт түләрگә туры килде.

1942 елның 6 ноябрь иртәсендә сәгәт 8 дә сугыш яңа көч белән башланып китте. Беренче булып немецларның 6 көпшәле минометлары һәм эре калибрлы пулеметлары аваз салды. Бер сәгәттән соң батареялар хәрәкәتكә килде, ә иртәнге томан таралгач, төньяктан, Орджоникидзе-Алагир шоссе ягыннан мотор тавышлары ишетелде. Майрамадагга таба башняларында сары-ак төрелә танклар килә иде.

Танклар белән һөжүм итеп, гитлерчылар авылның урта урамына үтеп керергә, беренче һәм икенче роталар позицияләре арасында урнашырга, оборонаны тар-мар итәргә һәм һәр ротаны аерым-аерым юк итәргә теләделәр. Фашистларның маневрларын аңлап, батальон командиры Березов беренче ротага кичекмәстән урта урам башындагы Майрамадаг мәктәбенә бер катлы таш бинасын алырга һәм дошман танкларын тоткарларга әмер бирде. Рота старшинасы Ефим Матусевич житәкчелегендәге автоматчылар төркеме шул минутта ук бу приказны үтәде.

Заһир Шакировның танкка каршы нибары бер гранатасы бар иде. Ул аны алганда рота старшинасы: «Егетләр, бездә танкка каршы ата торган гранаталар бөтенләй юк диярлек, аны барыгызга да бирә алмыйм, кемгәдер бирәм икән, аны белеп файдаланыгыз. Шунны истә тотыгыз: отчет биргәндә һәр гранатага берәр танк таләп итәчәкмен», — диде.

Контр-адмирал С. С. Ворков үзенә «Суар тарлавыгы» исемле документаль повестенда (Орджоникидзе, ИР, 1983) болай дип язды: «... Шосседа моторлар үкерүе минут саен көчәйде, дошман танклары Майрамадагга килә иде. Иң алдан килүче машиналар беренче рота сугышчылары позициясенә омтылды. Танкларның башняларында кара, сары, ак төреләр. Чайкалган орудие көпшәләре белән куркытып, алар, батальон командиры Березов алдан күргәнчә, урта урамга киләләр иде. Менә танклар мәктәпнең тәбәнәк бинасына якынлашты. Бу бинага узган төн беренче рота старшинасы Ефим Матусевич үз төркеме белән урнашкан иде. Өч танк, аз гына тукталып, мәктәпкә туры наводка белән ут ачты. Эмма снарядлар нык таш стеналарга әллә ни зыян китермәде. Танктагылар төрәзәләргә һәм ишекләргә ата башлады. Бу юлы снарядлар бина эчендә шартлады. Морякларның хәле авыр иде. Бинадан чыгу өчен запас ишекләр юк. Басма алдына йөгереп чыгарга яки каршыдагы төрәздән ташланырга һич мөмкин түгел. Чөнки турыдан-туры өч танк пулеметы уты астына эләгергә мөмкин иде. Моряклар тар коридорда туплар шартлавыннан котылырга теләп, класстан класска күчеп йөрәргә мәжбүр булдылар. Инде хәл бөтенләй өметсезләнгәч, икенче дәрәжәле старшина Заһир Шакиров, йөз-кыяфәткә бөтенләй яшь малай, кулындагы бердәнбер танкка каршы гранатаны тотып, Матусевичка кискен төстә болай дип белдерде:

— Иптәш старшина, мин киттем...

Һәм ул мәктәп бусагасына таба атлады... Заһир Шакиров үз гранатасы белән иң алдан килүче танкны зарарлады. Танктан жавап бирүче булмады.

— Бер ерткычны жимердек! — старшина Матусевич шундый йомгак ясады. Эмма анда тагын күпме танк булуы билгеле түгел иде әле.

— Иптәш старшина, уң якта пехота! — Додик Рижский шулай дип кычкырды. — Иптәш старшина! Калган танклар кире борылды. Безне чолгап алырга телиләр микән?

Мәктәп янына якынлашкан ике танк, кинәт сулга борылып, Заһир тарафыннан зарарландырылган танкны калдырып акрын гына урам уртасына кереп киттеләр. Старшина Матусевич әче елмаеп: «Ерак китә алмаслар...» — диде.

Урам ахырында әле кичә үк батальон командиры беренче ротага ярдәмгә жибергән 45 миллиметрлы пушкалар засадада тора иде. Һәм нәкъ шулай булды да.

Эмма дошман пехотасы тыгыз сафлар белән мәктәп бинасына һөжүм итте. Автоматчылар немецларны тар-мар иттеләр. Соңгы патронга, соңгы гранатага кадәр нык тордылар. Мәктәп түбәсе яңа, матчалар жимерелә башлады. Моряклар противогазлар киеп сугыштылар, чөнки әче төтен аркасында сулап булмый иде. Күзләрдән яшь акты, киём-салым көйрәде. Барлык сугыш кирәк-яраклары беткәч, алар мәктәпне калдырырга мәжбүр булдылар. Чигенүчеләрне каплап, Ефим Матусевич автоматтагы соңгы дискны дошманга атып бетерде.

Мәктәп оборонасы кыйммәткә төште. Иң яхшы курсантлар, менә дигән егетләр һәлак булды. Кызганыч, бу минутта беркем дә ярым янган мәктәп бинасы алдындагы таш жирдә ятып калган фашист солдатларын исәпкә алмады. Ә менә танкларны санадылар. Өч танктан

берсе дә исән китә алмады. Беренче танкны куркусыз Заһир Шакиров жиберде. Калган икесен танкка каршы орудиедән атып туктаттылар.

Кичкә сугыш тынды. Беренче һәм икенче рота тырышлыгы белән фашистлар Майрамадагының урта урамыннан бәрәп чыгарылды.

Суар тарлавыгына ачкыч булган Майрамадаг өчен каты сугышлар икенче көнне дә давам итте. «Диңгез крепосте» дошманны кыйнады. Фашистлар ничек кенә ыргылмасын, 7 ноябрьгә, Октябрь бәйрәме көненә жинүгә ирешә алмадылар. Алар кичәгә сугышта алты танкларын һәм илледән артык кешеләрен югалттылар». Контр-адмирал С. С. Ворков 1942 елның 6 ноябрендә булган сугыш нәтижеләренә шулай дип йомгак ясады.

Дошман пулялары төнлә дә тынып тормайды. Немецларның тиз ата торган пулеметлары сәгать кебек һәрвакыт эштә булды. Икенче румын тау-укчы дивизиясенә 8 ноябрьдә һөжүмгә күчкән алдынгы частьлары Майрамадаг сакчыларының нык каршылыгына очрадылар. Артиллерия атулары да, пехотачыларның атаклары да — бер нәрсә дә совет сугышчыларын икеләндерә алмады. Авылда хәзер бер генә минут та тынлык юк иде.

Суар тарлавыгына керү юлын — Майрамадаг авылын алу өчен каты сугышлар 1942 елның 9 ноябрь көнне яңадан башланып китте. Майрамадагыны алу һәм Суар тарлавыгына керүне немец-фашист командованиесе ударның төп юнәлеше итеп билгеләде. Бу көнне сугышлар иң югары ноктасына житте. (Бу хакта А. Маковскийның «Социалистик индустрия» газетасында 1975 ел, 30 апрель санында басылган «Диңгез пехотасы старшинасы» исемле мәкаләсеннән тулырак мәгълүмат алырга мөмкин.)

Дошман моряклар батальонына каршы румын тау-укчы дивизиясенә барлык частьларын һәм немецларның «Бранденбург» полкын ташлады. Аларга авиация, артиллерия һәм алтмышлап танк ярдәмгә килде. Көчләр тигез түгел иде: бер совет сугышчысына 20 дән артык гитлерчы каршы торды. Шунның өстенә бу участкада безнең гаскәрләргә танклары юк иде. Моряклар бары тик автоматлар, пехотага каршы гранаталар һәм аз гына танкка каршы гранаталар белән коралланган. Хәтта аларның яндыргыч сыекча тутырылган щешәләре дә юк иде.

Майрамадагга төньяк-көнбатыштан сары-ак төрелә танклар килә. Заһир, сулуы кабып, Тамара Албегова өснә йөгәрә. Чөнки элегрәк анда кайбер сугыш кирәк-яраклары яшерелгән була.

— Андыйсыңмы, танкка каршы ата торган гранаталар бездә бик аз. Ә минем монда нәрсәдер бар, — дип, ул идән астыннан патрон тартмасы тартып чыгара. — Менә, күрәсәңме, ике данә. — Ул танкка каршы ата торган гранаталарны күрсәтә. — Матурларым!

Тамара аны бер генә минутка тоткарларга тели. Заһир, матур гына елмаеп: «Танклар, мин хәзер, мин тиз», — ди дә, өйдән чыгып йөгәрә. Күз ачып йомганчы, авылның төньяк-көнбатышындагы үз позициясенә, үз окобы янына барып житә.

Якынлашып килүче танкларны күргәч, Заһирның әйтелгән анты хәтеренә килде:

«... Чигенү — антыңа хыянәт итү... Ватаныңны һәлак итү... Үләргә, әмма чигенмәскә!»

Гитлерчылар совет морякларын тар-мар итә алмадылар һәм барлык куәтле техниканы аларга каршы юнәлдерделәр. Танклар куркынычлы үкереп акрын гына хәрәкәт итте. Алар бик күп иде: берәү, икәү, өчәү... бишәү... унау... егермеләп, утызлап!

Куәтле корыч танклар, үлем уты чәчеп, диңгезчеләр позициясенә якынайганнан-якынайдылар. 6 ноябрьдә, танк белән бермә-бер очрашканнан соң, ниндидер мөмкинчә белән генә исән калган иде. Бу аның 1942 елның 9 ноябрендәгә каһарманлыгы өчен үзенә күрә бер күнегү булды.

Сугышта үз артыннан башкаларны ияртеп беренче адымны кемдер ясарга тиеш. Һәм биредә бу адымны Заһир Шакиров ясады.

— Юк, үтә алмаслар! Жибәрмәбез! Ватан өчен!

Яшь курсант Заһир Шакиров сүзләре иде бу. Танкка каршы гранаталар бәйләме белән ул, окоптан чыгып, түшә белән шуышып алдан килүче танкка таба хәрәкәт итте. Иптәшләре нәрсә уйларга да белмәде. Танкка 1,5—2 метр кала, Шакиров гранаталар бәйләме белән танк астына ташланды. Көчле шартлау яңгырады, жир тетрәде. Тирә-юньгә төтен таралды. Корыч машина бер якка янтайды, аны ут чорнап алды.

Шушы хәлне күзәтеп торган иптәшләре Шакировның һәрвакыттагыча тыныч булуы турында сөйләделәр. Иптәшләренә хәтерендә аеруча бер деталь — Заһирның күкрәгендә ялтыраган медаль калган. Ул «Батырлык өчен» медален дә, «Сугышчан хезмәтләре өчен» медален дә алырга өлгәрмәде. Күкрәгендәгә медаль Бөтенсоюз авыл хужалыгы күргәзмәсе медале иде. Ул бу бүләккә 15 яшендә, яшь мичуринчы буларак Себер салкыннарына чыдамлы жимешләр үстерүдәгә уңышлары өчен лаек булган. Шушы бүләгә белән фашист танкын жибергәннән соң ятып калган урынында жирләнде.

Шакировның батырлыгы яшь сугышчылар өчен үрнәк булды һәм алар, бернинди куркусыз окопларыннан чыгып, дошман танкларына каршы ташландылар, гранаталар ыргыттылар. Ут һәм төтен белән чолганып алынган танкларның берсе туктап калды, башкалары ашыгыч рәвештә кире чигенергә мәжбүр булды. Фашистларның һөжүме бу юлы да өзәлдә, танклар үтә

алмады...

Батальон сугышчыларының батырлыгы, чыдамлыгы, каһарманлыгы аркасында дошман бер адым да алга китә, Майрамадаг авылын ала һәм Суар тарлавыгына керә алмады. Орджоникидзе шәһәре Кавказ арты фронтының төп көчләреннән аерылмады, дошман Хәрби-грузин юлына чыга алмады. Автоматчылар батальоны үз алдына куйган бурычны намуз белән үтәде, шуның өчен аңа «Гвардейский» исеме бирелде. 1942 елның 9 ноябрь көне Майрамадаг һәм Суар тарлавыгы оборонасында иң авыр һәм хәлиткеч көн булды. Заһир Шакиров батырларча һәлак булды. Ул тиңе күрелмәгән батырлык эшләде. Иптәшләрен үз артыннан ияртте. Гомерен биреп фашистларның алдан килүче авыр танкын юк итте һәм немец-фашист гаскәрләре Суар тарлавыгына үтә алмадылар.

Дингез пехотачыларының унынчы гвардия-укчы бригадасы 1942 елның 10 ноябрәндә яр-дәмгә килде. Майрамадаг авылы янында немец-фашист гаскәрләре төркемен чолгап алды һәм 11 нче гвардия частылары белән бергә Дзуарикау-Алагир юнәлешендә һөжүмгә күчте. Дошман туктатылды, аннары чолгап алынды һәм тар-мар ителде.

Заһир Шакиров Бөек Ватан сугышының иң авыр чорында батырлык эшләде. Бу вакытта әле Сталинград һәм Курск янында жиңүгә ирешелмәгән, Александр Матросов та үзенә үлемсез батырлыгын эшләмәгән иде.

Шунысы да игътибарга ласклы: нәкъ менә Заһир Шакиров батырларча һәлак булган урын Кавказ өчен сугышларның чиге иде. Моннан соң немец-фашист гаскәрләре бер адым да алга китә алмадылар һәм шушы чиктән аларны Төньяк Кавказдан куу башланды.

Авылда яшәүче Хажимар Базров яшь курсант Заһир Шакировны яхшы белә иде. 10 ноябрьдә аның үле гәүдәсен һәлак булган урыныннан Хәрби-Дингез флагы ябылган ат арбасында алып чыкты. Аерым хөрмәт йөзеннән Заһиргә Х. Д. Базров йорты каршындагы мәйданда, ярсулы Майрамадаг тау елгасының сул ярында махсус кабер казылды. Табут өчен такталарны Базров үзенә сарай түбәсеннән алды. Табут кызыл каймага төрелде. Батырны олы хөрмәт белән жирләделәр, кыскача чыгышлар ясалды, автоматлардан һәм пистолетлардан салют бирелде.

1973 елда Төньяк Осетия хөкүмәте Майрамадаг авылында Суар тарлавыгын каһарманнар-ча саклаучылар хөрмәтенә мемориаль ачу турында карар кабул итте. Аны ачуга йөзләргә, меңнәргә кеше жыелды. Кунаклар да — 34 нче Аерым дингез-укчы батальоны ветераннары да бар иде. Алар арасында Мәскәүдән язучы А. А. Маковский, Ленинград, Мәскәү, Баку, Орджоникидзе шәһәрләре делегацияләре, һәлак булган дингезчеләрнең туганнары, шул исәптән, Заһирның бертуган абыйсы Мәгрүф Шакиров та бар иде.

Әлеге карар нигезендә Суар тарлавыгы героес Заһир Шакировның гәүдәсе мемориаль үзәктә, дан һәйкәле янына күчереп күмелде. Жиңу бәйрәме алдыннан, 1973 елның 8 маенда майрамадагчылар һәм кунаклар Төньяк Осетия Республикасы Министрлар Советы вәкиле житәкчелегендә Заһир каберен янадан ачтылар. Бу кабер Майрамадаг елгасының сул ярындагы мәйданны янадан планлаштыру нәтижәсендә Х. Д. Базров бакчасында булды һәм аның гаиләсе каберлекне 30 ел дәвамында кадерләп карап торды. 1943 елдан бирле тимер-бетон һәйкәл дә сакланган.

Жирле хакимият тапшыруы һәм Заһирның абыйсы Мәгрүф Шакиров ризалыгы белән Заһирның мәетен янадан күмү осетин гореф-гадәтләре буенча башкарыла. 2—2,5 метр киңлектә һәм 2,5 метр тирәнлектә казылган кабер эченә ике кирпеч калынлыгында кирпеч стена салына. Ә өстән бетон плитәләр белән капланып, барлык тишек-тошык цемент эремәсе белән сылана. Плитә өсте 1 метр калынлыктагы жир белән каплана. Шулай итеп герметик жир асты мавзолес барлыкка килә. Кабер өстенә Заһирнең керамик фотографиясе белән Габбро кара гранит плитә куела: Аңа:

ШАКИРОВ

Заһир (Герман) —

Омск шәһәренинән яшь мичуринчы,
Дзержинск исемеңдәге

Хәрби-Дингез училищесы курсанты, комсомол, ирекле, II дәрәжәле старшина.

1942 елның 9 ноябрәндә Орджоникидзе шәһәрен һәм Суар тарлавыгы оборонасын саклаганда гранаталар бәйләме белән фашист танкы астына ташланып һәлак булды.

1924 елның 23 июлендә Пермь өлкәсенә Түбән Сып авылында туган, —

дигән сүзләр язылган.

Заһирның абыйсы — Мәгрүф Шакировта язучы А. Маковский тарафыннан батырны янадан күмгән вакытта төшерелгән берничә фоторәсем саклана.

1973 елның 9 маенда — Жиңу көнендә Майрамадаг мемориаль территориясендә Матрос бакчасы утыртылды. Аның үзәгендә Дан һәйкәле калкып тора. 10 еллык мәктәп директоры Феликс Заурбекович Кусов ул чагында болай диде: «Безнең илебездә истәлекле бакчалар һәм парклар бик күп. Бу бакча беренче Матрос бакчасы булсын...»

Оркестр марш уйнады. Загалдон елгасының көнбатышы белән чиктәш Мемориалның

барлык территориясендә агачлар утырту башланды. Ә төньякта кирпичтән менә дигән музей-йорт төзелгән иде. Агачларны дингезчеләр батальоны ветераннары 34 нче бригада командиры Александр Васильевич Ворожищев, герой-курсантлар Заһир Шакиров, Николай Громов, Рафаэль Хуцишвили, бригада комиссары Александр Семенович Кошкин һәм башкалар хөрмәтенә утырттылар. Агачлар утыртуда һәлак булган дингезчеләрнең әти-әниләре, туганнары һәм сенееләре катнашты. Бирегә 102 яшьлек әби Дзго Габиевна Батиева да килде. 1942 елда 70 яшьлек нык, таза хатынны дингезчеләр «Безнең Дзго әнибез» дип йөрткәннәр. Язгы кояштан күзләрен кысып, ул болай диде: «Туганнарым минем, балаларым, оныкларым, оныкларымның оныклары! Шушы Матрос бакчасы, улларым турындагы истәлек өчен сезгә рәхмәт... — Аның жыерчыкланган мөлаем йөзе кинәт катгыйланды. — Алар һәлак булды, ләкин алар турындагы истәлек беркайчан да үлмәс. Бакчабыз мәңгә чәчәк атар...»

Авыл Советы башкарма комитеты карары белән Майрамадаг авылының үзәк урамы хәзер Заһир Шакиров (Герман) исемен йөртә. Аны взводта да, ротада да бик яраттылар, хөрмәт иттеләр. Ротадагы соңгы гранаталарның Германда булуы очраклы хәл түгел.

1965 елның 23 февралендә яшь натуралистларның Омскидагы өлкә станциясендә Заһир (Герман) Шакировка багышланган мемориаль такта ачылды.

Заһирның яңа планнарына сугыш комачаулады. Ә аның планнары гаять тә киң һәм гаять тә зур иде. Ул данми рәвештә кырыс Себер климаты шартларында үсемлекләр табигатен кешелек акылына буйсындыру турында уйлады. Жәйге чорда Заһир пионер лагеряларына йөрде, аны яраткан эшеннән, яшь натуралистлар станциясеннән аерып алу кыен иде. Мәктәптән буш вакытларын станциядә эшләүгә багышлады, үсемлекләр тормышына багышланган күп кенә китаплар һәм журналлар укыды. Көндәлегендә ул болай дип язды: «Чия һәм шомыртны вегетатив ялгау. Чиядә шомырт!». «Төшсез чия». «Барысына да ышанмау — начар!». «Дөресләре белән бергә, дөрес булмаган раслаулар да бар». «Башлаганда һәрвакыт авыр». «Барысына да тәнкыйть күзеннән карарга». «Тәвәккәл һәм намус белән эшләргә». «Тышкы шартлар мираслыкны ныгыту мөмкинлеген бирә».

Аннары ботаника, селекция һәм генетика мәсьәләләре буенча журнал һәм башка басмаларның саннары күрсәтелә.

Заһирның дустаны һәм полкташы Камал Ташходжаевич Арифханов (Үзбәкстан ССР Фәннәр академиясе хезмәткәре, биология фәннәре кандидаты) үзенең сугышчан дустаны истәлегенә Үзбәкстан ССР Фәннәр академиясе ботаника бакчасында яңа агач үстәрә һәм аны «Заһир Шакиров гибриды» дип атый. Бу агачның күп кенә үзгә сыйфатлары бар. Ул тиз һәм яхшы үсә, күп жимеш бирә. Аның жимешләре эре, орлыклары күп, хәтта иң кызу жәй айларында да аның яфраклары коелмый, авыруларга бирешми. Агачның бу сыйфатлары аны эссе климат шартларында һәм Урта Азия зонасы туфракларында үстерергә мөмкинлек бирә.

Күренекле совет галиме, Ленин һәм Дәүләт премияләре лауреаты, ике тапкыр Социалистик Хезмәт Герое Николай Васильевич Цицин Омск яшь натуралистларының хезмәтләрен югары бәяләде һәм 1940 елның августында болай диде: «Авыл хужалыгы фәне борчылмаска мөмкин: чөнки аның Герман Шакиров, Шура Соркин кебек менә дигән өметле яшьләре бар». Сугыш булмаган булса, бу балалар абруйлы галим булып үсәр иде. Алар күп нәрсәне эшли алмады. Әмма үзләре турында якты истәлек калдырды. Заһирның яшь натуралистлар эшләре буенча асылмас дустаны Александр Соркин 1943 елны фронтта Иске Руссо шәһәре янында һәлак булды.

Заһир һәм Саша Соркин жирне, туган табигатьне яраттылар һәм аны үзгәртеп кору турында хыялландылар. Кем белә, ул хәтәр сәгатьтә Ватаныбыз кемне югалтты икән, килчәк Вавилов, Тимирязев, Мичуриннарынмы? Кем белә?

Заһирның абыйсы — Мәгрүф Габделхәевич Шакиров (Бөек Ватан сугышында катнашкан, СССР кораллы көчләре ветераны, техник фәннәр кандидаты, доцент) энесе Заһир турында һәркем дулкынланып укырлык китап язды.

«Минем гаиләм ерак таулы Осетия территориясендә иң яраткан Заһирыбызны югалтты. Әмма ул биредә яңа туганнар, эселәр, абыйлар тапты. Болар Майрамадагта яшәүчеләр. Заһир безне үз каны белән туганлаштырды. Кече энебезне үз кочагына алган Осетия жире безгә Пермь өлкәсенең Түбән Сып авылы кебек якын һәм кадерле.

Геройлар үлми. Кадерле Заһирыбыз да Майрамадаг авылында мәңгелек йокыга талган. Ул табигатьне, агачларны яратты. Һәм авылның тирә-юнендә әкияттәгедәй матур табигать. Кабер өстендә мәңгелек тормыш символы булып агачлар үсә. Язын алар чәчәк ата. Кабер өстендә тере чәчәк бәйләмнәре барлыкка килә. Алар жәен гомергә 18 яшьлек Заһирның йокысын кояштан саклаган кебек каберне күлгәлиләр...» Китап энә шундый юллар белән тәмамлана.

ШӘЙХЕЛИСЛАМ НИГАМАЕВ,
сугыш ветераны.
НАИЛ ГЫЙЗӘТУЛЛИН,
журналист.

МУРАҢ

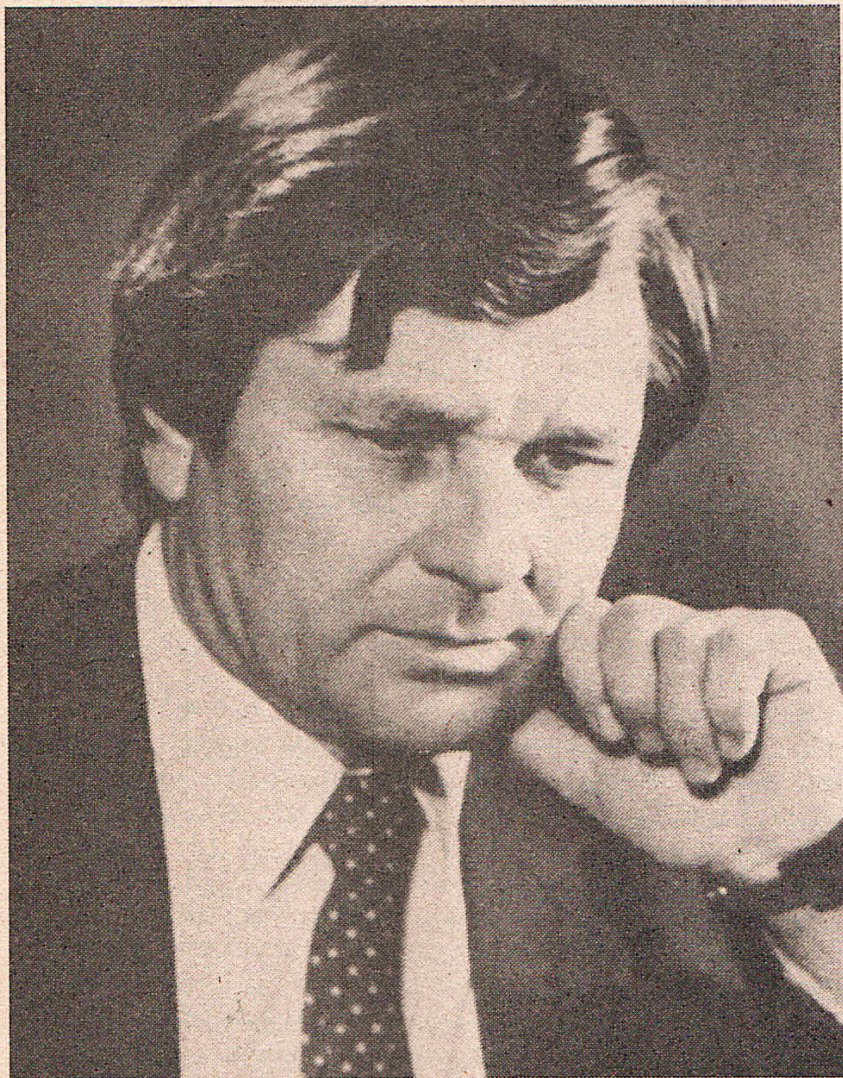
Кутанханәсе

Мөсәгыйт Хәбибуллин

Алматы булагы

(Тарихи роман)

* * *

Хансарайга беренче керүе иде Ләйләнә. Ул башта хан янында утырган ак йөзле ханбикәне күрдө, чырае да ак, өстендәге киеме дә акка зәңгәр буй төшкән күлмәк иде. Шуннан соң гына Илһам ханга игътибар итте. Буйчан һәм шактый кырыс булып күренде ул аңа. Кара сакаллы, жиләнә аяк йөзләрен үк каплаган, әмма жилән гелән алтын, жем-жем итем куя. Башында таж түгел, ниндидер кеш тиресе белән каелган алтынсыман кәләпүшне хәтерләтә. Ләйләнә күрдө дә хан, жиңелчә генә баш иеп исәнләште, Көл Галигә кул биреп күреште. Ханбикәсә исә ханнан бер тотам калмады, хан аларны түрәктагы сәкәгә хәстәрләнгән табынга алып китте.

Ханбикәне күргәч, Ләйләнә үзе дә белми ни өчендер әнисе күз алдына килде, ниндидер охшашлык тапты бугай ул аларда. Әле булса хәтерендә, әнисен алып китәргә иткәч, ул: «Кызым белән генә сабуллашыймчы?» — дип сорады. Нойон каршы килмәде. Ул кире борылып килде һәм Ләйләнә кочагына алды: «Кызым, бәгърем, күз нурым, бәгырькәем, аералар ич, аералар безне». «Әнием, елама, елама, әнием, мин еламыйм бит», — диде Ләйлә. Ни өчен, үзе дә белми. Чөнки бабакае

* Дәвам. Башы журналның 1995 елгы 3, 4, 5—6, 7—8, 9 саннарында.

Биккол янәшәдә генә басып тора иде, шуңа курыкмагандыр, мөгаен. Ләкин әнисе китәргә кузгалгач, аның аркасын күрүгә, Ләйлә кычкырып елап жибәрде: «Әнием, әнием, китмә, китмә!»

Шуннан аның янына Биккол бабакае килде, юатырга тотынды һәм аңа: «Менә бу агаң сине өйгә алып кайта торыр, бар, аның белән китә тор, мин дә кайтырмын, тынычлан, елама»,— диде.

Сәүдәгәр аны күтәрәп арбага утыртты һәм туган өснә түгел, ә Жамалбикә абыстай кулына китереп тапшырды.

Табынга утырышкач, Илһам хан чынаякка ясаган чөйгә үрелде, ортлап куйды, кипкән йөзем алып капты.

— Кол Гали туганый, Туран дөнъясының Хәрәземшаһ дәүләте жимерелгәч, мин борчуга калдым. Төрки илләреннән берүзебез калып барабыз бит. Хәрәзем — Туран халкының энжесе, йөзек кашы иде. Борын-борын заманда, кайбер аксакалларыбыз әйтүенә ышансак, Искәндәр патша Фарсы шаһы Дарийны жингәч, Төрки дөнъясына юнәлә. Ләкин фарсыларны үтеп, безнең далаларга чыккач, югалып кала. Чөнки төркиләр Искәндәргә моңа кадәр күрмәгән каршылык күрсәтәләр. Ошбу халыкны жинү максаты белән аның Төрки кавеменен башлыгы кызына өйләнүе дә хактыр. Раушания дип атаганнар бугай ул кызны. Имеш, борынгылар әйтмешли, Кояшлы каланы нәкъ менә шул патша Раушания хатынына салган. Безгә ул хатын Искәндәрдән углан табуы да мәгълүм. Әнә шул кала да хәтта магуллар кулына күчте. Мин беләм, Кол Гали хәзрәтләре, Олуг Мөхәммәд төрки халкына хас булмаган явызлык кыла — Чыңгыз ханның илчеләрен үтертә. Илчеләрне шаһ үзе түгел, вәзире кылган дип тә сөйлиләр. Әмма кара этнең бәләсе ак эткә төшә ич, гаепле булып кала Олуг Мөхәммәд, бөтен нәфрәтен Чыңгыз хан аңа юнәлтә.

— Алай ук димәс идем мин, хан хәзрәтләре,— диде Кол Гали кәсәсен куеп.— Милади белән 1206 елда Хәрәземдә һөнәрчеләр баш күтәргәч, Олуг Мөхәммәд менән артык кешене дар агачына астыра. Шунның чаткысы буларак 1212 елда шаһка каршы Сәмәрканд халкы баш күтәрә. Олуг Мөхәммәд гүзәл каланы гаскәриләреннән жимертә, каланы өч көн буена яугирләреннән талата. Димәк, шаһ үз халкы белән сугыша башлаган була инде. Бит, хан хәзрәтләре, илне гаскәр түгел, халык саклый. 1219 елда шаһ иленә магуллар керде. 1221 елда магуллар Үргәнечне алдылар, Сәмәркандны. Бохараны Чыңгыз хан үзе ала, ә сез көдрәтле һәм төрки дөнъясының йөзек кашы тәхетен, илен-халкын Жәләлетдин угланына ташлап, Иран эченә качкач, Чыңгыз хан аның артыннан Жәбәй белән Сүбәдәйне жибәргән, болар Олуг Мөхәммәдне куып бара-бара Мерв, Һират, Бәлех, Рәй, Истрабад, Һамадан, Тәбриз калаларын алганнар. Ниһаять, Олуг Мөхәммәдне куа-куа Кавказга барып чыкканнар. Олуг Мөхәммәд Хәзәр (Каспи) дингезендәге бер утрауга кереп кача һәм шунда вафат була. Һәр калада аны жинелү көтә, чөнки халык аны якламый, үз итми, элек кылган яманлыкларын онытмыйлар. Калганы, хан хәзрәтләре, үзегез дә беләсез.

— Олуг Мөхәммәд ил-халкын түгел, нәсел жебен өзә, Кол Гали. Халык — күлдәге балык кына ул, тоталар күлдәге балыкны — беткән кебек, бактың исә ике-өч елдан тагын күл тулы балык. Ә менә ил белән идарә иткән хан нәселе корыса... яман, аны буыңга салу кыенга туры киләчәк. Мин күптән түгел, Сәлим атамның язмаларын карап утырдым. Ул мәрхүм бит кырык ел Болгар тәхетен били, йөзләп кала бина итә, шул исәптән Казанны да, Ашлыңы да, Жүкәтауны да. Ә ул болай язып калдырган: «Илдә хакыйкәт кылыч белән расланмый, дога һәм вәгазь белән раслана. Ялганга һәм алдауга йөз тоткан хан тәхеттә озак утырмас, аңа каршы үз халкы ук күтәрелер. Ә ялганның азыгы — көч һәм алдаудыр. Ялганга йөз тоткан хан халкын да бәхетле итмәс. Ачы хакыйкәт татлы ялганнан мең тапкыр артыктыр. Ялган хакыйкәттән дә яман хакыйкәт юктыр. Ялганны дәрәс дип расларга маташудан да яман ялган юктыр.

— Хак сүзләр, хан хәзрәтләре, хак сүзләр,— диде Кол Гали.

Һәм Ләйлә белән ханбикәнең ни турындадыр әңгәмә корып утыруларын күрәп, елмаеп куйды. «Ханбикә белән дә уртақ тел таба алган»,— дип уйлап алды.

— Хан хәзрәтләре, теләме моңы, теләмиме, хаким кеше кискен чараларга таянырга мәжбүр. Бәхәссез, тәхет ягында фәлсәфи бәхәсләр дә чарасыз хәлдәр. Безнең халык суфиларга мәкиббән китеп, иярмәде. Суфига, барыр сукмак булса, шул житкән. Сөзгә исә бөтен бер ил белән идарә итәргә кирәк. Борынгылар әйткәннәр: яман чир килер итсә, каладан этләр дә кача башлар, дип. Аллага шөкер, Болгардан качучылар юк, киресенчә, безнең тарафларга угыз-кыпчак агыла.

— Алар хәзер Болгарга туктамыйлар, Кол Гали туганый, Кашан, Казан тарафларына юл алалар. Урын булмаудан түгел, Болгарга аларның кирәге юк, артык тамак, артык жан, һәр жанга торақ кирәк. Ә Болгарда барысы да исәпләнгән.

Башкалада дим. Углан Габдулла Биләр каласын бина итеп ята, шунда жибәрәм мин аларны. Иншалла, магулларга көчөбез вә куәтебез житәр, безнең тарафтан алар өч тапкыр кыйналдылар инде. Шуның өчен без баскынчыларга каршы нык хәзерләндек. Имамнарыбыз да халыкны хәзерлиләр.

— Дога кылып кына каланы саклап алып калып булмас бит, хан хәзрәтләре.

— Мин имамнар догасына гына таянмыйм, Кол Гали туганый. Кальгаларым ныгыттым, коралларым камилләштердем, аннары халкыма да ышанам, иншалла, баш бирмәс. Шул ук вакытта мин сиңа да зур өмет баглыйм, туганый. Хак, халыкка дога гына аз, аңа синеке кебек шигърияткә салынган ялкынлы сүзләр дә кирәк. Халыкның рухи көче синек шигърьләрендә, кыйссаларында чагылачак. Рухи көч исә — үлемсез, мәңгедер. Мин «Кыйссаи Йосыф» дигән дастаның тәмамлап килсәң дип ишеттем...

— Әйе, бу шулай, хан хәзрәтләре.

— Күчерүчеләр, төпләтүчеләр миннән булып, туганый.

— Рәхмәт, хан хәзрәтләре. Мин бу мөмкинлектән файдаланып калырга тырышпын.

— Дошманның һәр ыстанында безнең кешеләр бар, Кол Гали. Имамнарыбыз, сәүдәгәрләребез. Алар барысы да язу белән эш итә. Ә магуллар нигездә белемне уйгур мөгаллимнәреннән алганнар икән. Димәк, күп тә үтмәс без аларны барыбер жинәрбез... Тик ул вакытта без генә булмабыз... Мин ишеттем, Чыңгыз хан да ислам динен кабул итәргә булган һәм иткән дә икән дип, тик аңа имамнар шарт куйганнар: Хажга барырга, ә ул аяклары сызлауга сылтап, бармаган, имеш.

— Булган андый хәл, хан хәзрәтләре. Ләкин Чыңгыз хан аяклары сызлаудан түгел, хәлифә белән бәхәскә кергән булган, ә Хажга хәлифә илләре аша узасы.

— Аллага шөкер кылам, без гафил булмадык. Кыйблабыз — ислам, чишмәбез — белем булды. Мәдрәсәләребезне Хәнджәл хан ук салдыра башлаган, мөгаллимнәр укыткан. Хәер, бик борынгы бабаларыбыз Кубрат хан да, аның угланы Кодрак та, аның угланы Ишкул да, аның угланы Иллек тә, аның угланы Болгар да, аның угланы Тукий хан да, аның угланы Айдар хан да, аның кияве Хәнджәл хан да, Айдар хан угланы Зөбәер хан да, аның угланы Мөхәммәтәмин хан да, аның угланы Силки хан да, аның угланы Алмас хан да, аның угланы Микаил хан да, аның угланы Әхмәд хан да, аның угланы Беренче Мөзмин хан да, аның угланы Талиб хан да, аның угланы Икенче Мөзмин хан да, аның угланы Шәмгун хан да, аның угланы Хәйдәр хан да, аның угланы Мөхәммәд хан да, аның угланы Сәгыйд хан да, аның угланы Бараж хан да, аның угланы Ибраһим хан да, аның угланы Сәлим хан да. — Илһам хан сулышы житмәүдән интеккән берәүдәй берәз хәл алып торды. — Һәм менә, туганыем, мин — Илһам хан. Минә дә исәпкә алып һәммәсә егерме биш хан булабыз. Барысы да дәүләт биләгән, төхөттә утырган, халык белән идарә иткән. Син укыган, белемле кеше, туганый. Мин янә бер нәрсәгә игътибар иттем. Пәйгамбәрләребез дә егерме биш булган икән ич. Ни бу? Очраклы хәлме?.. Түгелдер, туганый, чөнки бу хәтле туры килмәс иде. Менә игътибар ит: Адәм пәйгамбәр, Идрис, Нух, Һуд, Салих, Ибраһим, Лут, Исмагыйль, Исхак, Ягъкуб, Йосыф, Әйүп, Шөгаип, Муса, Һарун, Зөлкәфил, Давыт, Сөләйман, Ильяс, Әлисагъ, Юныс, Зәкәрия, Яхья, Гайсә, Мөхәммәт галәйһис-сәлам. Мөхәммәт галәйһис-сәлам әйткән: «Мөселманнар һәрчак исләрендә тотсыннар: яхшы бәндәләр өчен — жәннәт, яман кешеләр өчен — тәмуг әзерләнеп куелган. Аллаһы Тәгаләгә, фәрештәләренә, китапларына, пәйгамбәрләренә, Ахирәт көненә инанганнан соң, мөселманга тәкъдирнең изгесенә һәм яманына иман китерү тиешле. Бәндә булган кеше ышанырга тиешле: дөньялыкта адәм баласыннан кичкән, башыннан үткән яманлыктар-авырлыктар — барысы да Хак Тәгаләнең тәкъдире белән ирешер, шунлыктан халыкларның таянычы да бер Аллаһы үзе булып.

— Сөз, хан хәзрәтләре, мине таң калдырдыгыз.

— Шуның өчен, туганыем, мин атам-бабаларымнан калган төхөтемне беркемгә дә бирмәм. Мин магулларга соңгы тамчы каныма кадәр каршы торыпмын.

— Кабат әйтәм, мин хәйран калып утырам, хан хәзрәтләре. Сөз бар ханнарны да яттан беләсез, пәйгамбәрләренә дә. Бу мәгълүматларны белү кәтиб Хафиз белән миңа килешсә дә, хәтта зарур булса да, сезгә... Сөз хаким кеше ләбаса.

— Боларның барысын да атам язып калдырган, туганый. Һәм нотык-үгетләре дә бар. Менә тыңла: «Чит илләргә ышанычлы шымчылар жибәреп тору, күрше дәүләтләр хакында хәбәрлар булу — дәүләт гомерен озайтыр, синә ышанычлы итәр. Моның өчен мосафирлардан, суфилардан, сәүдәгәрләрдән, табиблардан файдалану да оят түгел. Аларның һәммәсә дә, хәтта ярлы-ябага да ханның күзе вә колагы булсыннар. Яман хәбәрне көне белән хансарайга ирештерсеннәр. Сарай шәрифенә иң ышанычлы кешене куя зарур. Сатылмасын, сарайга килгән хәбәрне читкә

сатмасын өчен аңа яхшы түләү кирәк. Шымчыларны мөмкин кадәр ханның үзенә кабул итү зарурирак булыр. Чөнки беренчел хәбәр икенчел хәбәрдән күп тапкыр бәһалерәктер. Вәзирең башка халыктан кую хәерлерәк булыр, чөнки вәзирнең дә дошманга сатылу ихтималы бар, ә чит халыктан килгән вәзирдә туган-тумачалык аз чагылыр. Хансарайда галимнәр һәм үгетчеләр сан ягыннан бер чама булырга тиеш. Чөнки галим кеше аз сөйләр, мәгәр аны котыртучы, кымтырыклап торучы булмаса, дәүләткә файда китермәс, юкны — бушка төяп яшәр». Боларның барысын да атамыз миңа язып калдырган, туганый.

— Үргәнечтә дәрес биргәндә мин бер шәкерт авызыннан хикмәтле хикәят ишеткән идем, хан хәзрәтләре, Рум императоры ике йөз мең гаскәр белән солтан Алып Арыслан белән очраша. Төрөк батыры жиһангир ир-ат кул астында нибарысы унбиш мең атлы гаскәр була. Бу кан коюдан солтан Алып Арысланга качарга мөмкинлек була. Әмма ул качмый. Туктала да гаскәренә мөрәжғәгать итә: «Кем дә кем орышка катнашмыйча китәргә тели — китсен, чөнки сезнең алдыгызда фәрман бирүче солтан түгел, ә гади сугышчы», — дия-дия күз яше белән елый башлый. Шуннан күтәрелә дә сугышчыларын әйдәп дошман өстенә ташлана. Жиде яра ала Алып Арыслан, өч аты яу кырында ятып кала, әмма жиһангир баһадирның унбиш мең гаскәре яваннарны жинәләр. Шуннан яван императорын арканлап, солтан каршына китерәләр. Солтан аңа бер сүз әйтми өч тапкыр камчы белән суга да: «Дүрт ягың кыйбла, бар, кайт үз иленә, әмма ары таба минем илемә, минем жәйләүләремә аяк басасы булма», — ди.

— Гыйбрәтле хикәят, — диде Илһам хан, Кол Гали касәсенә кымыз коя-коя. — Гыйбрәтле хикәят.

— Менә икенче бер гыйбрәтле хикәят, хан хәзрәтләре. Бөек Искәндәр Иран шаһы Дарийны жингәч, сугышчылары шаһның жария кызларын кулга төшерәләр. Искәндәргә бу хакта хәбәр итәләр. Чөнки сугышчылары жарияләр арасында бер бите ай, бер бите кояштай гүзәл вә сылу кыз күрәләр. Бу кызны күргәч, барысы да аһ итәләр, чөнки бу кыздан чынлап та ай һәм кояш нурлары балкып торган сыман була. Сугышчылар кызның гүзәллегенә, сылулыгына соклануларын уртаклашырга дип Искәндәргә киләләр һәм аны һич югы кызны барып күрергә димлиләр. Әмма Искәндәр баш тарта: «Мин ул кызларның ирләрен жиндем, жинелгән ирләрен кызларынан жинелү Аллага хыянәт итү белән бердер», — дип жавап бирә.

— Янә гыйбрәтле хикәят, гәрчә булган хәл булмаса да гыйбрәтле, — диде Илһам хан. — Ә син, туганый, кыйссаны сузма. Мин аны көтәм. Магуллар килгәнче минем синең «Кыйссаи Йосыф», дастаның укуп чыгасым килә. Хикәятләрдәге кебек орыш, сугышлар да бармы?

— Мәкер, мәхәббәт, сагыш, тугрылык, әхлак вә әдәп гыйбарәләредер кыйссамда, әмма орыш вакыйгалары юктыр, хан хәзрәтләре. Мин ышанам, киләчәк буын халкы узара тату яшәргә өйрәнәр, чөнки сугыш берәүне дә бәхетле итмәде әле.

— Һәм итмәс тә, итмәс тә, туганый. Бу кыз бала сәркәтибең икән. Бик әйбәт.

— Без кузгалыйк инде, хан хәзрәтләре...

— Әйе, әйе, табынга фатиха кылыйк та...

Илһам хан белән ханбикә аларны болдырга кадәр озата чыктылар. Хансарай капкасы яныннан үткәндә Кол Гали Бәхтиярны күрдә. Егет аның янәшәсендә атлаган Ләйләгә нидер әйтте, әйтергә иттеме, әмма Ләйлә аңа елмайды гына, әллә карап калган ханны, әллә мөгаллимәннән яхшысынмады, авыз ачып сүз әйтмәде.

Сәфәр асның жиденче көне иде бу. Магуллар явы килүгә нибары алты атна калып бара иде. Болгарда исә әлегә тыныч, тормыш калада тәүгечә булса да, ниндидер тәйфун килүен сизгән кебек урамнарда шомлы бер тынлык тора иде. Дөнья буйлап Болгар өчен иң яман — Маймыл елы атлый иде.

13

Икмәк игүнең нәтижәсе — тамак туклыгы. Тамагы тук кеше генә кулына каләм ала. Тамагы тук булмаганда исә ул энә бер тамакны кайгыртып, әллә кайларга сәфәр кыла, әллә ниләр эшли — жир сукалый, икмәк чәчә, ура, суга, ярма яра — каләм тотарга исә вакыты да калмый. Әгәр дә мәгәр кемдер аңа энә шул ризыкнигмәтне ниндидер бәһагә китереп бирә икән — ул шагыйрь, уйлап табучы, һөнәрче, күн иләүче, тегүче, чигүче, башмак суктыручы, тула басучы, тимерче, чуен коючы, бакыр кайнатучы, хатын-кызларга нәкышланган алкалар, беләзекләр, зөбәржәт ташлы балдаклар, йөзекләр ясаучы — тагын-тагын әллә нинди һөнәрләргә ия халык.

Кол Гали туа-туганнан бирле тамак өчен кайгырмады. Аңа гарәп, фарсы, төрки галимнәреннән вә мөгаллимнәреннән сабак алырга, укырга мөмкинлекне башта Биккол атасы бирде.

Менә ул хәзер туган илендә, мәгәр һаман ул Биккол атасы карамагында. Аның байлыгы исәбенә яши, көн күрә, яза, шәех дәрәжәсендә йөри. Йосыф һәм Зөләйха дастанына ул жиһангир баһадирлар, Алып батырларны кертмәде. Ул рәнжетелгән колларны фиргәвен итте, Зөләйха кебек гыйшык юлында газап чиккән, кырык ел буена мәхәббәт утында янган хатынны сурәтләде. Аның жисми мисалы—Зөлхидәдер. Дастанда Зөләйха рухани вә әхлакый яктан зур үзгәреш кичерә, пакьләнә, сафлана. Дастанга кергән барлык каһарманнар да Аллаһы Тәгалә бәндәләре. Алар яратышалар, сөешәләр, хис ялкынында яналар, оялалар, тартыналар, рәнжетеләләр, кимсетеләләр, мәгәр олы мәхәббәтләренә тугры калалар. Инде гамәли тормышларында бердәнберләрен тапкач, шатлыкларынан ни кылырга белмиләр. Чөнки ул боларны үзе кичерә, үз мәхәббәте, үз йөрәге аша уздыра. Ул аны тапкан иде бит инде, тапкан иде. Тик кавышырга гына язмады аларга. Ә шул үзенә кичерешләре барысы да—мәхәббәттән исерүе һәм аны югалтуы, сагыш-сагынулары аша һаман аны көтүе, ниһаять, табуы кыйссада чагылыш тапты. Хак, тормышта ул аны таба алмады, мәгәр кем аның хыялын тыя ала. Ул аны кыйссасында тапты. Ул гынамы, аның кызын Аллаһы Тәгалә китереп бирде. Ләйлә гадәттәгечә йә үз бүлмәсендә, йә аның янында дастанның соңгы фасылын күчерде, ул инде сүрә-сүрә итеп, бәйләп куйган. Бүген ул үз бүлмәсендә утыра. Нигәдер күренми. Илһам ханнан кайтканнан соң житдиләнде, сабырланды.

Каләмән кулына алып, энжеләрен тезәргә генә жыенганда аның янына Ләйлә керде. Башына килгән бөтен уй-хыялы сибелде, таралды, фикер жеп очы кулыннан ычкынды. Ул хәзер тик аны күрде, гәрчә ул кергән ишеккә әйләнеп карамаса да, белә иде—ул, Ләйлә. Кулыннан каләмә төштә, балачактагы кебек колакларын селкетте, түбәтәен рәтләде. Бөтен хәрәкәтендә, үз-үзен тотышында самимилек, гасабилик чалымнары күзгә ташланса да, Ләйлә аңардагы үзгәрешне күрмәде дә, сизмәде дә. Әллә нигә чарасыз кала башлады ул Ләйлә килеп кергәч, яза алмый, зиһене бутала. Житмәсә, өстәлгә куйган каләмә тәгәрәп китте, менә-менә өстәл читенә житәчәк, ак киезне карага буяр, ләкин каләм алтын кара савытына сөрелде, туктап калды.

Үрелде, каләмне кулына алды. Күтәрелеп караса—каршында алиһәдәй Ләйлә басып тора.

Мөгаллимем, хан кырында күнелле булдымы? Сөйләштегез дә сөйләштегез. Ә миңа ханбикә ошады, ул шундый садә, гыйффәтле.

Каләм янә өстәлгә ятты. Нинди язу ди инде, каршында үзе—алиһә басып торганда.

— Илһам хан борчуда, зур орышка хәзерләнә, каһәр магуллар илгә яу йөрергә жыеналар. Ә ул барысыннан да хәбәрдар. Аның үз кайгысы үзенә бик житкән, Ләйлә.

Каләмән янә кулына алды, ике бармак арасына кыстырып, бөтергәләп торды.

— Ханбикә дошманның һәр ыстанында безнең кешеләребез бар, дип мактанды. Артык баһадир угланы Ташбай Күнбай бәк төмәнә белән очрашкан, бик каты орышканнар, болгарлар магулларны Жаскның аръягына куып жибергәннәр, олауларын, хезмәтчеләрен, хатын-кызларын әсир иткәннәр, диде.

— Бу хакта Мәрһәм ханбикә генә беләме?

— Белмим. Мин аңа Күнбай бәктә минем әнием, ул аны ирексезләп алып китә, дип әйтеп кенә әйттем. Әниемне Ташбай углан егетләре коткарган булсалар, мөгаллимем...

— Амин, амин, Ләйлә. Әйдә, Аллаһы Тәгаләдән шулай булуын сорап, дога кылыйк.

Дога кылдылар. Күзгә-күз карашып алдылар.

— Нигә бу хәбәрне кичә үк әйтмәдең, Ләйлә?

— Алар юлда икәннәр инде, бүген-иртәгә кайтып житәрләр, диде.

— Соңгы фасылны язарга утырган идем, Ләйлә. Бу хәбәрне йөрәгем жилкетеп жиберде. Калдырып тор әле мине...

— Йосыф вафаты фасылын язасыңмы, мөгаллимем?

— Син каршыңда басып торсаң, Йосыф вафаты фасылын да, хәтимәсен дә яза алмамдыр, Ләйлә.

— Кичер мине, мөгаллимем. Мин киттем. Төпләүчеләргә барасым бар.

— Хан төпләүчеләргә үзем түләргә, диде. Әллә ниләр ышандырып йөрмә.

— Якшы, мөгаллимем.

Ләйлә генә чыгып киткән иде, читлектәге тутый кошчык сайрага тотынды. Кол Гали күзләрен йомды. Һәм Зөлхидәне бөтен барлыгы белән күрде. Йөзә кояш кебек балкый иде, хәтта ай оялыр иде бу яктылыктан. Зөлхидәнең хәтта кулларынан да нурлар балкый, аның нурлары Кол Галинең йөрәгенә үтеп керә, сөенечле бәхетне тагы да тулыландыра, хыялын йөгәнсез итә. Түзмәде, үрелде, каләмән алды һәм гүя

аның кулыннан алды, ул хәтта аның бармак жылысын тойды. Ни кылырга белмичә кулны сөя-назлый башлады. Сихри көчкә, тылсымга ия бармаклары саз кылларын барлаган кебек, аның күңел кылларына кагылып-кагылып алдылар. Нәрсәдер зенләде, көйгә салынды, йөрәк ялкынлы хис белән тулды. Бу инде Аллаһы Тәгаләдән иңгән илһам иде, акыл ял итә, ә хис ташкыны каләмен алга әйдәде, йөрәк тибешенә жайларга керешеп, яздырды да яздырды. Әйтер теләге каләм очында, ә артында иңенә таянган килеш Зөлхидә тора. Ул аның башыннан сак кына сыйпый һәм яз, яз, Кол Гали жаным, соңгы фасылыңны яз, аннары хәтимәне тәмамларсың. Моңы Зөлхидәң тели, яз... ди.

Язды да язды. Фасыл тәмам. Илаһи көчнәң каян килсәң ул белә иде, әмма аның янында чын сурәт булып, Зөлхидәсә беренче тапкыр басып торды. Ул хәтта аның бармакларын кул учында тотты, тән жылысын, сулышын тойды. Сәер сурәт иде бу. Торды, бертын ишекле-түрле йөрдә. Туктады, йомры сакалын учлап, туктап торды, тагын кузгалды. Зөлхидә бәгърем, исәнме син? Нә язган безгә Аллаһыбыз, кавыштырырмы безне?.. Әллә булмаса, Сак белән Сок кебек мәңге шулай бер-беребезне күрә алмый, кавыша алмый ошбу якты дөньядан китәрбезме?..

Утырды, кулына тагын каләмен алды.

«Йосыф сәүчә ул шәһәрдә байтак торды,
Бер көн ана Тәңрә әжәл мәгълүм кылды,
Йосыф шуннан улларына васыять кылды:
«Иманыгыз нык саклагыз»,— диде имди.

Озакламый Зөләйхасы вафат булды,
Ә Йосыфның күңле сагыш-хәсрәт берләп тулды,
Шуннан кабат өйләнмәскә карар кылды,
Угыннарын тәрбияләп яшәр имди».

Юк, болай язу ярамастыр, аерылды мохиттан, аерылды ихлас тормыштан, барысы да хыялында туган шигъри тукума. Беркөнне аңа имам хәзрәтләре: «Сән шигъриятендәгә дәрәслек вә хаклык ихласи жисми хаклыктан күп өстен чыккан, Кол Гали»,— диде.

Ләкин языласы язылган иде инде, кабат кайтып болай яза алмас, тәне-күңеле авыр йөктән арылган кебек жиңеләеп калган. Кемнеләр дөшсә, куанычын уртаклашасы килә.

— Мәфтуха апа, Ләйлә, бире керегез әле, керегез! — дип кычкырганын сизми дә калды. Ә тегеләр килеп кергәч, күзләренә баккач, курка калды, нә кылырга белми язган кәгазьләрен жыя башлады.

Кулында диванның соңгы фасылы, Ләйлә килде дә барысын да кочагына алды һәм күзләрен тутырып:

— Беттеме, мөгаллимем? — диде.

— Ләйлә, Мәфтуха апа. Мин бүген 633 нче елның Сәфәр аенда, Маймыл елында диванымны тәмамладым.

— Балакаем, шөкер ит, шөкер ит,— диде Мәфтуха якын ук килеп һәм кочып алды.— Син, балакаем, Болгар халкына хәзинә тапшырдың. Синен бу дастаның кулдан-кулга йөрер, буыннан-буынга күчәр, оныкларың синен белән мактанырлар, горурланырлар. Төрки-болгар халкы синен бу дастаның Коръән Кәрим урынына тотар.

— Бу ни бу! «Каян килә ошбу хатынга бу тамаша акыллы сүзләр. Барысы да хак булса?!».. Сүзләрең фәрештәләренә амин дигәнәң туры килсәң, Мәфтуха апа. Син мине әнием кебек якын күрдәң, Биккол атам турында әйтеп тә тормыйм. Иншалла, ул да бер кайтып төшәр.

Беренче тапкыр, тартынмыйча Ләйләнең битеннән үпте, Мәфтуха апаның йөзенә йөзен куйды, кочагына алды.

— Утырып хәтимәңне дә яз да, күчерүчеләргә алып китәм,— диде Ләйлә.

Ул аңа җавап бирмәде, бары тик елмайды гына. Мәгәр бу елмаюда барысы да бар иде: мәхәббәт тә, шигъри юллар таптырган әнисе гыйшкы да, илһам биргән шөкерана да, тансыклау-сагыш белән үткән гомер дә.

Сүбәдәй баһадир бу көнне өч ел көттә, өч ел гына түгел, үнөч ел. Үнөч ел буена ул болгарларның Чирмешән, Кандырча, Карамалы калгаларын саклады. Керде, талалар, жимерде, ләкин аны янадан кыйнап чыгардылар. Жәйләү гомере Жәекның аръягында узды, болгарлар Жәекны кичәргә кыймадылар, башкортлар исә Урал таулары арасына качканнар иде. Ниһаять, үткән Сарык елында олуг хан Үгәдәй аны Каракорымга дөштерде. Гаять зур Корылтай уздырылды. Болгар хакында Сүбәдәй нотык тотты. Ул һични яшәрмәде, барысы турында да тәфсилләп сөйләде. Болгар-

ларны ике-өч төмөн белән генә, ул гынамы, биш-алты төмөн белән генә жинү мөмкин түгел, диде. Өч-дүрт тапкыр болгарлар тарафыннан кыйналган Сүбәдәй дошман йөзөндәге буяуларны артыгы белән куерды, чөнки белә иде, башкача Болгарны яулау һәм буйсындыру мөмкин түгел.

Ике арада күчеп йөргәндә ул үзе белән кишектиннәрен алмады диярлек. Берүзе, берьялгызы чыгып китәр иде, әмма дүрт жайдак аты булып, аларны көнгә ике-өч тапкыр алыштырып, кайбер чакта бер шалтыдан икенче шалтыга бер көн үтәсе юлны ярты көндә үтәр иде. Ризыкка янә исе китмәде, атланган атының ияр астына телем-телем ат ите куяр, ә ул ит тир белән парланып, төмам пешәр иде — шуны ашады. Ә инде бик сусаса, ат муены тамырын тешләде дә кан эчте. Сүбәдәй баһадирны берәү белән дә бутап булмый, аннары аны башка берәү белән дә бутарлык та түгел иде. Гади-садә киенер, әмма очлым башында һәрчак дүрт бөркет каурые булып. Бу аның дәрәжәсен билгели торган, күзгә бәрелерлек тамга. Сукуп булмаган кеше аны йөз адымнан таний, атыннан төшөп тез чүгә. Фәкать нойоннар, угланнар гына аның каурийларын, ала атын күрөп, аттан төшөп тез чүкмиләр, хәер, баһадирның моңа бер дә исе китми, чөнки белә: орыш башландымы — алар барысы да аның кул астына килеп керәләр; ә анда инде ул кемне кая жибәрергә белә, бик борын чөеп йөргәннәренсә төмәннәрен ут уртасына да кертеп жибәрә ала иде. Ә орыш кырында баһадирны тыңламау, аңа каршы әйтү — баштан калу белән бер иде.

Ул юртасын, ягъни төмөн, ярдәмчәсе Күнбай бәккә калдырды. Алар инде Кандырча калгасын алганнар, шунда кереп оялаганнар, шунда кышлаганнар иде. Ни сәбәпләдер Болгар ханы Илһам Кандырча калгасын югалтса да төмәннәрен жибәрмәде, ахырысы хан магулларның зур орышка хәзерләнгәннәрен белә һәм шуңа хәзерләнгән булса кирәк иде. Аннары Сүбәдәй баһадир юртасында болгарларның ике аксакалы тора: киңәш итәләр һәм Сүбәдәй баһадир аларга ышана иде, чөнки кат-кат сынап карады, иллә кыек юлдан йөрмәүләренә төшенде. Мәүлә Хужа исә бөтенләй изге кеше иде, төмөндәге төркиләргә, бигрәк тә татарларны ислам диненә сәждә итә. Итә бирсәң, дин әһелләренә Чыңгыз хан да ышаныр иде. Сәүдәгәр Бикколга килсә, ул Болгарның барлык тормышыннан хәбәрдар иде. Илһам ханның күпме гаскәрие бар, нинди кораллары, калалары — Сүбәдәй барысын да картага төшергә һәм картаны ул Корылтайга да алып кайтты, һәммәсенә дә күрсәтте. Картага Болгар гына түгел, урыс кенәзлекләре дә, мажар илләре дә төшерелгән иде, хәтта Әдрән дингез дә. Мәнә шул картаны жәеп салгач һәм сөйләп биргәч сынды олуг хан Үгәдәй — яу йөрергә һәм бик күп төмәннәр белән. Бу картаны сындыру һәм төзөтү өчен ул Биккол белән Мәүлә Хужага гомерләренә житәрлек алтын түләде. Чыңгыз хан кебек ул да үзенә игелек китергән кешеләргә акчаны кызганмады, дошманга сатылмасын, сатылган булса да дәрәсән сөйләсен, дип акчаны кызганмады. Һәрхәлдә Мәүлә Хужа белән Бикколны шулай сатып алдым, дип йори иде ул. Чөнки акча шундый алдавыч ки, ул теләсә нинди изге кешенә дә эздән яздыра, ди торган иде Чыңгыз хан. Һәм ул хак булып чыкты, Болгар аксакаллары аңа ихластан хезмәт итәләр. Аннары Чыңгыз хан сәүдәгәрләргә, имамнарга тияргә кушмады, хәтта аларны яклады, сугышчыларын калага таларга вә суешка кертеп жибәрер алдыннан имам хәзрәтләренә, сәүдәгәрләргә, һөнәрчеләргә чыгарга кушты, шуннан соң гына яугирләрен каланы таларга кертеп жибәрде. «Минем гаскәрәмне мин генә түгел, сәүдәгәрләр дә ашата», — дип мактанырга ярата иде дөнья хакиме. Шуның өчен имам, сәүдәгәрләргә рәнжеткән нойонга кадәр жазаның иң катысын бирер иде. Ә инде юртасына якыннары үжәтләнеп хата кылса, башкаларга гыйбрәт булсын дип, батырыннан тегенең билең сындыртыр иде. Бу инде иң яман жәза. Билең сындырган кешене ташлап киткән жәйләүдә калдыралар. Үзе исән булса да кул-аягы йөрмәс хәлдә калган бөндә берьялгызы кала, чөнки аңа берәү дә кагылырга кыймый, үзе үк шул көнгә калуы бар, ә теге бахыр төн килгәнне көтеп ята. Төнлә ташлап киткән жәйләүгә чүл төлкеләре, чүл бүреләре жыелалар, әлбәттә инде, кул-аяклары йөрмәс адәмне дә читләтеп үтмиләр. Бу үлемне Тәңре адәмгә күрсәтмәсен, шушындый үлемне күз алдына китерсә, Сүбәдәй үзе дә калтыранып, аркалары чымырдап китәр иде. Адәм ите ашап, аның төмәннән тәгаен исергән чүл бүреләрен, ач төлкеләрен, ерткыч кош-кортны ташландык жәйләүләрдә еш күрергә була. Шул төбәктә кунарга калсаң, төн буена улап чыгарлар, йокы бирмәсләр, хәтта атларыңа ташланырлар иде. Бу юлы әнә шул әрсезләнеп, кеше итен ашап исергән чүл бүреләре белән Сүбәдәйгә дә очрашырга туры килде. Барысына да үзе гаепле, үзе белән бер генә кишектинен дә алмады. Чөнки олуг хан фәрманын тизрәк ыстанына — төмәнәңә житкерәсе килә иде. Бәхетле ел иде Сүбәдәйнең, ниһаять, болгар, ас, оруст халыкларының жирләрен яуларга рөхсәт алынды. Бигрәк тә Болгар жиренә ашкына иде ул. Анда аның Карлыгачы, угланы Ташбай. Башта Сүбәдәй баһадир бөтен көч белән Саксинга ташланыр һәм Бачман баһадир-

га шартнамә жибәрер — нәкъ Чыңгыз хан кебек: «Әмирләр, башлыктар вә күп халыктар хәбәрдар: мин сиңа Мәшрикътан алып Мәгърибка кадәр бөтен жир йөзен тапшырдым. Кем буйсына, шул кичерелә, кем каршы чыга, шул һәлак ителә». Ал тамгалы ярлыкка уйгур хәрәфләре белән язган ярлыкны баһадир Бачман укый да укый, чөнки уйгур телен кыпчакларныкыннан аерып булмый, бер үк тел, бер үк ләгәт. Бачман баһадир йә каласын ташлап качар, йә каршына чыгып сыгыныр. Аннары алар Болгарга таба кузгалырлар. Анда ул Карлыгачын табар. Тапмады Сүбәдәй туган илендә тынычлык. Хатыны Сөябел аны бөтенләй көтмәгән булып чыкты. Аннары янә бер хәл ачыкланды — Сөябел ул яуда чакта ир бала тапкан. Исәпләп карау бер дә аның файдасына булмады. Шуннан ни кылырга белми ары сугылды, бире сугылды да, Сөябел аягына төште. Әйт, бала кемнеке? Чөнки үсмер малай бер дә аңа охшамаган иде, хәтта аз гына да. Тәүге кайткан вакытта ул моңа игътибар итмәгән иде, бала бар, йөри, йөгәрә инде, ә бишкәтгә бала бишкә үзгәрә икән, хәзер ап-ачык күрдә — бала аныкы түгел, теге вакытта ук, Чыңгыз хан белән кайтканда ук баланы чит кешедән тапкан булган. Хәер, анда да шиккә калган иде, хәтта киңәшкә дип Чыңгыз хан янына килде, ихлас күнелдән зарланды.

— Синдәй баһадирга хатыннан үч алу килешмәс, — диде аңа Чыңгыз хан. — Тангутларга яудан соң сөйләшербез. Телисезме, баһадирым, мин улларыңны үз угланым итәм?

Бу көтелмәгән хәлдән Сүбәдәй тәмам югалып калган иде. Үзе дә сизмәстән:

— Кайсын? — дип сорады. Чөнки хан угланы була кала икән, ул бала шундук төмәнбаш булачак, кем белә, тора-бара тәхеткә дә үрләве бар иде.

— Күлкәнне, әлбәттә, — диде Чыңгыз хан. — Анысы синекедер бит?..

— Күлкән минекедер, — диде Сүбәдәй баһадир каушый калып, ни әйтсәң дә аның өчен ханның тәкъдире көтелмәгән хәл вә яналык иде.

«Нигә уйнаштан тапкан Үргәнтәйне углан итми?» — дип уйласа да, авыз ачып каршы әйтә алмады Сүбәдәй, чөнки Чыңгыз хан аңа карата мәрхәмәтле булса да мондый изгелекләрне бик сирәк кыла иде.

Нәүбәттәге Корылтайда Чыңгыз хан чынлап та Күлкәнне үз угланы итеп игълан итте һәм аңа үзенң кишектиннөрәннән торган төмәннен бирде. Сүбәдәй бу хәлгә аптыраса да, янә сүз әйтә алмады, фәкать авызына жыелган төкерекне генә йотып жибәрде. Бит ул аңа хатыны уйнаштан тапкан Үргәнтәйне углан ит дип килгән иде, алай гына да түгел, хәлемә кермәсме дип зарланырга, әмма Чыңгыз хан аның бөтен уй-теләген сүтте дә ташлады.

Беренче тапкыр дияргә була — Сүбәдәй баһадирның Чыңгыз ханга ачуы чыкты. Ләкин ул чарасыз иде, бу хакта Чыңгызга әйтү генә түгел, күтәрелеп карарга да куәте житмәде. Әлдә житмәсә Чыңгыз хан: «Угланың Үргәнтәй исәя төшкәч, мин аңа гаскәр бирергә васыйәт итеп калдырырым», — диде. Бу инде Сүбәдәйне бөтенләй мыскыл итү иде. Әйтерсәң лә түр башында түш киереп утырган, чиртсәң кан чыгардай кызыл йөзле, жирән чәчле, сипкелле битле, яшел күзле Чыңгыз хан иртәгә үлсә жысна. Аның каравы Сүбәдәй өй-йортасына кайткач, баш күтүченә дөшөп, камчы белән ярды һәм бөтен ачуын алды. Бәлкәй үтергән дә булыр иде, каяндыр Сөябел килеп чыкты һәм аркылы төште. Сүбәдәй аны селтәп кенә жибәрде. Бик ихтимал, икесен дә үтергән дә булыр иде, әнисе кулыннан тотты.

— Тыел, кияү балакаем, төшер кулың, гөһәһкә батма. Сөябел аны үзе дәште.

Хикмәт, ошбу чал чәчле, бит-йөзен жыерчык баскан карчык-әнигә Сүбәдәй беркайчан да каршы тора алмады.

— Анам, китсәң иде, — диде ул тешен кысып.

— Китмим, кияү. Далада йөргән бияне айгыр капламаса, тиңен эзләгән жәнлекне аучы алса, дөньяга жан каян ишәер. Магул яу йөрөп, хатыны бала тапмаса, кем төмәннен тутырыр! Әллә син бу дөньяга мәңге килдем дип уйлыйсыңмы! Тәңре барысын да күрә, барысына да шаһит — Сөябел дә, күтүчәң дә гаепле түгел. Син үзәң гаепле, кияү, үзәң! Күрдәм, күзәттем, син дә атка очып менмисең инде. Кем сине алыштырыр, кем кулыңдагы камчыны алып, кылычның тагып яу йөрер?! Ишеттек, олуг хан Күлкән угланың үз угланы итеп игълан иткән икән. Күлкәнне Чыңгыз хан угланы булгач, син кем атасы соң?! Ханның яшь хатыны Хулан бала тапмады, Күлкәнне күргән саен үзенә дөшөп, тәм-том бирә иде, шул кәнтәй котырткандыр әле, ә син баш иеп утырдыңмы?! Син хәзер Үргәнтәй атасы, кияү. Кабул ит угланны. Синнең угланың ул, Күлкәнгә өмет итмә. Хан угланы булгач, борынын бик тиз чөяр ул бала. Синнең угланың Үргәндәй, кияү. Ата бул!

Сүбәдәй күтүбаш белән Сөябелгә: «Югалыгыз күз алдымнан!» — дигән ишарә ясады, тегеләр чыгып киткәч, бер чүмеч кымыз сорап алды да күтәрәп, бер сулыш белән эчеп бетерде, аннары арак китертте, аны эчте һәм утырган урынына авып, йокыга китте.

Иртән аңа шул ук әнисе бер касә арак бирде, бер чүмеч кымыз, түтәрәме белән ит китерде.

— Аша, эч, кеше көлдөрөп йөрмә, кияү. Сабыр ит. Үргәнтәй бер дә төшөп калганнардан түгел, бүген үк кулыннан камчы-кылыч, ук-жәя төшми, кинәнәсе ит...

— Кинәнәсе ит,— диде Сүбәдәй, башына шаулап киткән арак хәмерен тоеп һәм авыз чите белән мыскыллы слмаеп куйды.— Кинәнәсе ит...

Ахыр килеп, Үргәнечне алгач, Жүси ханга дип сайланган гүзәл хатын Зөлхидәне үзенә ала иде. Алмады, Жүси ханга жибәрде, ә ул барыр жайда Жүси хан жан тәслим кылган булган инде, хатынны кире алып кайттылар. Хәтта шунда да ул аны үзенекә итә ала иде. Ошаган иде аңа хатын. Әмма ахыр чиктә киң күңеллелек күрсәттә.— Күнбай бәккә бирде. Хәзер әнә Күнбай бәк ул хатынны юртасыннан да чыгармый, әллә урларлар дип курка, әллә яратуы шулай.

Китер жайда булса да Сүбәдәйнең Сөябелне күрәсе килә иде. Ул аңа нәрсә әйтәсен дә белми, әмма күрөп китәсе килде. Үргәнтәйне дә ул ике-өч тапкыр гына күрде, Сөябел һәрчак әле уенда, әле ауда, дип ялганлады. Күргәч ул аңа баштан ук ят тослды, бала анасына охшаган иде, шуңа берәз тынычлана төште. Тик барыбер күңелә китек иде.

Сүбәдәй ашады-эчте дә сузылып түшәккә ятты. Түшәкне ул Үргәнечтән жибәргән иде, касәләрне Бохарадан, чапаннарны, киём-салымны Сәмәркандтан. Бай яшәгән хәрәземлеләр, тик шушы байлыкның кадерен генә белмәгәннәр. Ә кадерле илне ахмак түрә кадерсез итә. Шулай ди Чыңгыз хан. Ул, әлбәттә, бу сүзләргә Олут Мөхәммәдне күз алдында тотып әйткәндер, чөнки шаһ сарасеннан йөзгә якын жария кызлар алып чыктылар, Чыңгыз хан аларны шундук яугирләренә өләште. Хан үзе яуда хатын-кыз йөртергә кушмады. Ә үз фәрманын үзе бозар иде, кәнтәй Хуланы, әнә шул Күлкән угланын улы иткән хатыны гел үзе белән булды. Сүбәдәй аның сүзенә карап, Сөябелне үзе белән алмады, ханның сүзен тыңлады, нәтижәсе билгеле Сөябел ул юк чакта менә шул йомшак түшәктә баш көтүче белән рәхәт чиккән.

Хак, Чыңгыз хан башкаларны тыеп, үзе хатын белән яу йөргәнгә жиһангирга сүз әйтә алмады, әмма абасы Жәбәй кыйган иде. Иллә Чыңгыз хан аңа: «Жиңгән илләрдә хатын-кыз бетәрме, яулаган ил хатыннары өстендә аунаудан да зур бәхет юктыр, кабыргаларым»,— дип бик тиз авызын каплаган иде.

Күп тә үтми Тәңре аны Карлыгач белән очраштырды. Каравыш кыз аның төмам жилеген суырды, Жәбәй абасы кебек юртасыннан чыкмый башлады. Янын да Карлыгач булмаса, яшәвенәң мәгънәсе бетәр кебек иде. Ә инде бер елдан Карлыгач бала да тапкач, куанычыннан үз-үзенә урын таба алмады.

Сүбәдәй кулларын баш астына куйды, күзләрен йомды. Корылтай булды, ул үз дигәнәңә иреште, ә менә гаиләдә бәхетен таба алмады. Аның каравы орышта һәрчак күктә очты, һәрчак жинде, һәрчак өстен чыкты. Күрәсен, Тәңре аңа ике бәхетне бергә бирергә теләмидер. Карлыгачны табуы, аның углан бүләк итүе булды— болгарларга жиңелде, бер күзен югалтып, калдык-постык гаскәре белән көчкә качып котылды.

Сөябел керде, пышан гына нидер әйтте бугай, әмма ирнең йоклавын шәйләп, аның янына тезләнде, бертын утырды. Сүбәдәй нә теләсә дә күзен ачмады, кулын сузмады, тыелды. Хәтта мәхәббәттә дә хәрбилеге өстен чыкты. Хатын күтәрелде, чәч толымындагы тәңкәләре зеңләп китте. Сүбәдәй күзләрен йомган булса да Сөябелнең һәр хәрәкәтен тоеп, күрөп торды. Ул көтте, Сөябел аның янына сузылып ятар, ятар да аңа сыеныр, тансыклавын сиздерер, дип уйлады. Орыш кырында бер кылыч селтәү белән кеше башын чабып төшергән Сүбәдәй әгъзасын кузгатырга куркып ята иде. Аңарда ике гайрәт, ике көч кайнады: сикереп торырга да, тансыклавын сиздереп, егып салырга һәм тәүге вакыттагы кебек көч белән алырга, икенче теләгә— чәч толымын урап тотарга да жарасыз жире калмаганчы камчы белән ярырга, йә булмаса, кылычы белән урталай чабарга. Жанына тигән дошманнар белән ул еш кына шулай итәр иде.

Әмма һични кылмады, гүя башы, кулы, аягы үзенекә түгел иде— ята бирде.

Кайчан йокыга киткәнән ул хәтерләми. Мәгәр уянганда Сөябел юртада юк иде инде. Сүбәдәй сикереп торды, хәрбиләргә хас тизлек белән киенде. Биленә каеш-кылычын такты, хәнжәрән элде, итек кунычына камчысын тыкты. Кая барасын ул әле белмәде. Юртадан чыкты. Баш көтүче юртасына юнәлгән иде, аягы тартмады, кире борылды, Сөябел әнисе юртасына юнәлде. Япманы күтәрде, керде. Түр якта чаршау артында әни кеше йоклый иде бугай, ә киез жәйгән идәндә унике яшылек уйнаштан тапкан угланын качаппа Сөябел йоклай. Сүбәдәй йоклап яткан Сөябелнең йөзенә бик озак карап торды, аның карашын тоепмы, хатын ыңгырашып куйды, чебен кугандай битен сыпырды.

— Кияу, — диде пышан гына чаршау артыннан карчык. — Даның сатма, адәм көлдөрмө. Углан синеке. Ул кичә сиңа барган иде ич...

— Мин йоклаганмын, — диде Сүбәдәй. — Йоклаганмын. Мин бүген китәм. Күрәргә теләсә, бала белән озатырга килсен. Хан йортыннан кузгалачакмын...

— Ярый, кияу, әйтермен. Килмәсә — үпкәләмө, адәм баласы мал түгел, муенына бау салып булмый.

— Хуш, анакай!

— Хуш, кияу. Ак юл сиңа!

* * *

Дүрт ат, дүрт жан һәм ул — Сүбәдәй баһадир. Атларны ул еш алыштырды. Бу юлдан ул дүрт-биш тапкыр үтте инде. Рәхмәт Чыгатай ханга — шалты юлын үз кулына алды. Һәр шалтыда кунарга, атларны алыштырырга була. Ләкин Сүбәдәй кола биясенә атланмады һәм үзеннән дә калдырмады. Кола бия аның өчен баһадир билгесе дә иде.

Далага чыгар алдыннан алдан чаптарын жибәрде. Чаптар һәр шалтыга хәбәр итеп тора — Сүбәдәй баһадир килә. Шалты хезмәтчеләре ким дигәндә аны йөзбаш белән көтәләр, ә ул берүзе килеп төшә. Аны һәр шалтыда ашаттылар, эчерделәр, хәтта артыгы белән кадерләделәр. Аларның йөгәрешеп йөрүләре Сүбәдәй баһадирга да күчте. Ул ашыкты, бер-ике шалтыга хәтта кермичә китте. Аның тизрәк Күнбай бәк ыстанына житәсә һәм Корылтай карарын ирештереп, яугирләрен шатландырасы килде. Алар бит инде Болгар капкасы янына життеләр, ачып керәсә генә калды. Язган итсә, көздән дә калмый ул Карлыгачын коткарыр. Онытмагандыр әле Сүбәдәен. Онытып буламы, аларның уртақ жаннары бар ләбаса — Ташбай. Ташбае күптән йә йөзбаш, йә меңбаштыр инде. Күрәсә һәм бер багасы иде үзенә. Кемгә охшаган икән. Үргәнтәй кебек ят һәм Сүбәдәйнең чалымы да булмаган углан булмас, суеп каплагандай Сүбәдәйдер. Шулай булмый мөмкинме, бит алар берберсен яратыштылар.

Жәй Маймыл елында ашыгып килде. Күптәнме генә елгалар ташып, ташулар китеп, болын-тугайлар су белән тулган иде, хәзер исә теләсә кая тукта — ямь-яшел, хәтфәдәй үлән. Әле булса хәтерендә Сүбәдәйнең: Чыңгыз хан Бохараны алгач, бар булган яшел төстәге келәмнәрне үзенә жыйды һәм юрталарына шушы яшел төстәге келәмнәрне жәйдерде, һәм итекләрен салды да яланаяк килеш хозурланып, шул келәмнәрдә йөрде. Келәмнәрне хан үзе белән Күрәләнгә алып кайтты, олау-олак кайтарылган келәмнәрнен икесе Сүбәдәйгә тигән иде. Сүбәдәй аларны нәкъ Чыңгыз хан кебек юртасына жәйдерде. Баш көтүче Сөябел белән шул келәмдә аунагандыр инде...

Юк, котыла алмас ул бу яман уйдан. Коткарса аны Карлыгачы коткарыр. Димәк, Болгар. Ул белде Биккол аша — Карлыгачы Артык баһадирда икән, ә ул баһадир башкаланы саклаячак. Юк, каланы алгач, Сүбәдәй аны урталай ярып кына калмас, вак кисәкләргә тураклар. Илһам хан да Олуг Мөхәммәд кебек калаларга бикләнергә исәбе икән. Бикләнсәннәр. Сүбәдәй баһадир аларны берәм-берәм алып, берәм-берәм яндырыр, талар, халыкларын әсир итеп Каракорымга озатыр.

Кыргыз даласын узгач, Сүбәдәй баһадир ялга туктады. Шалтыга түгел, ниндидер болыны яшел үлән белән капланган инештән зуррак елга буена. Атларын тышаулады да утларга жибәрде, ә үзе кулларын баш астына куеп, куе чирәмгә ятты. Аның үзе генә шул кадәр озын юлга чыгуына Күнбай бәк ышанмас, әмма бу шулай иде. Сүбәдәй беркайчан да берәүдән дә курыкмады. Аны һәрчак, сайлап алган кешеседәй, Тәңре саклады. Ошбу юлда хәзер беркайчан да кеше өзелми, сәүдәгәрләр агыла, ниндидер мосафирлар, бәхет эзләүчеләр. Бәгъзеләре Каракорымнан качалар, бәгъзеләре анда таба бәхет эзләргә баралар. Чөнки уннарча илнең байлыгы Каракорымга таба ага иде. Анда байлык, анда тормыш юнь, ә адәм баласы — тормышның жинелен, балык — суның тирәннен эзли. Аннары көнбатышка юл алган саен магулларга төрки кавемнәр килеп кушыла башлады. Берише үзләре теләп, берише чарасыздан. Ә менә Хәрәзем, Кыпчак, Болгар кебекләре яуларга туры килер. Хәрәзем безнең кулда инде, кыпчаклар да яуланып килә, ә менә Болгар... Сүбәдәйгә исә нәкъ менә шул Болгар кирәк, бүген, хәзер. Чөнки аның анда жансөйгәне, улы... Бәхәссез, төркиләр оста сугышчылар, батыр халык, атлары жилле, уклары очлы, барысы да мәргәннәр, кылычлары үткен, юка, нык. Аның уң кулы Күнбай — төрки. Хәер, үрәнхай халкы барысы да төрки телне белә. Алар кайчандыр төркиләр белән бертугандай яшәгәннәр. Аннары олуг Уйгуриягә күчеп киткәннәр. Чыңгыз ханның угланнарын да, оныкларын да уйгур мөгаллимнәре укыттылар. Ул мөгаллимнәр башында Тата Түнгә дигән галим житәкчелек итте. Яшь Тимужин аны чираттагы яудан әсир итеп алып кайткан иде. Чыңгыз хан бу кешедән найман, уйгур төрек-

ларендәге кебек мәмләкәт эшләрен тәртипкә салдырта, аннан ул язу белән идарә итү хезмәтенә өйрәнде. «Шул язу бар кешене дә миңа буйсындыра аламы?» — дип. Тата Түн галимгә сорау биргәнә Сүбәдәйнең әле булса күз алдында. Аннары төрле такталарга язулар яздырып, әмирләргә жибергәч, алар моның каршына килеп, аягына төшкәч, исс-акылы киткән иде. Шул хәлдән соң Чыңгыз хан үзенә балаларына, оныкларына һәм күренекле нойоннарына һәм аларның давамнарына уйгурларның язуын, телен, әдәбиятын өйрәтергә кушкан иде. Әллә нигә, балаларга сабак биргәндә юрталарга кереп, язу танырга өйрәнмәдә Сүбәдәй, ә Чыңгыз хан үзе кереп утырды, язу язарга өйрәнде һәм һәр бирелгән ярлыкка, һәр пәйжәгә үзе кулимзасын салды, гәрчә тамгасы булса да.

Күк йөзә чалт аяз. Көн уртасы. Бөжәкләр безелди, зәңгәр кинлектә күренми генә тургай сайрый. Елга буендагы өянкеләр тарафында күккә кычкыра. Сүбәдәй баһадир санамады күккә тавышын, ул ана ышанмый иде. Кинәт үтә зәһәр ат кешнәве аны сискәндереп жиберде. Сүбәдәй корт чаккандай сикереп торды. Әрнүле, үзәк өзгеч таныш тавыш иде. Орыш кырында яраланган атлар ятып калганда шушылай йөрәк өзгеч тавыш чыгарырлар иде. Сүбәдәй орыш кырында яраланып ятып калган атларны һәрчак кызганды. Сынар күзә генә күрсә дә, Сүбәдәй бик тиз шәйләде, юан-юан өянкеләр үскән тарафта жиде-сигез бүрә ала бияне екканнар да бугазлап маташалар иде. Ул яшелле-күклә тавыш белән кычкырып жиберде һәм кылычын суырып чыгарып, шул якка йөгәрде.

— Һай, һай, нишләвегез бу!

Гажәпләнүенә каршы бүреләр аны иштәмәделәр дә, ул гынамы, килеп житәрәк, ата бүрә булса кирәк, аның өстенә сикерде. Ул шундаен ерактан сикерде ки, Сүбәдәй аның башын һавада ук чабып өзде. Бүрәнең гәүдәсе аның аяк астына ук килеп төште, ә башы берьякка очты. Башы чабылган бүрә бугазыннан кан чаптыра, гәүдәнең аяклары тыпырчына. Сүбәдәй икенче сикерүдә бия янына житте, тагын ике бүрәне урталай чабып өзде. Бүреләр шул хәтле ашау белән мавыканнар иде ки, тагын берсен чабып өзгәч кенә чинаша-чинаша кача башладылар. Койрыкларын бот араларына кыстырганнар, әйләнеп тә карамыйлар. Хәер, бүрә жанвар буларак, борылса, бөтен гәүдәсе белән борыла, моны гына Сүбәдәй белә иде. Ала биянең бугазыннан кан чаптыра, умырылган аксыл жилененнән кызгылт кан тама. Сүбәдәй жан ачуы белән кычкырып жиберде һәм әле генә чабып ташлаган бүрә гәүдәләрен турарга тотынды. Тегеләрдән ит кисәкләре калгач кына, исенә килеп, тирә-ягына каранды. Һәм төмам хәйран калды. Бүреләр аның икенче атын бугазлап маташалар иде. Сүбәдәй үзеннән ерак булмаган икенче аты янына йөгәрде, тышауларын чиште дә елганы кичеп, ошбу яман төштән тизрәк китү жасан карады. Елганы кичкәч кенә исенә төште. Ике ел элек, Елан елында нәкъ шушы жирдә башкорт баһадире белән орышканнар иде. Ике яктан да зур югалтуларга дучар булдылар, ахыр магуллар алдыра башлагач, башкортлар елганы кичеп качканнар иде. Сүбәдәй аларны куа бармады. Югалтуы болай да күп иде, башкортлар исә качып барганда да борынгы сөннәр кебек уктан бик төз аталар. Баһадир үзе дә, гәрчә дошманны качырса да, ошбу каһәрле жирдән тизрәк китү ягын караган иде. Орыш кырында йөзләргә мәет, үлгән атлар ятып калды, әмма Сүбәдәй баһадир аларны күмдермәгән иде. Әнә шул мәетләргә ашап, тәгәен кеше ите ашарга өйрәнгән бүреләр бүген аның белән очраштылар, төмам курку белмиләр, киресенчә, кеше күрсәләр күзләре кызара, каннары кыза.

Ошбу каһәрле жирдән бертын киткәч кенә Сүбәдәй атын алыштырып атланды. Жак елгасына ерак калмаган иде инде. Анда Күнбай бәк жәйли, аны көтә.

* * *

Бу хәл кичкә таба булды. Хәерсез башланган көн хәерсез бетәргә булды, ахырысы. Кичкә таба, инде Жакка житәрәк, чаптары каршы булды. Һәм сулышына кабып:

— Баһадир, Күнбай бәк төмәнә иртә белән Болгар алае һөжүм итә. Көтелмәгән бу хәлдән яугирлар кача башлыйлар. Күнбай бәк аксакалларны гына коткара ала, ә олау-малларны, хатын-кызларны болгарлар әсир итеп алып кителәр.

— Алаймы, төмәнме һөжүм итә? — дип сорады Сүбәдәй.

— Белмим, әллә төмән, әллә алай: Күнбай бәк Карамалы кальгасын ташлап китәргә, Жакны кичәргә, чигенәргә мәжбүр була.

— Хатынын да алып кителәрме?

— Хатынын да, — диде чаптар тынычлана төшеп. — Барлык олау-малларны да.

— Шәп иткән инде, шәп иткән, — диде Сүбәдәй баһадир ни әйтергә белми аптыраудан.

Ике-өч көн эчендә бу хәтле яманлыкка дучар булырмын дип уйламаган иде Сүбәдәй, ул бер сүз әйтми, атын жәйләүгә таба куалады. Күнбай бәк белән ни кыласын белми иде әле ул. Әмма ачуы бугазына килеп төенләнгән иде инде. Орышларда ул төрек сугышчыларына һәрчак көнләшеп карады. Башкисәрләр дияргә була, курку белмиләр, каты сугышалар, бик сирәк чигенәләр. Ә менә алдан күрә белү, уяулык житенкерәми иде бу халыкка. Мәгәр Жаск елгасына яқынайган саен, ярсу күнелә сүрелә башлады. Магуллардан жыелган яугирләр елдан-ел кими, болгарлар белән сугышта Сүбәдәй баһадир үзе генә дә егерме алты мең яугирен Идел елгасы буенда һәм Жигүат тау араларында калдырды. Жәбәй абасы исәптә түгел, Жәбәй абасы Болгарга кермибезд, дип колак итен чөйнәгән иде. Ә керергә теләде, тагын да баерга, аннары шаһ кызын да күрәсә килгән иде. Бигрәк зур югалтуга дучар булды ул елда Сүбәдәй, көч-хәл белән Чыңгыз хан ыстан туктаган Гөлстанга кайтып егылды. Нәкъ менә егылды, чөнки кыйналуы, югалтуы шулкадәр әрнүле булды ки, бер күзен югалту аның чирегенә чиреге дә тормый иде, гәрчә үз тәне булса да. Әлдә ярый Чыңгыз хан хәленә керде. Фәкәт: «Жиңелү аянычы ачырак булган саен, жиңү шатлыгың татлырак булыр»,—диде. Һәм шул сүзләре белән күнелне эретте дә куйды. Әйе, күнел кылларын кузгата белә иде Чыңгыз хан. Әле булса хәтерендә Сүбәдәйнең, алар Дунгыз елында Тангут иленә яу кузгалдылар. Су-жай, Гән-жәй калаларын алып, Сарысу елгасын кичкәч, тангутларның пайтәхетләрен алып, ханнарын әсир иткәч, Сарысудан ерак түгел болыңга жәйләү туктадылар. Шунда ни сәбәпләдер Чыңгыз хан авырый башлады. Көннәрдән бер көнне инде табиблар да һични кыла алмагач, Чыңгыз үз янына якиннарын чакырып алды. Сүбәдәй баһадир аның янында ук утырган иде. Чыңгыз хан терсәгенә күтәрелде һәм һәммәсенә дә күз йөртеп чыкты һәм берәз гына калтыравык тавыш белән: «И-и сез, минем аркамдагы кабыргаларым кебек якин туганнарым, балаларым! И-и халык! Ишетегез! Мин бүген шул дәрәжәдә жәфаланам ки, үземнең олут халкымны жыю хакында никадәр жәфаланган булсам—ул берни булмаган икән. Мин, халкым, туганнарым, сезнең өчен тырыштым. Мин дошман белән орышканда кул киңлегә касш өзәңгеләре өзәләр иде, тимер өзәңгенә каптырмалары сузылып сынар иде. Ләкин миңа беркайчан да бу дәрәжәдә кыен һәм авыр булмады, туганнарым вә балаларым. Халкымны бер төбәккә жыяр өчен иярәмә кәжә бәрәненең итен тагып чабар идем: ачыга, яна, сусый идем, ләкин миңа бу кадәр кыен булмас иде. Яшен ташлары да сына, корыч та ярыла, безнең тәнебездә жаннарыбыз мәңгегә кала алмыйлар... Минем тәхетем Үгәдәй угланым биләр. Калганнары барысы да васыятьнамәмдә булыр...»

Шунда түзмәде, Сүбәдәй баһадир сүз башлады: «Һай син, безнең жаныбыз булган хан! Элек очып барган карчыганың канатына утырган кеби йөрер исең, инде шыңгырдап барган арбага йөк булдың. Безне ятим итәсең. Синең нык төзегән илең, сөөкле халкың монда түгел, сиңа хан булуыңнан элгәре үк иптәш булып килгән Бүртә, бөтен көй чыгаручыларның да, алтын тәхетәң дә—берсе дә монда түгел. Сине туган илеңә, даныңны дөньяга тараткан жиреңә алып кайтабыз. Әлегә шыгырдап барган бу арба сиңа пайтәхет булсын». Шул сүзләренә әйткәч, туганнары, кардәшләре, угланнары каты еглаштылар, битләрен тырный-тырный еглаучылар булды. Чыңгыз хан якты дөньяда 65 ел гомер итте, шул елларда моңа кадәр бер генә ханның да төшенә дә кермәгән илләренә яулады. Сүбәдәй баһадир үзендә һәрчак Чыңгыз хан сабырлыгын булдырырга теләде, әмма еш кына кызып китте, кулына камчы алды. Чыңгыз хан кабере янында ул барлык угланнар алдында да ант итте: ул аның васыятен үтәр, Татар бугазынан алып, Дингиз¹ елгасына кадәр, юк, Әдрән дингизгә кадәр илләренә яулар. Ә моның өчен аңа бик күп гаскәр кирәк иде. Ул аларны яуланган төрекләр арасынан тапты. Һәм ялгышмады—ышанычлы халык, батыр, кыю. Юл өстенә аркылы төшкән болгар төрекләре Сүбәдәй өчен каты ташка әверелде. Әлбәттә, Батый хан килеп житкәч, алар киңәшерләр. Кайсы илне башлап яуларга. Болгарлар урысларга күрше халык, һәрвакыт сугышып торганнар. Хәзер солыхталар. Бәлкәм аларны бер-берсенә котыртып булыр... Алай булмаганда, башта Болгарны яуларга кирәк булыр, чөнки магул гаскәрендә төрекләр күп, болгарлар да төрекләр. Болгарларны да кушкач, ары таба йөрү жиңелрәк булыр, чөнки Болгар төркиләре күршеләренә йомшак якларын беләләр. Ләкин бу хәлгә ирешсә бар иде әле. Шуның өчен ул Күнбай бәкне ачуланмас, аңа нәкъ Чыңгыз хан сүзләрен кабатлар.

Жаск елгасына житәрәк Сүбәдәй жәйләү туктаган күп санлы юрталарны күрде һәм йөрәге кысылып куйды. Күчмә рәвештә тереклек итү сәбәпле, һәр жәйләү аңа

¹ Дингиз — әлегә Днепр елгасы. Атилланың улы Дингиз шул төбәктә туган һәм ил кора.

якын иде. Авыл булып утырган күк-сары, сары-кызгылт һәм ак төстәге юрталар уртасында Сүбәдәй баһадирның иң кулы Күнбай бәк юртасы. Ә иң уртада барысыннан да югары булып, аның—Сүбәдәйнең юртасы тора. Юрта башында Чыңгыз ханның тугыз чуклы ак әләме жилферди. Нәкъ менә шул әләм Сүбәдәй баһадирны да тынычландыра төште, ул хәтта атын тыясы итте, бермәл атын атлатып барды. Чаптары ғына баһадирының кәфе алышынуын белмичә, алга элдерде, әмма ул да берара китүгә, атын туктатты, баһадирны көтеп алды.

— Күнбай бәк белән нишләргә исәбегез, баһадир?

— Иң әүвәл менә бу камчы белән синең артың каезлыым.

— Баһадирым...

— Әйе, әйе,—диде Сүбәдәй сул күзен каплаган чүпрәген рәтли төшеп һәм ияр астыннан бер калжа ит алып капты.—Мин сине магул-үрәнхай дип тормам. Кил әле бире, кил-кил, курыкма.

Чаптар яугир кишектиннәренә иң елгыр егетләреннән берсе иде, шулай да кыяр-кыймас кына баһадиры янына килде. Әмма аты якынайса да, гәүдәсен һаман читкә каерды.

— Кил-кил, курыкма.—Чаптар баһадирга якын ук килде. Сүбәдәй аның жиңеннән эләктереп алды.—Инде тыңла, мотлак жан. Әгәр дә мәгәр без синең белән кул астыбыздагы һәр төркине кылычтан уздырсак, кем белән Әдрән дингезенә кадәр барып житәрбез. Әлегә кадәр алдан татарлар йөрде. Хәзер алар да азайды.

— Аның каравы исемнәрен безгә тактылар.

— Тактылар, хак. Ләкин начар исем димәс идем мин. Чыңгыз ханның ике хатыны татар иде, угланнары барысы да төмәнбашлар.

— Аннары, баһадирым, сезнең Карлыгач атлы хатыныгыз да татар иде.

Менә монысын әйтмәсә дә ярап торыр иде дә, кузгатты бит, ләгънәт. Күптәнгә йөрәк ярасына гүя тоз сипте. Әмма баһадир күтәрелеп бәрелмәде, фәкәт:

— Әйе, син хаклы, чаптар, Карлыгач татар иде,—диде.

— Күнбай бәк тә, мин—татар, дип мактанды, баһадир,—диде ул, баһадирының күңелендә ни кайнаганын белмичә.

— Без хәзер барыбыз та татар, чаптар, барыбыз да.

— Чыңгыз хан дамы?

— Чыңгыз хан да. Борын заманда Чиннар чигендә тереклек иткән магул кавемнәре белән төрек ханнары идарә иткәннәр. Чыңгызны бабасы Бартан баһадир белән аның бертуганы Хутула хан чорында магуллар чиннарны куркытырлык дәрәжәдә көчәеп китәләр. Чыңгыз ханның атасы Йүсүгәй баһадир чорында бу куәт нык кына киими. Чыңгыз хан бу куәтне айларгача күтәрде. Шуңа горурланам мин, чаптар.

— Мин дә, баһадир.

Авылга якыная башлауга, йөзләп яугир белән Күнбай бәк каршы килде. Баһадирга якынаяуга, атыннан төште, Сүбәдәй атының өзәңгесенә килеп тотынды, башын иде.

— Исән-имин кайтуыңмы, баһадирым?

— Исән-исән,—диде Сүбәдәй атыннан төшә-төшә.—Тик мин килдем кебек, бөгем.

— Хак Тәгаләдер, килдең, баһадирым, килдең. Бездә менә фажига, яман яуга юлыктык, Жәекны кичәргә мәжбүр булдык. Болгарлар көтүләребезне, мал-байлыкларыбызны, хатын-кызларыбызны алып киттеләр. Күп кенә яугирләрем аръякта ятып калды.

Сүбәдәй баһадир Күнбай бәкнең иңенә кулын куйды, күзләренә карады. Һәм Чыңгыз хан сүзләре белән:

— Жиңелү аянычы ачырак булган саен, жиңү шатлыгы татлырак булыр, бөгем,—диде. Сәер, кара коелып торган Күнбай бәкнең йөзе яктырып китте, хәтта кыенсыныбрак елмайды да.

— Мин алардан үч алырмын, баһадир.

— Әйдә, хәзер атларга атланык, сөенчене яугирләргә житкерик. Тиздән ун-унбер төмән белән Батый хан бире таба кузгалачак...

Чаптырып авылга килеп керделәр. Юрталардан сыдырылып яугирләр чыктылар. Сөрәнче аларны баһадир юртасына чакырды. Халык бик тиз баһадир юртасы каршындагы майданга жыелды. Гадәттәгечә, һәр унбаш, һәр йөзбаш, һәр меңбаш үз яугирләре белән басты. Сүбәдәй ат ияренә менде, яугирләрен күздән кичерде.

— Яугирләрем, лачыннарым, Чыңгыз хан угланы олут хан Үгәдәй безгә Болгарны һәм ары таба булган илләргә яуларга унбер төмән гаскәр жибәрә. Гаскәр башында Жүси углан улы Батый хан булыр. Корылтай шулай хәл итте. Һурра! Һурра!

Яугирләр баш киёмнәрен очыра-очыра: «Һурра, Һурра!»—дип кычкырдылар.

Сүбәдәй игътибар итте, бәкнең төрки егетләре: «Урра, Урра!» — дип кычкыралар иде. «Тиздән татарларга ияреп, барыбыз да, урра, дип кычкыра башларбыз, — дип уйлап куйды Сүбәдәй баһадир һәм тагын Карлыгачын исенә төшерде. — Монда булса ул да, урра, дип кычкырыр иде микән?»

Жыен таралгач, кич якта Сүбәдәй баһадир бәкне юртасына дәште. Күнбай килгәндә ике аксакал Сүбәдәй белән сөйләшеп утыралар иде инде. Табында барысы да бар: кымыз да, арак та, ит һәм жиләк-жимеш тә, баһадир бавырчыларны сайлый белә иде.

— Башта эчеп куйыйк әле, аксакаллар сез дә, бөгем син дә. Аксакаллар эчмиләр, кыстамыйбыз. Житешеп утырыгыз. Ә син бөгем, тот, әйдә, аннары орышын турында сөйләрсен.

Эчеп куйдылар, ит каптылар.

— Бер дә сөйләсе килми, баһадирым. Көтмәгәндә килеп чыктылар, туплардан ата башладылар. Атлар өректә, югирләрем таралып кача башладылар. Аксакалларны сакладым, алдан качырдым.

Сүбәдәй баһадир Биккол ягына күз сиреп алды һәм:

— Миңа аксакалларым кадерле, бөгем, бик кадерле. Тиздән без Болгарда булырбыз һәм аларның миңа ярдәмнәре кирәк булачак. Бик тә кирәк булачак. Шулаймы, сәүдәгәр?..

— Шулай-шулай, баһадир. Ил — сәүдәсез, адәм — кардәшсез яши алмас, дигән нәр.

— Син, бөгем, аны күрмәдеңме соң?

— Кемне? — дип тәгаен аптырашта калды Күнбай бәк.

— Ташбайны, баһадирның укланын, аның тупчылары безне Жакның арьягына куып чыгарды, Күнбай бәк, — диде Биккол, баһадирның кем турында бәктән сорауын әллә кайчан абайлап.

— Әйе, Ташбай укланны? — дип кабат сорады Сүбәдәй.

Бу юлы Күнбай бәк төмам пошаманга калды. Баһадирның Ташбай укланы белән кызыксынуын ул аңламады, шуңа берәз дөшми утырды. Шуннан сәүдәгәр Бикколга күз төшереп алды, теге исә аңа ияк каккандай итте. Шәйләде берәз Күнбай бәк, баһадирны аның жиңелүе һәм Жак арьягына куылды шулхәтле генә борчий, аның иң әүвәл Ташбай укланы турында беләсе килә. Кайчандыр Идел буенда болгарлар белән булган орышта баһадир хатынын һәм яше тулыр-тулмас укланын югалта, бер сүз белән болгарлар әсир итәләр. Әнә шул уклан хәзер болгарларда — тупчылар йөзбашы. Күнбайны, нигездә, болгарларның тупчылары куркытты. Әнә кем өчен кайгыртып утыра икән ич баһадир Сүбәдәй. Күнбай моңа сәүдәгәр Биккол ым кагу белән үк төшенде, мактарга жыенды.

— Ә-ә, Ташбай укланнымы? — диде ул йөзем кабып чәйни-чәйни — Күрдем мин аны, шул котны алды да инде безнең. Каты орыша, кылычы гел баш очында уйнап торды. Атта кош кебек оча икән, уктан да төз ата, унлап югиремнән башына житте. Үз күзем белән күрмәсәм бер хәл иде...

«Арттырма, арттырма, Күнбай, туктап тор, — дип уйлады бәк. — Эшне бозып куюң бар».

Күрде, күзәтте Күнбай: баһадир әллә елмаеп утыра, әллә зәһәр итеп көлә. Карашы каядыр эчендә, хатирәле истәлекләргә кереп чумган.

— Мин аларны кинәт югалттым, Күнбай бәк. Атым егылды, аңым жуйдым, бер күзем аккан иде. Минә кишектиннәрем орусит Плоския ярдәме белән Иделнең арьягына алып чыкканнар. Ә төп гаскәрәм ике тау арасында ятып калды. Болгарлар алдап кертәләр дә ташлар төгәрәтеп, агачлар аударып юлларын бүләләр. Калганы билгеле, капкынга вә тозакка эләккән магулны укка алу кыен түгел, житмәсә тегеләр тау өстендә, яшеренгән. Зур жиңелү булды ул минем өчен, Күнбай бәк, мәңге онтылмаслык жиңелү. Менә шунда югалттым да инде мин хатыным белән укланым. Гомер уза, хәзер әнә шул бала сине Жак артына куган. Борчылма, Күнбай бәк, без Жакны да кичәрбез, Болгарны да алырбыз, минем хатынны да, синең хатынны да кайтарырбыз.

— Уклан Ташбайны да, — диде Күнбай салпы якка салам кыстырып, чөнки ул баһадирның авырткан жирен белә иде инде.

— Бала гына әле ул. Алдыма китергәч, барысын да аңлар. Без дөньяны яуларга керешкән халык һәм без аны яуларбыз. Шулаймы, аксакаллар, — диде Сүбәдәй кәефе күтәренкелеген расларга тырышкандай.

— Аксакаллар белән сөйләшү, баһадир, үзе бер гомер, — диде Күнбай. — Тәңре дә Алла, Аллаһылары да Алла алар өчен, хәер, минем өчен дә инде. Көнәһе биш намазга йөри башладым, баһадир.

— Ә орышта нишләрсен?

— Анысына да жавап бар— орыш вакытында намаз укымасаң да укыганга саналачак. Һәр намаз алдыннан тәһарәт алалар, мин дә, әлбәттә. Жомга көн алдыннан елгага төшөп, коенып, чистарынып чыгалар. Ниндидер үзеннән-үзе күбәкләнә торган чыпчык күзә дигән чәчкә белән юыналар, сафланып китәләр. Мин дә, әлбәттә.

— Куеп тор әле боларны. Илһам хан нишләп ята? Чаптарларың жибәрдеңме?

— Чаптарларны теге яктан да, бу яктан да тыймадым, баһадир. Яугирләр арасында ислам диненә мокиббән киткән төрөкләр ишәйгәннән-ишәя бара, алар үзәра аралашалар. Мин дә, әлбәттә. Ничек тыеп бетермәк кирәк. Имам хәзрәтләре үзе шулай теләде.

Сүбәдәй дөшмәде, яугирләренә мөселман булуларына каршы түгел иде ул. «Яса»дан гына ваз кичмәсеннәр. Аннары Чыңгыз хан да диннәрне тыймады, киресенчә, иманлы кеше иплә була, ди торган иде. Ул гынамы, Чыңгыз хан Бохарада чакта үзе дә чак кына ислам динен кабул итмәде, итте дә бугай, тик имам хәзрәтләре аңа моның өчен Хажга барырга кирәк дигән шарт куйды. Чыңгыз хан аяклары сызлауга сылтап, бармады. Сүбәдәй белде, хан аяклары сызлауны сәбәп кенә итеп алды, чынында исә аңа Хажга барганда хәлифә илләре аша узарга туры киләчәк иде, ә Чыңгыз хан бу вакытта хәлифә белән бәхәстә иде.

Юртада эссе булып китте, Сүбәдәй баһадир жиләнән салып ташлады, күн мөндәргә кырын төште. Аның күңелендә юлдагы ярсуының әсәре дә калмаган иде. Ташбай углин хакында ишетү аның күңелен истәлекләр белән тутырган иде. Карлыгачын табуы, аңа өйләнүе, тегенә бала табуы, кыпчак карчыгының хикмәтләре— барысы да кәлимә-кәлимә күз алдыннан узды.

— Мин бик күп илләр яуладым, Күнбай бәк,— диде Сүбәдәй чәнчә тырнак очы белән тешен казый-казый.— Тукталасы иде, иллә әллә нигә туктый гына алмыйм бит. Жәбәй абам әнә аяклары сызлауга сылтап, зур авыл иясе булды. Үгәдәй ханда аксакал исәбендә йөри. Мин дә кала ала идем, мине берәү дә, хәтта Үгәдәй хан да яуга кумады. Бирегә мин үзем килдем, үз теләгем белән.

— Күңел тарткандыр. Була ул кайчак, теге йә бу жәйләүгә күңел тарта. Чарасыз каласың, хәтта сызлана башлай, үз-үзенә урын табалмыйсың.

— Күңел генә булса икән, Күнбай. Мәнә картлар белә, яшьләрен яшәгәннәр— бала тарта, кан. Шунның исемен ишетсәм дә йөрәгем аяк астына төшөп киткәндәй була. Юкса нә каты бәгырьлә кеше инде үзем.

«Житәр,— дип уйлады Сүбәдәй исенә килеп.— Ташбай углин исемен ишетте дә сүтелеп китте дип уйламасыннар. Күнбай бәкне кылычтан уздырам дип ярсып кайткан идем, үзе белән бер табында утырам».

— Баһадир,— диде бәк аның уйларын укыган кебек.— Мин синнән моны көтмәгән идем. Рәхмәт сиңа. Чын кеше икәнсен.

Сүбәдәй аның сүзләренә бөтенләй игътибар итмәде, ул үзен бүген Чыңгыз хан халәтендә күрдә. Әйе, ул Чыңгыз хан, аның дәвамы. Шулай булгач, аңа киң күңелле булу зарур.

— Без иртәгә үк Жаскны кичәрбез, Күнбай бәк. Без синәң белән Карамалы, Кандырча, Чирмешән калгаларын кире алырбыз. Болгарга бара торган сәүдәгәрне туктатырбыз, товарлар алырбыз. Аннары мин Биккол сәүдәгәрне Болгарга жибәрермен, зур олау белән. Шулаймы, Биккол сәүдәгәр?

— Шулай, шулай, баһадир.

— Авызына бал да май, баһадир,— диде Күнбай һәм беренче булып касәгә салган арака үрелде.

(Дәвам бар.)

«МИРАС» ПОЧТАСЫ

МӨХТӘРӘМ ӘХМӘТ ӘФӘНДЕ!

Иң элек, халыкара «Мирас» журналының һәр ел саен «Хәтер көне»нә багышлап шулай махсус сан әзерләве өчен шәхсән үзегезгә, аркадашларыгызга һәм каләмдөшләрегезгә тирән рәхмәтемне житкерәм. Алга таба да бу бәрәкәтле һәм гаять дәрәжәдә кирәкле эшегезне шулай инсаф белән дәвам итүгезне теләп калам.

Журналның бер санын «Хәтер саны» итеп чыгаруның гаять зур сәяси вә тәрбияви әһәмияте бар. Ул, беренче чиратта, үз дәүләт-челәген югалткан ерак бабаларыбызның авыр фажигасен һәм аның татар милләтенә китергән гаять зур зыянын гына күрсәтеп калмый, бәлки бүгенге көн сәясәтчеләре өчен менә дигән гыйбрәт һәм сабак булып та хезмәт итә. Таркаулыкның, хөсәтлекнең, күңел тарлыгының, мал-туарга табынуның шундый аяныч фажигагә китерүен шулай әтрафлы итеп тасвирлый һәм мөстәкыйль дәүләт төзү юлына баскан дәүләт эшлеклеләрен, сәясәтчеләрен, милләтпәрвәрләрне һәм гомумән барлык татар халкын әнә шундый кимчеләкләргә беркайчан да кабатламаска чакыра. Шәхсән үзем, «Хәтер саны»ның вазифасын шунда күрәм һәм ул үтәгән тәрбияви бурычны аңлыйм. Бусы мәсьәләнең бер ягы. Икенче бер житди мәсьәләгә дә жәмәгатьчеләкнең игътибарын юнәлтмәкче булам. Казан каласын шартлаткан, яндырган, жимергән, халыкны асып-кисеп, канга батырган Мөдһиш Иван гаскәрләренә Казансу елгасы утравына һәйкәл куелган, ә дәүләтебез бәйсезлеген яклап шәһид киткән батыр бабаларыбызга бүгенге көндә һәйкәл түгел, истәлек тактасы да куелмаган. Аларның батыр рухын шулай күпме рәнжетергә була соң? Уйлыйк инде бу хакта, жәмәгать? Ишетүемчә, хәтта әфган һәм чичән сугышында катнашучыларга да һәйкәл куярга жыеналар икән. Әгәр бу эш кузгалса,

ягъни, милли дәүләтебезне саклаганда һәлак булган батыр бабаларыбызның истәлегенә һәйкәл куя эш башланса, хәлемнән килгәнчә бу саваплы вә изге эшкә матди ярдәм күрсәтергә әзермен.

Хөрмәт белән,

ВАСИЛ ГОБӘЙДУЛЛИН,
Владивосток шәһәре.

КАДЕРЛЕ РЕДАКЦИЯ!

Журналны чыга башлавыннан бирле өсмә алдырам, һәр санын күзәтеп барырга тырышам. «Мирас» нигездә уңай тәсир калдыра. Башка кайбер журналлар кебек бер чиктән икенчесенә ташланмый, бәлки тотрыклы юнәлешкә һәм милли тәгълиматы белән хөрмәт хисен арттыра гына бара. Эчтәлегә миңа бик охшый. Журнал бүгенге көндә чын мәгънәсендә милли энциклопедия һәм анда мин үзем өчен гаять зур мәгълүмат һәм язмалар табам. Әмма мине, бер хәл берәз көендерде. Кызганычка каршы, тышлыкның беренче битенә урнаштырылган ханнарның рәсемнәре, шаблон кебек эшләнүләренә күрә, уңай тәсир калдырмый. Узган елның кушма 11—12 санында язучы Батулланың хан киemenдәге сурәтен күргәч, бөтенләй кәсфем кырылды. Тарихи шәхесләргә болай мәсхәрәләргә ярыймыр ләбаса. Бу хактагы фикерләремне шул рәсемнәр авторы Р. Шәмсетдинов әфәндегә журнал аша житкерүгезне үтенеп сорыйм.

Хөрмәт белән,

ХАРИС ГЫЙБӘДУЛЛИН,
Мәскәү каласы.

МӨХТӘРӘМ «МИРАС» ЖУРНАЛЫ КОЛЛЕКТИВЫ!

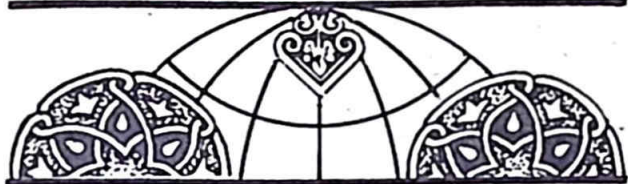
Соңгы вакытта Сөз ике санны бергә кушып чыгара башладыгыз. Моның сәбәбе шул акча житмәүдәндер дә инде. Монысына сүзем юк. Бу хәлне вакытлы бер күренеш дип кенә саныйм. Әмма мине башка мәсьәлә борчий. Сөз «Мирас» китапханәсә дигән махсус сәхифәдә бик кызыклы тарихи романнар, повестьлар, хикәяләр, очерклар һәм поэмалар басыз. Бу мактауга һәм хуплауга лаек гамәл. Әмма кәсфемне кырган бер гамәлегезне тәнкыйтьлисем килә. Тарихи романнарны саннан санга дилбегә бусе сузып бирәсез. Аларны берничә санга сыйдырып булмасмы икән? Әйттик, ун табак күләмендәге бер журнал санының биш табагын мирас материалларына биреп, калган биш табагында матур әдәбият әсәрләрен бастырсаң, редакция дә, укучы да отар иде, тиражыгыз да бермә-бер артып китәр иде. Уйланыгыз әле шул хакта да, мөхтәрәм галимнәр!

Ихтирам белән,

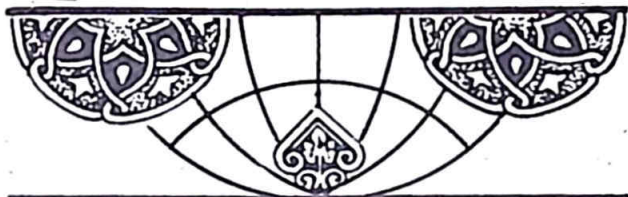
ФӘНИС ХАРИСОВ,
Самаера шәһәре.

МИЛЛӘТ ДОНЬЯСЫНДА

ХРОНИКА,

ВАКЫЙГАЛАР,

ФАКТЛАР

Татар халкының Кол Гали исемендәге Халыкара премия комитеты, халыкара «Мирас» журналы редакциясе, Татарстан Жөмһүрияте Аксакаллар Шурасы, Татар «Мирас» Фонды Советы, төсле рәсемле «Сабыйга» балалар журналы редакциясе, Бөтендөнья татар конгрессы Башкарма комитеты, Татар дәүләт «Мирас» китап нәшрияты, Бөтендөнья татар журналистлары ассоциациясе Үзәк Советы, Татар «Мирас» академиясен оештыру комитеты, 1989 елдан соң Татарстан язучылар союзына алынмаган Татар әдипләре берлеген оештыру комитеты, Татар әдипләренең Халыкара оешмасы — ПЕН-Үзәге Башкарма комитеты, Болгар «Фонды», Татарстанның ятим һәм гарип сабыйларына булышучы «Ярдәмче» Фонды Шурасы, «Роман-газета» журналы редакциясе, «Иттифак» татар Милли бөйсезлек фиркасе, «Суверенитет» Комитеты, Бөтөнтатар иҗтимагый үзәге, Татар халкының Милли Мөжлесе Президиумы, «Ажаган» журналы редакциясе, Чувашстан мәселманнары Диния Нәзарәте Президиумы, «Аргамак» журналы редакциясе, Татарстан мәселманнары Диния Нәзарәте голәмәләре Шурасы, «Алтын Урда» газетасы редакциясе, Бөтендөнья татар лигасы, Татар милли университеты, «Өмет» газетасы редакциясе, «Бөйсез Ватан» журналы редакциясе, Татарстан бөйсезлеге фиркасе, «Мәдәният» ассоциациясе, Ш. Мәрҗани исемендәге мәдәният жөмгыяте, «Качакларны һәм күчеп кайтучыларны яклау» фонды, «Хәрби мөсьәлә» комитеты 15 октябрьдә 1552 елда милли дәүләтчелегебезне яклап шөһид киткән батыр бабаларыбызның якты истәлеген хөрмәтләп Хәтер көнен үткөрдөләр.

Төркиядәге иң зур шөһәрләрнең берсе булган Измирда үткөрелгән 64 халыкара күргөзмәдә Татарстан да үзенң казанышларын күрсәтте. Бу абруйлы күргөзмәгә хөзинәдә барын алып килгән Татарстан предприятиеләре делегациясен Измир шөһәре башлыгы Борхан Озфатура өфөндә кабул итте.

Шөһәр башлыгы, бу күргөзмәне төгъзыым иткөннәре өчен Татарстан эшмөкөрләренә рәхмәт өйтеп, аларны килөчөктә дә күргөзмә эшендә катнашырга чакырды.

Очрашуда «Түбән Кама нефтехим», «Казан оргсинтез» акционерлык жөмгыятләре, Менделеевск минераль ашламалар, Киров исемендәге заводлар һәм «Татурос» уртак предприятиеесе өөкилләре катнашты.

Өнкарада II Халыкара сөнгать фестивалө булды. Аның программасында, нигездө, төрлө халык биюләренә зур урын бирелгән иде. Фестивальдө, Төркиянең яшьләр эшләре идарәсе чакыруы буенча, Казанның «Химиклар» мәдәният сараенда эшлөп килүчө «Яшьлек» бию ансамбле дә катнашты. Аларның гастроль программасына татар, башкорт һ. б. төрки халыкларның биюләре кертелгән иде.

«Яшьлек»нең Төркиягө сөфөрөн матди яктан «Казан оргсинтез», «IDF авиакомпаниясе», «Татурос» оешмалары һәм ТР Президентының Тышкы элементләр департаменты төэмин иттеләр.

ХАТ

Мистер Миңнәхмәт Ж. Сөхапов
420126, Казан. Татарстан
Республикасы, Русия

телефон (01353) 721091
факс: (01353) 721839
25 август, 1995 ел

Мөхтәрәм Сөхапов өфөндө!

«Халыкара Биографик Сүзлек». 24 том.

Халыкара Биографик Үзәкнең тикшеренү бүлегенә Сөзнөң исеменгөз Ә. Г. Кәримуллин тарафыннан тәкъдим ителде. Без Сөзнөң биографияне биографик белешмәләренә үз эченә алган Халыкара хөзмәткә кертәргә ниятлибез.

Халыкара Биографик Үзәк дөньяда биографик белешмәләр һәм исемлекләр басу буенча төп оешма булып тора. Бүгенгө көндә ул «Бөтендөнья әдипләре һәм авторлары арасындагы мәшһүр шөхөсләр», «Бөтендөнья музыкасындагы мәшһүр шөхөсләр», «Бөтендөньядагы мәшһүр хатын-кызлар», «Бөтендөньядагы мәшһүр табиблар», «Дөньякүләм танылган мәшһүр шөхөсләр» дигән исем астында дөньяда зур абруй казанган китаплар бастырды инде. Без Сөздән Халыкара Биографик Үзәкнең Шөхси Биографияләр Анкетасын тутырып безгә кире кайтаруыгызны сорыйбыз. Шөхси Биографияләр Анкетасын безнең тәҗрибәлә нәширләр әзәрләгәннән соң, аны бастырыр алдыннан кабат тикшерү өчен Сөзгә жибарөчөкбез. Без моны бушлай, Халыкара Биографик Үзәк исәбенә эшлибез. Мин Сөзнә әлегә чакыруны алу өчен сайлануыгыз белән чын күңелдән котлым һәм эшгөздә зур уңышларга ирешүгөзнетелим.

Ихтирам белән,

ДЖОКЛИН ТИМОЧИ,

Баш мөхәррир.

Англия, Кембридж.

Халыкара Биографик Үзәк.

РЕЗЮМЕ

Десятый номер (октябрь) международного журнала «Мирас» посвящается 443-летию национальной трагедии татарского народа — падению Казанского ханства в 1552 году и последствиям этой трагедии. Ровно 443 года тому назад многотысячная армия Ивана Грозного и войска Шах Али после длительной и кровавой осады штурмом взяли город Казань и уничтожили сильное национальное государство. Взятие города Казани сопровождалось большими разрушениями и кровавым геноцидом. Было убито большое количество мирного населения — старики, женщины, дети, разгромлены и сожжены прекрасные дворцы, библиотеки, мечети и медресе. По словам князя Андрея Курбского, одного из предводителей военного похода Ивана Грозного на Казань «...зело много было убиено и разрушено».

После этого чудовищного геноцида число татарского народа, уменьшилось в несколько раз, а духовная и материальная культура была оброшена на два столетия назад. Таким образом, некогда процветающее и сильное государство в Евразии перестало существовать.

В статье «Слово главного редактора» объясняются цель и задачи специального номера.

В рубрике «Актуальное интервью» на вопросы главного редактора журнала Ахмета Сахапова отвечает известный писатель Мусагид Хабибуллин.

В рубрике «Литературное наследие и искусство» публикуется поэма «Шахнаме» Абулькасима Фирдауси, роман «Мулла бабай» классика татарской литературы Гаяза Исхаки, литературный памятник «Беседы о литературе» Каюма Насыри и др.

В рубрике «Национальная поэзия» публикуются поэма «Кол Шариф» поэта Ахмета Рашида.

В постоянных рубриках «Татарская энциклопедия», «История древних предков», «История Булгарского государства», «История Золотой Орды», «История Казанского ханства», «Национально-освободительное движение татарского народа», «Государство Татарстан», «Татарская диаспора», «Мир тюркских народов», «Религия и жизнь» со статьями выступают историки, ученые, государственные и общественные деятели, писатели, читатели.

В постоянной рубрике «50 лет Великой Победе» публикуется литературно-документальная повесть «Побег из ада» прославленного летчика, Героя Советского Союза Михаила Девятаева.

«Мирас» продолжает свою рубрику «Библиотека «Мираса»». В номере публикуется продолжение исторического романа «Божий дар» известного писателя Мусагида Хабибуллина.

На последних страницах «Мирас» знакомит своих читателей с короткими сообщениями, рассказывающими о значительных событиях в Республике Татарстан и в жизни татарского народа.

SUMMARY

The tenth (N10, 1995) number of the «Miras» international is dedicated to the 443-rd anniversary of the national tragedy of the Tatar people — the fall of the Kazan khanate in 1552 and to the consequences of this tragedy.

443 years ago Ivan Grozni's (John the Terrible) huge army and Shah Ali's troops stormed Kazan and captured it after a long and bloody battle. They annihilated a strong national state. The capture of Kazan was followed by great destructions, bloodshed, and genocide. A great number of peaceful inhabitants — old people, women, and children were killed; beautiful palaces, libraries, mosques, and medreses were destroyed and burned down. As one of the leaders of Ivan's military expedition to Kazan duke (kniiaz) Kurbski said, «Too many were killed and destructed».

After that awful massacre the number of the Tatars decreased many times, the spiritual and material culture was thrown 2 centuries backwards. Thus, a once flourishing state in Euroasia ceased existing.

In the «Editor-in-Chief's Word» article the aims and the tasks of this special issue are explained.

In the «Actual Interview» rubric the Editor-in-Chief Ahmet Sahapov interviews a well-known writer Musagid Habibullin.

In the «Literary Heritage and Art» rubric Abulkasim Firdausi's poem «Shahnamah», «Mullah-Granpā» — a novel by the classic of the Tatar literature Gajaz Iskhaki, «Talks about Literature» by Kayum Nasyri etc. are being continued.

In the «National Poetry» rubric we offer our readers a poem by Ahmet Rashit — «Kol Sharif».

In our regular rubrics «The national Art», «The Tatar Encyclopaedia», «The History of our Ancestors», «The History of the Great Bulgar State», «The History of the Golden Horde», «The History of the Kazan Khanate», «The National Emancipatory Movement», «The State of Tatarstan», «The Tatar Diaspora», «The Turkish Peoples' World», «Religion and Life» many well-known scientists, writers, and readers, state and public men appear with their articles.

In the rubric «50 Years of the Great Victory» we continue publishing a literary-documentary story by the Hero of the Soviet Union Mikhail Devyataev.

The «Miras» continues its regular rubric the «Library of the «Miras»». In this issue we continue the historical novel by the well-known writer Musagid Habibullin «The God's Gift».

The last pages of the magazine are used for publishing letters and interesting reports of our readers who inform us about interesting events they meet with.

МӨХТӘРӘМ УКУЧЫЛАР!

Жәмһүриятебездә нәшер ителә торган газета һәм журналлар арасында бары «Мирас» кына халыкара журнал статусы алды. Халкыбызның күшгасырлык тарихи-мәдәни һәм әхлакый-рухи мирасын барлаучы халыкара «Мирас» журналы газета һәм журналларның Үзәк каталогына кертелде. Индексы — 73955. Аңа элеккеге СССРның барлык элемтә бүлекләрендә һәм БДБнең төрле илләрдәге илчелекләрендә чикләnmәгән күләмдә язылырга мөмкин. 1996 елның беренче яртысы өчен язылу бәясе 13200 сум, бер елга язылу бәясе 26400 сум.

Татар халкының үзенчәлекле милли энциклопедиясе булган халыкара «Мирас» журналына язылырга ашыгыгыз!

Ф. СП-1

Министерство связи СССР „Союзпечать“											
АБОНЕМЕНТ на газету										73955	
МЕЖДУНАРОДНЫЙ ЖУРНАЛ										(индекс издания)	
» МИРАС «										Количество комплектов	
на 19__ год по месяцам:											
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Куда											
(почтовый индекс)				(адрес)							
Кому											
(фамилия, инициалы)											

ДОСТАВОЧНАЯ КАРТОЧКА											
III место ли-тер										газету журнал	
										73955	
МЕЖДУНАРОДНЫЙ ЖУРНАЛ										(индекс издания)	
» МИРАС «										(наименование издания)	
Стоимость	подписки:		руб.		коп.		Количество комплектов:				
	пере-адресовки		руб.		коп.						
на 19__ год по месяцам:											
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12

Куда											
(почтовый индекс)				(адрес)							
Кому											
(фамилия инициалы)											

МӨХТЭРЭМ УКУЧЫЛАР!

1996 ел өчен халыкара «Мирас» журналына
язылырга онытмадыгызмы?

ПРОВЕРЬТЕ ПРАВИЛЬНОСТЬ ОФОРМЛЕНИЯ АБОНЕМЕНТА!

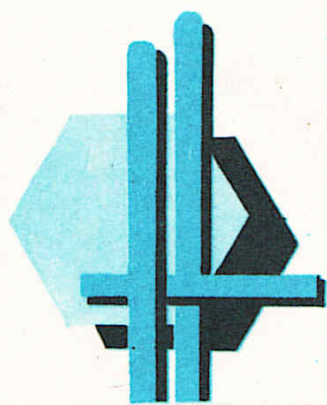
На абонементе должен быть проставлен оттиск кассовой машины.

При оформлении подписки (переадресовки) без кассовой машины на абонементе проставляется оттиск календарного штемпеля отделения связи. В этом случае абонемент выдается подписчику с квитанцией об оплате стоимости подписки (переадресовки)

Для оформления подписки на газету или журнал, а также для переадресования издания бланк абонемента с доставочной карточкой заполняется подписчиком чернилами, разборчиво без сокращений, в соответствии с условиями, изложенными в каталогах Союзпечати.

Заполнение месячных клеток при переадресовании издания, а также клетки «ПВ—МЕСТО» производится работниками предприятий связи и Союзпечати.

JSC "NIZHNEKAMSK NEFTEKHIM"

Republic of Tatarstan, Russia
Nizhnekamsk, 423554

Тышлыкның беренче битендә рәссам РУШАН ШӘМСЕТДИНОВНЫҢ рәсеме,
икенче битендә Татар халкының Кол Гали исемендәге Халыкара премиясе лауреат-
ларының фоторәсемнәре, өченче битендә фотореклама, дүртенче битендә рәссам
НӘЖИП НӘКЪКАШНЫҢ шәмаиле.

اۆلكته لبرا قران

1552

ХЭТЭР КИЛЭ,
ХЭТЭР КИТЭ,
ХЭТЕР КАЛА!